

ҚАЗАҚСТАН ГЕОГРАФИЯСИ

Умумий билим беридиган мектеппенің 9-сынниң үчүн дәрислиқ

2 қисимлық

2-қисим

9

Қазақстан Жумхурийити Билим вә пән министрлиги төвсийә қылған

Алмұта «Атамұра» 2019

УДК 373.167.1

ББК 26.8я72

Қ 18

*Дәрислик Қазақстан Жұмһурийті Билим және наука министрлігі тәстікливген
асасынан оттұра билим беріш сәвійесінің 7–9-сынаплирига бекітілген
«Қазақстан географиясы» пәнинің ілеңілік мәдениндікі
Типлиқ оқытуш программасына жүнделік тәжірланди*

Мұаллиппен: В. В. Усиков, А. В. Егорина, А. А. Усикова, Г. Б. Зәбенова

Шарттык бөлгүләр:

	өзөңдарни тәкшүрүңдер		алдин-ала тапшуруқ
	тапшуруқтарни орунлаңдар		хәритидин көрситіндер
	тест тапшуруқтары		контур хәритә билән иш
	баяннатлар билән лайиһелик ишларниң мавзуулары		китап тәкчеси
	силәрниң көзқаришиңдар		рефлексия
[1]	«Қошумчә мәтін» даирисидә берилгендеги қызықарлық мәлumatтарға ссылка		қызықарлық геология

Қ 18 Қазақстан географиясы. Ұмумий билим беридиган мектепниң 9-сынапи үшүн дәрислик: (2-қисимлық)/ В. В. Усиков, А. В. Егорина, А. А. Усикова, Г. Б. Зәбенова. – Алмұта: Атамұра, 2019. – 256 бет.

2-қисим. – 2019. – 256 бет.

УДК 373.167.1

ББК 26.8 я 72

ISBN 978-601-331-675-8 (ұмумий)
ISBN 978-601-331-677-2 (2-қисим)

© Усиков В., Егорина А.,
Усикова А., Забенова Г., 2019
© «Атамұра», 2019

БИОСФЕРА ВӘ
ГЕОГРАФИЯЛИК ПОСТ

Силәр билидиған болисиләр:

- Қазақстанниң зонилиқ вә азонилиқ комплекслирини;
- ЮНЕСКОның Дуниявий тәбиий мираслар тизимиға киргән елимизниң алайындағы қоғдидиған тәбиий тәвәлирини;
- ноосфераниң шәкилленишигә Қазақстанниң қошқан төһписининң әһмийитини.

Силәр үгінисиләр:

- тәбиәт зонилириға ениқлима беришни;
- тәбиәт комплекслирини адәм қандақ өзләштүридиғанлиғини вә өзгәртиш сәвәвини;
- тәбиәт комплекслириниң антропогенлиқ өзгиришини баһалаш дәріжисини.

§33. Қазақстанниң тәбиәт комплекслириниң хилмұ-хиллиғи

Ядиңларға қүшириңлар

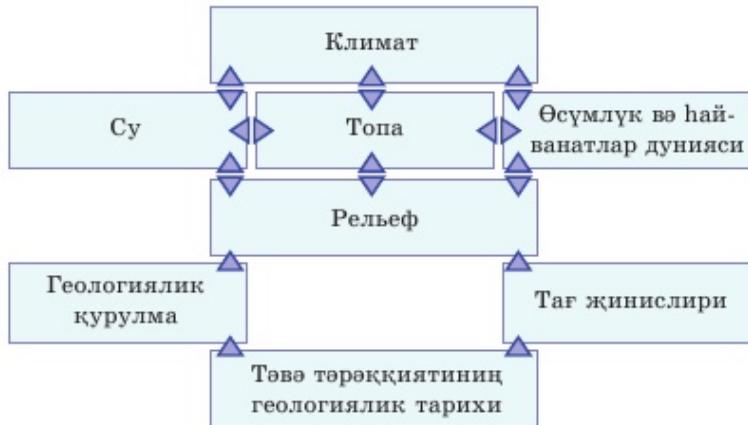
- Тәбиәт зониси дегинимиз немә?
- Тәбиәт зонисиниң асасий пәйда болуш факторлири.
- Йәр үзидә қандақ тәбиәт зонилири бар?

1. Қазақстан ландшафтлири: зонилиқ вә азоналиқ тәбиәт комплекслири. Откөн дәристә биз Қазақстан тәбиитини тәркивий қисимларға – тәбиәт компонентлириға белгөн едуқ. Ңазир уларни қайтидін бириктүрүп, Қазақстанниң һәр тәвәсидә қандақ өз ара бағлинишидиганлигини ениқладыған болимиз. Бұғұн бизгә тәбиәт комплекслири яки ландшафттар тоғрилиқ өзимизгө яхши тонуш құшәнчә ярдәмлишиду.

Ландшафт немис тилидін тәржімә қылғанда *йәрлік жай* дегенд мәнағы билдүриду. Ландшафттарны физикилық географияниң бир сағаси – ландшафтшунаслық тәтқиқ қилиду. Бу пәнниң шәқиіллиниши *Александр Гумбольд*, *Карл Риттер*, *Василий Васильевич Докучаев*, *Лев Семенович Берг* қатарлық алымларниң исми билән бағылғыл. Л. С. Берг ландшафттарға рельеф, климат, өсүмлүк вә топа йепинчесиниң тәриплімиси бойиче «охшаш болуп келидиган тәвәләр» дәп илмий ениқліма бәрди. Ү: «Ландшафттарниң һәммә қисми өз ара бағлинишлиқ. Уларниң һәммиси жәнлик организм охшаш айрим беләклири пүтүнни, пүтүн организм айрим беләклерниң яшишига тәсир тәккүздиду», – дегенд еди. Берг орман, чөл, дала, су ландшафтлирини белди. Бу арқылы у тәбиәт зонилири билән ландшафттың зониларниң охшаш екәнligини көрсөтти.

Елимиздик жирик алим – география пәнлириниң доктори, профессор *Галина Викторовна Гельдиева*.

 <p>ГЕЛЬДЫЕВА ГАЛИНА ВИКТОРОВНА</p>	<p>ҚАЗАҚСТАН ГЕОГРАФИЯСИНІҢ КӨРНӘКЛИК НАМАЙӘНДИЛИРИ</p> <p>Профессор <i>Г. В. Гельдиева</i> тәбиий комплексларға антропогенлиқ тәсир қилишни баһалашниң усулини (методикисини) түзүп чиқты. Қазақстанниң ландшафттың хәрекесін түркүмини қураштурди. «Арал әтрапиниң йерим чөлгө айлинини билән күрәш» программасини язди. Унин усулини йені пайтәхтниң тәбиәт зонисини лайиһиләштө қолланған.</p>
---	---

131-сүрәт. Тәбиәт комплекслири (ландшафттар)

Назирқи чүшөнчө бойичә тәбиий комплекс яки ландшафт өз ара тәсирлишип, биртуташ системини тәшкил қилидиган тәбиий компонентларниң қануний үйгүнлүгі бар тәва. Ландшафтларниң тәбиий комплекслири вә уларниң өз ара тәсирлишиши 131-сүрәттө көрситилгән.

Ландшафт шәкиллинишиниң сөвәплири яки уларниң факторлари тәбиәт компонентleri болуп несаплиниду. Барлық ландшафт түзгүчі факторлар зонилик вә азонилик дәп иккі топқа бөлүниду. Зонилик факторларга климат, су, топа, өсүмлүк, найванатлар дунияси, азонилиқ болса геологиялық құруулма, тағ жүнислири билән рельеф ятиду (132-сүрәт, 6-бәт).

Зонилик факторларга сиртқи факторларни (тәсир, шараитни) ятқызиду. Улар Құнниң йәр йүзини һәрхил исситишига бағылқ. Йәр йүзиниң иссиши географиялық кәңликтә мұнасиветлик өзгириду. Зонилик факторларда иссик билән нәм мұнасивитигө бағылқ географиялық бөлбағлар вә тәбиәт зонилири қелиплашқан. Елимиз мәтидил географиялық бөлбағда вә төрт тәбиәт зонисиниң – орманлық дала, дала, йерим чөл вә чөллүк төвәдә орунлашқан (132-сүрәт). Тәбиәт зонилири кәңликтә бойи билән созулуп орунлишидиғанлиги түзләнләрдә ениң байқилиду. Силәр экватордин қутупларға қарап тәбиәт зонилириниң алмишишини кәңликтә зонилик дәп атайдиғанлигини билисиләр. Тағларда зонилик тәбиәт комплекслири егизлиқ бойичә алмишиду. *Егизлиқ бөлбаг* пәйда болиду.

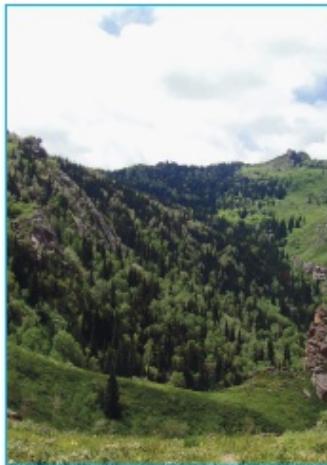
Азонилик факторлар – ички факторлар. Улар асасен йәр қойнида йүз беридиган жәрияларға бағылқ. Уларниң нәтижеси геологиялық құруулма, тағ жүнислириниң төрківи, рельеф болуп несаплиниду.

132-сүрәт. Зонилич вә азонилич тәбиәт комплекслири

Азонилич факторлар арқылы азонилич тәбиәт комплекслири – физикилық-географиялық төвөләр пәйда болди. Биз уларни аддий рәвиштө жирик тәбиий төвөләр дәп атайдыз. Қазақстан территориясидә йәттә жирик тәбиий тәвә бар: Сарыарқа, Туран түзлици, Мәркизий Азия тағлири вә б. (131–132-сүрәтләр).

Шундақ қилип, елимиздә зонилич вә азонилич тәбиәт комплекслири орунлашқан. Азонилич комплекслар рельеф билән биллә тәбиәт зониличи орунлашқан негизни тәшкіл қилиду. Бир-бири билән өз ара мувапик орунлашқан налда, улар ландшафт мозаикисини шекилләндүриду. Азонилич комплексниң жирик мисали сүптидә Шәрқий Европа түзлицини қараштурушқа болиду. Униң геологиялық асаси – қедимий Шәрқий Европа платформиси. Мошу геологиялық асаста (тектоника+рельеф) климатниң тәсіри билән дала, йерим чөл вә чөл қатарлық тәбиәт комплекслири шекилләнди. Силәр Шәрқий Европа түзлици территориясидә Каспий өтрапи ойманлиғи, Жайық-Жем төпилиги вә Умумий Сирт өз тәбиәт зониличиниң үйғунлуғи билән орунлашқанлыгини билисиләр. Булар – пәкәт төвөнки дәрижидики азонилич тәбиәт комплекслири. Улар, шуниң билән биллә, униңдыму кичик ландшафтларни бириктүриду. Шундақ қилип, өң кичик тәбиәт комплексиға: Жайық бойидики пичәнликләр билән Нарин қумлирида шамал билән пәйда болидиган чоңқурларгиче қараштурушқа болиду.

133-сүрөт. Тәбиий вə антропогенлиқ ландшафтлар

Адәмниң егилік паалийитиниң тәсирігө учриміған ландшафтларни *тәбиий ландшафтлар* дәп атайду. Адәмниң тәсіри билөн тәбиет комплекслири өзгериудү. Сүнъий пәрвиш қилинған өсүмлүк түрлири (дәреклөр) йоллар, аналилиқ жайлар пәйда болди. Тәбиеттә антропогенлиқ ландшафтлар мана шундақ шәкиллөнді (133-сүрөт).

Шундақ қилип, тәбиет компонентлири өз ара һөриктлишип, тәбиет комплекслирини яки ландшафтларни тәшкіл қилиду. Улар зонилиқ вə азоналиқ факторлар тәсіри билөн қелиплишиду. Шуниңга бағыттың зоналиқ (географиялық бөлбағлар, тәбиет зонилири) вə азоналиқ тәбиет комплекслирига (жирик тәбиий төвөләргө) бөлүніду.

ОҚУШ-ТӘТҚИҚАТ ИШЛИРИФА ВƏ ҚЕЛИПЛАШТУРГУЧИ БАНАЛАШҚА БЕФИШЛАНҒАН ТАПШЫРУҚЛАР БЛОГИ

Өзіларни төкшүрүңдар

1. Ландшафтшунаслық немини тәтқиқ қилиду?
2. Бу пәнниң тәрәккіятига тәһпә қошқан алимларни атаңдар.
3. Һазирқы географиялық көзқараш нұқтисидин тәбиет комплекслири (ландшафт) дегинимиз немә? Улар қандақ компонентлардин ибарәт?
4. Һазирқы көзқараш бойичө, йәрниң геологиялық тарихида тамамән ландшафт шәкиллөнмігөн дөвир болған дейишиду. Йәр йүздің ландшафтлар қайси чағда пәйда болди, молжарицларни ейтеп, дәлилләңдер.
5. Қандақ ойлайсиләр, көл ландшафт болаламду?

Тапшурұқларни орунлаңдар

1-тапшурук. Экспресс-соаллар: 30 секундта 5 соалға жақап берип, «Ярай-сөн!» деген баға елицилар.

1. Дәслөпки қетим ландшафтқа илмий ениқлима бәрген ...
2. Қазақстаннан зонилиқ тәбиәт комплекслири ...
3. Егілік паалийәт түпәйли өзгөргөн ландшафтлар: ...
4. Тағ жүнислири, рельеф – булар ландшафт шәкиллинишиңиң ... факторлири.
5. Елиミздә ландшафтшұнаслиқ пәниниң тәрәкқияти ... исми билән зич бағлинишилик.

2-тапшурук. Отқан мавзу бойичә асасий аталғуларни дәптәргө терип йезицілар. Уларға егизчә ениқлима берінділар.

3-тапшурук. 132-сүрөт бойичә Қазақстандықи тәбиәт зонилириниң орунлишишини қараштуруңдар. Мәйданы бойичә әң қоң вә әң кичик тәбиәт зонисиңи көз мөлчәр билән ениқлаңдар. Дала тәбиәт зонисини қандақ жирик рельеф шекли кесип өткүнини айдиңлаштуруңдар. Тәбиәт зонилириниң орунлишишиңи там хәритидин көрситиңдар.

4-тапшурук. 132-сүрөткө асаслининп, 39-параграфтиki 159-сүрәттін Қазақстанның йәттә жирик тәбиий тәвәсими төпиңдар. Уларни атаңдар. Мону тәвәләр қандақ тектоникилық асаста қелиплашқан? Ениқлаңдар.

Урал, Сарыарқа, Фәрбий Сибирь түзлини, Мәркизий Азия тағлири. Қандақ жирик тәбиий тәвәләр Қазақстан территориясында толуғи билән орунлашқанлигини ейтпі беріңдар.

5-тапшурук. 1) Зонилиқ тәбиәт комплексиниң (тәбиәт зонисиниң); 2) азоналиқ тәбиәт комплексиниң (жирик тәбиий тәвәниң) тәриплімисини беридиган өз режәңларни түзүңдар. Режини синипдашлириңдарниң муһакимисигө тәклип қилицілар. Өн утуқлук вариантын таллавелиңдар.

6-тапшурук. Мәтіндә йезилміган сөзләрни орниға қоюңдар: «Ландшафттарға әң дәслөп илмий ениқлима бәрген Зонилиқ факторлар дегинимиз климат, ... топа, өсүмлүк, нағызнатлар дүнияси. Азоналиқ факторлар – ..., тағ жүнислири, рельеф. Зонилиқ тәбиий комплекслар – географиялық бәлбаглар вә Бизниң елимиз ... географиялық бәлбагда вә орманлық дала, ... йерим чөл һем чөл зонилирига ятиду. Қазақстан территорияси ... жирик тәбиий тәвәләр мәйданида орунлашқан. Азоналиқ комплекслар ... орунлишидиган асас болуп несаплиниду.

Хәритидин көрситиңдар

Қазақстанның тәбиий зонилири хәритисидин:

- 1) Қазақстан тәбиәт зонилириниң жәнуптін шәриқ таман орунлишишини;
- 2) тәвәсі бойичә әң қоң вә әң кичик тәбиәт зонилирини;
- 3) физикилық-географиялық тәвәләрни;
- 4) мәмлікет территориясында толук орунлашқан физикилық-географиялық тәвәни.

Контур хәрите билән иш

Қазақстаниң контур хәритисидин: 1) мәмлекетниң дөлөтлик чегарисини чүшириңдар; 2) тәбиәт зонилириниң чегарисини чүширип, намини йезиңдер. Хәритидики тәбиәт комплексириниң орунлишиш тәртивини ядигерларда сақлаңдар.

Тест тапшуруқлири (бир яки бирнәччә жағави бар)

1. Ландшафт шәкиллинишиниң зонилен факторлари:

 - а) климат; ә) тағ жыныслири; б) рельеф; в) өсүмлүк йепинчеси;
 - г) топа йепинчеси.

2. Қазақстандикі тәбиәт зонилири:

 - а) 2; ә) 3; б) 4; в) 5; г) 6.

3. Тағлардикі тәбиәт комплексириниң егизлик бойичә алмишиши:

 - а) көңгілік зонилен; ә) ритмлік; б) төвөлештүрүш (районлаштуруш);
 - в) провинциялык; г) егизлик бөлбагыл.

4. Қазақстаниң тәбиәт зонилири:

 - а) тундра; ә) орманлық дала; б) өзен; в) дала; г) арилаш орман.

5. Қазақстаниң өң шималидықи тәбиәт зониси:

 - а) өзен; ә) дала; б) орманлық дала; в) йерим өзен; г) құрғак субтропиклар.

6. Қазақстаниң жирик тәбиий мәйданиниң саны:

 - а) 1; ә) 3; б) 5; в) 7; г) 11.

7. Толуғи билән Қазақстан территориясында орунлашқан тәбиий төвө:

 - а) Жәнубий Сибирь тағлери; ә) Урал; б) Сирдәрія; в) Фәрбий Сибирь түзлици;
 - г) Мәркизий Азия тағлери

Силәрниң көзқарашылар

Антрапогенлиқ ландшафттарға силәрниң көзқарашылар қандақ? Бу пәкәт тәбиәтни налсиритамду? Адәм тәбиәтни техиму яхшилап, өзгөртөләмдү?

Баяннлатлар билән лайиһелик ишлар мавзуулири

1. Мениң вилайиттимдикі тәбиий комплекслар.
2. Мениң айлөмдикі антропогенлиқ ландшафттар.

Рефлексия ((Я) – «плюс»; (Ч) – минус; (К) – қызықарлық усуллар)

Я (дәристик тапшуруқлар, әхбараттар яңты)	Ч (чүшиниксиз, пайдасиз әхбарат)	К (қызықарлық фактлар, йәниму билгім келидү).
--	---	--

§34–35. Зонилиқ тәбиәт комплекси: тәбиәт зонилири

Ядиңларға чүшириңлар

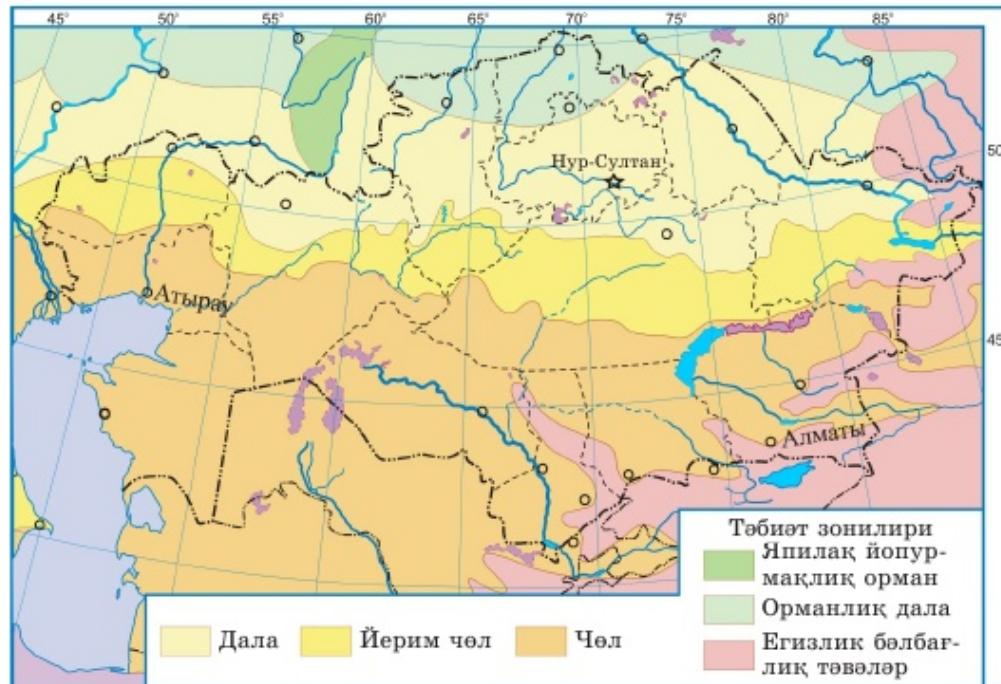
- Тәбиәт зонилири чүшинигигө ениқлима.
- Қазақстанда қандақ тәбиәт зонилири учришиду?
- Чөллүк вә йерим чөллүк тәбиәт зонилириниң қандақ алайдиличи-лири бар?

Алдин-ала тапшурұқ

1. Қазақстаниң зонилиқ ландшафтлири: төрт тәбиәт зониси. Силәр тәбиәт зониси географиялық бәлбагнің бир бөлиги екенligини билисиләр. Құн радиациясинаң мелчәри, нәмлик, топа типлири, өсүмлүк вә hairyvanatlar дүнияси охшаш зонилиқ факторларға бағылғын болғанынди. Униң ичиде асасийлири иссиш вә нәмликнің нисбити болуп несаiplиниду.

Қазақстан территориясидә шымалдин жәнупқа қарап орманлық дала, дала, йерим чөл вә чөл зонилири алмишиб туриду.

134-сүрәт. Қазақстаниң тәбиәт зонилири

Орманлық дала зониси – әң ихчам, кичик (Қазақстан территориясінде 4,2%) вә әң яш зона. Униң территориясидиқи йәрләр неоген дәврийнде ахирдила су бесишин азат болди. У Шималий Қазақ түзлиниң Тобол-Ертис дәрия арилигини егиләп ятиду (134-сурәт). Л. С. Берг бу зонини «Орманлық дала – орман билән дала, бенәпшә топа билән қара топа, орман билән дала фаунаси орунлашқан тәвә» дәп тәриплиди.

Орманлық даланиң йези иссек вә қурғак, қиши узақ һәм соғ болуп келиду. Бу йәрдә июльниң оттура температуриси $+18^{\circ} \dots +20^{\circ}\text{C}$, январьда $-16^{\circ} \dots -18^{\circ}\text{C}$, -45°C -қиче соглар болуп туриду. Нәмлиниш коэффициенти йетерлик әмес. Бирақ униң көп мөлчәри мәмлекәтниң түзлөңлик тәвәсиге төгра келиду (0,6гиче). Ямғур-йешин мөлчәри барлық йәрдә 300 мм-дин жуқури, әң көп миңдар – 370 мм. Бу һәммә ландшафт компонентлирига өз тәсирини тәккүзиду.

Шималий Қазақ түзлини порпаң жинислардин түзүлгөн. Ямғур-йешин тәсиридин улар бесилип, чекиду. Түзлөң йәрләрдә дүгләк шәкиллек ойманлар пәйда болиду. Йәр асти сулири йекин орунлашқан мундақ йәрләрдә тузлуқ ზоңқурлар, сазлиқлар вә «дала тәхсилари» дәп атилидиган кичик көллөр насил болиду. Бу йәрдә мундақ көллөрниң сани 6 миндин ашиду.

Уларниң қандақ пәйда болидиганлигини ядинарға чүшириңлар.

Орманлық дала зониси көлниң пат-патлиги жәһәттін Қазақстанниң жими тәбиет зонилиридин ешип кетиду. Топа йепинчисида ямғур-йешин билән чайқалған сур орман тописи вә қара топа бесим болуп келиду. Нәмлиниш режими дәрәк өсүмлүклириниң (қейин, көктерек, қаригай) өсүшигө қолайлық шарапт тұғдуриду (135-сурәт).

135-сурәт. Мамлютка
қоруқчиси (Шималий
Қазақстан вилайити)
қейинзарлық

Шималий Қазақ тұзлициниң орманлық даласини қейинлик орманлық дала дәп атайду. У қейин дәрәклири билән айрим орманлық массивлардин ибарәт. Қейинзарлық зониниң 1/10 бөлигини егиләп ятиду, униң 9/10и – пичәнлик дала.

Орманниң сур тописида өсідиган орман дәрәклири билән қара топи-лиқ йәрләрдики хилму-хил чөплүк далаларниң алмишип туруши – орманлық далаға хас нағисе.

Геологиялық жәнәттін яш болушыға бағылғы орманлық дала фауниси-да эндемиклар учрашмайды. У йәрдә орман (булан, елик, орман сүсәри, кирпә) вә дала (дала сүгүри, дала күзәни, қулақлық кирпә, дөңдак) һайванлири маканлайды.

Қара топа – мөтиидил бәлбагын, әң үнүмлүк тописи. Бу зонда нәм билән иссиқниң моллиғидин, өсүмлүк йепинчисиға қолайлық шарапт насыл болған. Шу сәвәптин орманлық дала зонисиң тәбиити адәмниң егилик паалийти арқылық қаттық өзгеришкә учриған. Һайдалған йәр-ләр үлүши 50%, бәзи йәрләрдә 80% гиңә үетиду. Бу йәрдә *зигир, рапс, алтапеләз* өстүрүлидү. Бирақ асасий йеза егилик зираити – *бугдай*. Қазақстанниң орманлық дала, дала зонилири елиминиң әң ашлық өстүрүлидиган тәвәлиридүр. Пичәнлик далалар сүтлүк йөнилиштиki өчүнчилиққа қолайлық. Орманларда яғач тәйярленини.

Дала зониси (27,2%). Умумий Сирт билән Урал өтрапи тәпилигидин Мұғалжар, Торғай тәпилигі вә Сарыарқиниң шимали арқылық Алтай тағлириниң етигигиңе созулуп үетиду. Зона циклонларниң асасий һәрикәт йөнилишигө жәнуп таман орунлашқан. Шуңлашқа орманлық дала зонисиға қариганда құрғақчилиқ бесимирақ. Нәмлиниш коэффициенти 0,4кіңе төвәнләйдү. Ямғур-йешин мөлчәри 300дин 230 мм-гіңе азийи-дү. Униң көп мөлчәри язда яғиду. Адәттә, бу топини ажиз нәмләйдиган қисқа шар-шар ямғур көрүнүшидә болиду. Құрғақчилиқ билән бек иссиқ шамаллар пат-пат тәкрабарлар түриди. Қиши соғ январьниң оттура тем-пературиси – 14°...–16°C өтрапида болиду. Шәриқ таман соғ күчийишке башлайды. Яз пәсли иссиқ, июльниң оттура температуриси +20° ... +22°C-қиңе көтирилидү.

Территорияниң үсткі екими билән биллә көл сулириму азийиду. Йәр асти сулириниң орунлишиш ზоңкурлуғи улғийип, уларниң сүпитети төвәнләйдү. Топа йепинчисида қара топиниң түри бесим. Бирақ жәнупқа қарап улар пәйдин-пәй мунбәтлиги төвәнірек қоңур топиға алмишиди.

Нәмлиниш режими орман өсүмлүклириниң өсүши үчүн қолайлық әмәс. Дала – ормансиз тәбиий зона. Һайдалмыған йәрләрдә чөп тәхлит өсүмлүклөр бесим. Даланиң асасий өсүмлүклири йилтиз системиси яхши үетилгөн ашлық урукдашлар – *бетеге, шивақ, дугаш*.

136-сүрөт. Қазақстан далалириниң рәндарлиғи

Қазақстан даласиниң тәбиити бәк гөзәл. Баш баһарда ериған қардин бошиған нәм йәрләрдиму хилму-хил очуқ рәндикі гуллар баш көтириду. Андин кейин ашлиқ урукдашларниң чечәкләш дәвери башлиниду. Мошу чағда дала күмүттөк долқунлиған денизға охшайды. Мундақ мәнзире шамал билөн тәврәнгөн шивақниң узун чөчилик бешиға бағылған. Язниң оттурисида ашлиқ урукдашлар қорушқа башлиғандан, дала алтун түскө кириду (136-сүрөт).

Бәзибир гранитлиқ құмлук йәрләрдә өтмүштин қалған Ертис ормины, Шәмәй ормини, Наурызым, Қекчетав, Қарқаралы, Қалба охшаш «араллиқ» қаригайлиқ орманлар сақлинип қалған. Амма улар дала зонисиниң бары-йоқи 1,5% ни тәشكил қилиду.

Каригайлиқ орманлар – бурунқи биосфера реликтири, бир чағларда (тәхминән 200 жылдек бурун) орманлық даланиң асасий зониси болғанлигиниң гувачиси. У елинизиниң һазирқи территориясиниң – жәнубий-ғәріптиң башқа $\frac{1}{4}$ бөлигини егиләп ятиду. Орманда қаригай, қейин, дуб, липа, четин қатарлиқ дәрекләр өсіду. Климат құрғақ болғансири, орманлық йәрләр азийишқа башлайды. Уларниң орнини дала билөн чөллүк йәрләрниң өсүмлүкleri басиду. Липа тамамән йоқилип көтти, дуб пәқет Жайық вадисида, четин Чарин бойидила сақлинип қалған. Бұғұнки күндә бу орман ядикарлықлари алаһидә қоғдилидиған тәбиий тәвәләрдә дөлөт тәрипидин һимайиғе елинған.

Дала зонисида өзигө хас фауналиқ комплекс қелиплашқан. Буни һайванатлар намидин байқашқа болиду: *дала чиқилдиги*, *дала қыздәни*, *дала қираны*, *дала сур илини* және б. Бу йәрдә эндемиклиқ һайванлар көпләп учришиду: *дала сугури*, *дала чиқилдиги*, *алагожұн*, *дала чашқини*, *құлақлиқ кирпә*, *сопиторгай* және б. Алий эндемизм тәбиий зониниң қедимий йешини (неогенлик) көрситиду.

Қазақстан даласида өң көп учришидиған һайванларниң бири – *тың (дала) сугури*. У – фаунаниң жирик тажилигучилириниң бири. Сарыарқи-ниң кичик чоққиличқ қисміда соң түяқлиқ һайван – *арқар* паналайду. Язда дала тәбиитигө гөзәллик бегишелап, ақ бөкәнләр падисини әгишип жүриду.

137-сүрөт. Даланиң асасий нағылары (жуқуридин төвөнгө: дала сүгүри, дөгдак, ақбаш турна, дала қираны, сопиторгай)

Қазақстан даласини әң жирик құш – *дөгдак* вә әң кичик құш – чирайлиқ *ақбаш турна* маканлайды. Дала қиранини «дала хани» дәпмұ атайду. У – өз уруқдашлириниң ичидики йөргө уға салидиган ялғуз құш. Қиран вә *қар барсы* билән биллә Қазақстанниң символи супитидә *сопиторгайни* аташқа болиду. Униң маканлайдиган ареалиниң 9/10 бөлігі – бизниң елемиздө.

Дала зонисиниң асасий тәбиий байлиги – қара топа. Қара топини «топилар падишиши» дәп атайду. Қелин ширнилиқ қәвәт түпнәччә жил оғутларсиз жуқури һосул бериду. 1950-жилларда бүгдай етизлиқлириға беғишинип, дала зонисиниң 1/3 бөлігі мунбәтлиги төвөн қоңур топилик тәвәләрни қошуп алғандыки көләмдө йәр һайдалди. Бүгүнки таңда мундақ терилғу йәрләр пайдилинилмайду. У йәрләрдә тәбиий дала өсүмлүклири өслигө көлмектө.

Дала – йейилимлиққа қолайлық йәр. Даланиң қаригайлиқ орманлири хәлиқ дәм алидиган жайлардур. Үнүмдарлиғи төвөн йәрләрни һайдаш су, шамал әрозиялири билән чаңлық шувурғанларни көлтүрүп чиқириду. Иссик шамаллар билән чаңлық шувурғанларниң алдини елиш үчүн, топа қәвитидө нәмниң сақлинишиға әһмийет берилиши керек. Униң үчүн терилгүлүклар бойи билән орман йоллири вә аналилық жайлар әтрапиға орманлар бөрпа қилиниду.

Йерим чөллүк зона (10,3%) – дала зонисидәк көңташа болмғини билән, елемиздікі әң узакқа созулуп ятқан зона. Униң көп бөлігі 48° вә 50°C шим. к. паралелльлири арисида орунлашқан.

Йерим чөлләр – арилик зона, жәнуп таман дала зонисиниң бәлгүлири пәйдін-пәй аяқлишип, чөл зонисиниң бәлгүлири күчийидірганлигини байқашқа болиду. Далалиқ өсүмлүклөрдин боз, бетегеләр арисида чөл өсүмлүклиридин әмән билән шора (*солянка*) мол өсиду. Йерим чөлниң климити құргақ, бәк континентлиқ болуп келиду. Көлләр билән йәр асти сулириниң тузлуклуғи жуқури. Ширнилиқ постниң азийишиға бағылғы топа қәвити аста-аста чүчүмәл түскө, қоңур топа очуқ қоңур рәңгө алмишиду. Түзләң вә ушшақ тәпиликләр арисида шортан вә шор йәрләр

пат-пат учришиду. Өсүмлүк йепинчисиму шаланлашқа башлайду. Көзгө пат-пат чүшидиган найванлар – *жумран* (*суслик*), *ләмләмтахтақ*, *құм чашқини*, *ташпақа*, *серік чаян*.

Бу өзгиришлөр чөл зонисиниң климатлық шараитига бағлинишилик. Бу йәрдә язда далага қариганда иссик, қиши соғ. Июльниң оттура температуриси $+22^{\circ}$, $+24^{\circ}\text{C}$, январьда $-14^{\circ} \dots -16^{\circ}\text{C}$. Ямғур-йешин аз, 230–180 мм өтрапида. Униң көп бөлиги қишта вә жилниң өткүнчи басқучида яғиду. Нәмлиниш коэффициенти 0,2гиче төвәнләйдү.

Өсүмлүк массисиму икки һәссичә азийиду. Шу сәвәптин, зонилиқ очук қоңур топиниң ширнилиқ пости аз вә мунбәтлиги төвән. Зониниң аләнидиллиги – топа өсүмлүк йепинчисиниң ала-булилиғида. Құмлук тоңида дала өсүмлүклири (ашлиқ уруқдашлар), лайлиқ тоңида чөл өсүмлүклири (шивақ вә б.) тарқалған.

Найванат дүниясини дала билән чөлдә паналиғучилар тәшкіл қилиду. *Йерим* чөллүк зониниң эндемиклири – ләмләмтахтақ (Қазақстанниң «Қызыл китавига» киргән), кичик құм чашқан, жумран, дала чиқилдиги).

Чиқилдақ – тошқан уруқдаш кичик һайван, у өзи чиқиридиган авазға бағлиқ шундақ атилиди.

Йерим чөллүк зониниң асасий фаунасиға ақбекенләрни ятқузушқа болиду. Чүнки улар мошу зонида төлләйдү. Ақбекенләр нағарайға бағлиқ көчүп журиду. Язда ақбекен падилири шималға, дала вә орманлық дала зонилириға қарап қозғилиди. Қишлош үчүн жәнупқа, чөллүк төвәгө кетиду. Уларни қедимиң ақбекенләр түргіле ятқызиду. Униң 95% и Қазақстанда яшайду (139-сүрәт). Ақбекенләр – Қазақстанниң құрғақ төвәлириниң рәмзи вә көрки болуп несаплинидиган наһайити төзүмлүк вә жүгрүк һайван.

Йерим чөллүк зониниң тописи деҳанчилик үчүн ярамсиз, пәкәт сугирилғандила пайдилинилиду. Мундақ йәрлөр

138-сүрәт. Дала чиқилдиги («нахшичи тошқан»)

139-сүрәт. Ақбекенләр. Түр сүптиде 300–150 жил бурун орман пиллири дәсләпкі су калиси (бенгемот) билән билле пәйда болған.

Йәр бетини муз бесишиниң үч дөврини баштин көчүрүп, бүгүнки күнгічә яшаватмақта

қой, ат, төгө қатарлық маллар билән ақбөкәнләр үчүн яхши отлақ болуп несаплиниду. Әқилгө мувапиқ пайдилинилмиса, тез бузулиду.

Чөл зониси – елимиздикى мәйданы жәһеттин әң чоң зона (44,1%).

134-сүрәткө асаслининп, чөл зонисиниң географиялык өһвалиниң еникланлар. Униң чегариси немишкө ғөріптә шималға қарап, шәриктә жәнупқа қарап егишидиганлигини чүшөндүрүнлар.

Патқақлық көл

Тақырлар

Ақ заклик құмлук өзіншілдік

Моюнқұмдықи заклик
орман

140-сүрәт. Чөл зониси

Елимиз территорияси дунияның көплигөн чөллүк тәвәлиригө мувапиқ келидиган жуқаңыз атмосферилік бесим бәлбәгидин сирт орунлашқан. Шуниңға қаримай, бу йәрдә немишкө чөл ландшафтларының қелиплишишига қолайлық шараит туғулған? Силәр асасий сәвәп географиялык шараит билән рельеф екәнлегини билисиләр. Қазақстан зимины океанлардин келидиган иссиқ екімлардин жираж зор қитъәниң оттурисида орунлашқан. Шәриқ билән жәнупттың келидиган циклонларның йолига егиз тағлар тосуқ болиду. Шуңа язда жуқури температура бесим болуп келиду. Анда-санда келидиган деңизлиқ һава тез иссиқ, қуруп кетиду.

Шундақ қилип, Қазақстанның чөл зонисиниң тәбиити аланидә. Улар мәтидил бәлбагниң қитъәичилик шималдик соғ чөллиридур. Йәнә бир тәрәптин, уларның қалған чөлләрдин пәрки ҹарлық. Шуниң билән биллә, бу йәрдикі очуқ құнлар саны 200дин артуқ, йези иссиқ. Июльниң оттұра температуры +24° ... +28°C. Бирақ құндузи көлөңкідікі температури +50°C да йәтсә, құм үсти +70°C қызығысынан болиду. Жильтық ямғур-йешин мөлчәри 180 мм-дин аз, бәзи йәрләрде 100 мм-дин ашмайду. Яз вақтіда ямғур яғмайдың өжайип пәйтләрмү болиду. Нәмлиниш коэффициенти 0,2дин тәвән. Январьниң температурилық пәрки чоң: шималда оттұра -14° болса, жәнупта -4°C өтрапида. Сибирь антициклони билән Арктикаидин ке-

лидиган һава массилири кәсқин соғ һава елип келиду (-30° ... -40° Сқичə). Зониниң шималида қарлық боранлар пат-пат болуп туриду.

Чөл зонисида ички су бассейнлири бәкмү бағалиқ. Чөл үчүн су – наятылқ мәнбәси. Чөлләрниң өзидин башланма алидиган дәриялар көп. Өң жириклири Сирдәрия, Или, Қаратал, Чу дәриялири башланмисини тағлардин алиду. Қөллири адәттә тузлук болуп келиду. Асасий су мәнбәси пәкәт йөр асти сулири несаплиниду. Бирақ улар наһайити чоңкурда орунлашқанлықтын (150–300м-гичə), көп әһвалда тузлук болиду.

Өсүмлүктөр чөлдө қандақ өсидү? Бөзилири – эфемерлар өтиязда тез өсүп, йетилип, қуруп кетиду. Бәзи өсүмлүклөрниң йилтизи бәк чоңкурға кетиду (закниң йилтизи 10–11 м-гичə). Норлинишни азайтиш үчүн уларниң йопурмақлири тикәнгө, бихлири жипчиларға айланған. Құмлук чөлләрниң өсүмлүклири, шунин билән биллә, құмға киридиган һаваниң нәминиму пайдилиниду. Құмға киргән һава чоңқұрлуқта конденсациялининп, суға айлиниду. «Құм бар йәрдә су бар» дәп бекар ейтилмиған. Мошуниңға бағлық құмлук чөллөрдә өсүмлүктөр түриниң хилму-хиллиги билән өсүмлүк массиси жәһәттін патқақлық чөллөргө қариганда жуқури.

Патқақ су өткүзмәйдү. У тез норлинип, учуп кетиду. Шунлашқа патқақлық чөлләрдики өсүмлүктөр су билән начар тәминләнгән. Норлиниш жуқури болғанлықтын, топа үстигө көтирилгән йөр асти сулириниң тәркивидики туз йөр үстигө көтирилип, шортанлар пәйда болиду. Өтиязда ойман йөрлөргө су жиғилиду. Язда улар қуруп көткәндө, орнида тузлук қәвәт пәйда болиду. Бу қәвәт йерилип, андин тақырға айлиниду (140-сүрәт).

Чөлдө өсүмлүк йепинчиси аз болғанлықтын, ширнилиқ пост болмайду. Тописи мунбәтсиз – қоңур вә сур қонур топа. Нәмлиги жуқурирақ тағ етигидики чөлләрдә сур топа тарқалған. Шалаң өсүмлүк йепинчисини шивак, жулгун, чатқаллар билән дәрәқ өсүмлүклөрдин қара құрутлар, жиңгіл, тал, жигдә, чөл көктөріги, зак вә б. тәшкіл қилиду. Дәрия дельтилирида улар қелин тоқайлиқ болуп өсидү.

Чөлниң асасий дәриғи – зак. Униң көплігөн қошумчә намлири бар – чөлниң чирайлиқ дәриғи, шәриқ қарғиий, йешил булун, су чарлигучи, чөл қалқини, тепишмақ дәрәқ. Зак құмдиму (ак зак), шундақла тузлук топидиму (қара зак) өсидү. Зак тоқайлиқлири елимиздик орман мәйданиниң 2/3ни тәшкіл қилиду (140-сүрәт). Зак құмларни мұстәһкәмләп, құмлук шувурғанлардин қоғдайду. Шунин билән биллә, көплігөн һайванларниң – қарақүйрүқ, құм тошқини, зак құшқұчи вә зак йорға торғайниң маканлаш муһитидур. Зак Сарыарқиниң қаригайлиқ яки Алтайниң тайга орманлириға охшаш Қазақстанниң көркем йәрлириниң биридур. Уларму қоғдашни тәләп қилиду.

141-сүрөт. Қазақстан чөллириниң нағындары (жүкүридин төвөнгө): қарақүйрүк, қулақлық мозайбаш, сур кәслөнчүк, қара сур илан, қарақал, жийәкдоғдақ

Чөлниң нағындар дүнияси қедимий вә хилму-хил. Бу зона дала зониси охшаш адемниң егилік паалийитиниң тәсирігө анчे учриміған. Униң адемниң айиги басміған бәзи йәрліри һазирниң өзідә тәбиий қоруклар болуп несаплиниду.

Чөлниң асасий маканлигучилири – чаянлар, жумран, ташпақа, кәслөнчүк, иланлар. Үларниң ичиждә әң очуқ рәңлік кәслөнчүклөр вә әң соң һәм хәтәрлік илан – иккі метрлик қара сур илан бар. Ұшшақ құшлардин чөлдә бозторғай, серік гөзәл қүш, уссулчи чақчиқай яшайду. Жирик құшлардин қара поканлық булдуруқ, убақ, жийәкдоғдақ вә жиртқүч тилеміч учришиду. Чөлниң эндемиклирига жумран, ләмләмтахтақ, чашқан, құм чашқини, құм тошқини, чөл силәвсина, қарақал, қарақүйрүк ятиду (141-сүрөт).

Нағынлардың өсүмлүктер охшаш чөл тәбиитигө маслашқан. Бәзилири озугини түндө овлайду. Бәзилири болса қаттық иссікта иниға – құм арисиға йошурунуп, уйқуға кетиду. Агама кәслөнчүги температурисы төвөнірек чатқал өтрапини панарайду. Ақбекән, құлан, қарақүйрүқтар су өтрапига жиғилиду. Лазим болғанда су издеп, улар онлиған вә йүзлигөн километр мусапини бесип өтиду.

Жумран, ләмләмтахтақ, құм чашқанлири озүқтін алидіған нәмдин қанаәтлиниду. Бәзи нағынлар тенидики майға су жиғиду. Мундақ нағынлар қатарига төгә билән құйруқлуқ қойлар ятиду.

Барлық чөл тописиниң ичинде деңгеликта тузлук болсыму, пәкет сур топа пайдилинилиди. Суғирилидіған өһвалда, тәркивидә минераллық элементлар көп болушыға бағылған улар яхши һосул бериду. Асасен чөллөр ей вә дала нағындардың үчүн төпилмайдыған отлақтур.

2. Тағлардикі егизлик бөлбағлири. Тағлар Йәр шаридики тәбиәт зонилириниң горизанталь орунлашишини бүзидиган асасий сәвәпчи болуп несаплиниду. Егизлигәнсири тәбиәтниң айрим компонентлири билөн пұтқұл тәбиий комплекс өзгиришкә учрайду. Жүкүри көтирилгәнсири һава температурыси төвәнләп, ямғұр-йешин мөлчәри көпийишкә баштайду. Һава нәмлиги билөн нәмлениш коэффициенти жуқурилайду. Буларниң һәммиси топа йепинчиси билөн органикилік дуния алайдили клиридин байқилиду. Тағлар егизлигәнсири, у йәрдикі егизлик бөлбағлириниң салыму өсіруду.

Шундақ қилип, зонилық факторлар тәсіри билөн Қазақстан терриориясидә 4 зонилық тәбиәт комплекси: орманлық дала, дала, йерим чөл вә чөл зонилири шәкилләнгән. Улар тәбиәт компонентлириниң алайыда уйғунлуғи билөнла өмөс, егилекте пайдилиниш йөнилиши билөн, өзлөштүрүлүш сәвийеси вә ландшафтлириниң өзгириш әһваллири билөн бир-биридин пәриклиниду.

ОҚУШ-ТӘТҚИҚАТ ИШЛИРИФА ВӘ ҚЕЛИПЛАШТУРГУЧИ БАНАЛАШҚА БЕҒИШЛАНҒАН ТАПШУРУҚЛАР БЛОГИ

Өзәңларни тәкшүрүңдар

1. Тәбиәт зониси дегинимиз немә? Қазақстанда қандақ тәбиәт зонилири бар? Улар елимыз территориясидә қандақ орунлашқан?
2. Асасий тәбиәт зонилириниң өткүнчи зонилардин пәрқи қандақ?
3. Асасий ландшафт шәкилләндүргүчі фактор – иссик билөн нәмниң нисбити қандақ өзгиридігінін қазақстанлық тәбиәт зонилириниң мисали арқилик көрситиңдар.
4. Қазақстандикі тәбиәт зонилирини тәвәлири бойичә селиштуруп, уларни там хәритисидин көрситиңдар.
5. Тәбиәт зонилирини оқуп, үгиништиki (тәриплімә бериштиki) өз режәларни синипдашлириңдар билөн бөлүшүп, уни кейинки тапшурұқни орунлашқа алас қилип елиңдар.

Тапшурұқларни орунлаңдар

1-тапшуруқ (топлук иш). Топларға бөлүнүңдар. Қазақстандикі тәбиәт зонилириниң бирини таллавелиңдар. Дәрислик мәтіни билөн атлас хәритисиге асаслинип, униң тәриплімисини қараштуруңдар. Постер көрүнушидә тирәк-схема сизиңдар. Қисқича учур тәйярлап, уни синипдашлириңдарниң диккитиге сунуңдар. Ишниң нәтижеси бойичә «Қазақстаниң тәбиәт зонилири» селиштурма жәдвәлни толтуруңдар.

Тәриплімә режиси	Орманлық дала	Дала	Йерим чөл	Чөл
1. Географиялык шаралы				
2. Мәйдани (%)				
...				

2-тапшурұқ. Тәриплімисигे бағлиқ тәбиәт зонилирини ениқланалар: 1) мөтидил климаттық бәлбағынц ормансиз тәбиәт зониси. Өсүмлүк йепинчисини чимда өсідиган ашлық урукдашлар дугаш, бетеге вә б. тәшкіл қилиду. Һайванат дуниясынан жумран, ақбаш турна, дала қираны учришиду; 2) Жилига 180 мм ямгур-йешин чүшиду. Тописи қонур вә сур қонур. Шалаң учришидиган өсүмлүк йепинчисиден шивақ, сорақ, жиңгіл, жулғун, зак бар. Һайванлардин қулақлық мозайбаш, қара сур илан, йорға доддақ, қарақүйрүқ учришиду; 3) жилига 300 мм-дін көп мөлчәрде ямгур-йешин чүшиду. Орманнан сур тописи билән щелочланган қара топа тарқалған. Өсүмлүк йепинчисіда орманзарлық билән пичәнилік дала уйгунашқан. Һайванлардин булан, дала сугури, доддақ панарайду.

3-тапшурұқ. Қазақстан тәбиәт зонилирини тәрипләштө көп чекитләрнің орніга көреклик сезлөрни қоюңдар

Топа «падишаси» – Орманлық даладықи ойманларни йәр асти сулири қонқур орунлашмидан йәрләрдә қонқур көлләр ... учришиду. Даланиң асасий өсүмлүклири – йилтиз системеси яхши йетилгөн чимлик ашлық урукдашлар Шималий Қазақстан орманлық даласини ... орманлық дала дәп атайду. Популяциясинан 95 % и Қазақстани маканлайдыган Евразияның қедимий бекини

Чөлдікі үстки туз түтүрчеклиріни ... атайду. Патқақлық топа өтияздада нәмлинин, язда қуруғандын кейин, ... тахтичиларға бөлүнідү. Даланиң «хани» дәп ... атайду. Қазақстандық мәйдани әң қилич, әң яш тәбиәт зониси

4-тапшурұқ. «Қазақстан тәбиәт зонилириниң егилік әһмийиті» мавзусиниң конспект көрүнүшідә әкс әттүрүңдар

5-тапшурұқ. Өзігө хас тәриплімиси бойичә 1–4 кічә қандак тәбиәт зонилири берилгендегінин ениқланалар:

	Ямгур-йешин	Нәмлиниш	Топа	Өсүмлүклөр	Һайванлар
1	< 180 мм	< 0,2	Сур қонур	Зак	Кәсләнчүк
2	> 300 мм	0,6-ға дейін	Орманнан сур тописи	Кейин	Елик
3	180–230 мм	0,2–0,4	Очуқ қонур	Шивақ, боз	Ақбекен
4	230–300 мм	0,4–0,6	Қара топа	Бетеге, боз	Жумран, доддақ

6-тапшурұқ. Экперсс-соаллар: 5 соалға 30 секундта жавап беріңдер:

- Мәйдани бойичә әң қоң тәбиәт зониси ...
- Бу тәбиәт зонисиниң көп қисми 48° вә 50° ш.к. арилигіда орунлашқан ...
- Сумбатлық чөл бекини ...
- Кейинзарлық билән һөрхил чөп тәхлит даланиң новөтлишип келиши = ... тәбиәт зонисиниң асасий тәриплімиси.
- Дала зонисиниң асасий байлиғи ...

Қизиқарлық география

Мөтин үзүндисини окуп чиқындар. Униңда қайси зона тогрилиқ ейтилғанлигини ениқлаңдар.

«Чөксиз қиян! Мана өзексиз тәкши бошлуқта адем өзини жұтирип қойғандөк һис қилиду. Тәкшилиги шундаққы, əтраптика сансиз километр йөр көрүнди. Нахайити көп, һәшеметлик орунлашқан қорғанлардин əтраптика бошлуқ һөтта улгийип көрүнди. Бу йәрдә дайым қоғлап йетишкә яки қечип кетишкә тогра келиду. Һөтта һазирқи адемләр бепаян бошлуққа жүгрөверишниң интизарлигини ойғитиду. Асасий өсүмлүккәр тамамән аз қалған. Көң-таша етислиқлар дала чөплирини қисип чиқарған. Язда көз йетидиган йәрниң һәммисидә буғдай башақлири алтундәк тәвринип, долкунладу; онлиған километр маңсаңму, бу мәнзира өзгермәйдү ...»

134-сүрөткә асаслининп, Нур-Султан, Қызылорда, Қарағанда, Қостанай, Урал шәһерлириниң қайси зонида орунлашқанлигини ениқлаңдар.

Хәритидин көрситицлар

Дәрислик хәритисидин: 1) Қазақстанниң тәбиәт зонилирини;
2) жирик физикилиқ-географиялык тәвәләрни.

Контур хәритә билән иш

«Қазақстанниң тәбиәт зонилири» хәритисини чүшөндуруңдар. Дәрислик хәритисиге асаслининп, тәбиәт зонилириниң чегарисини көрситицлар. Контур ичигә уларниң мәмлікәттерриториясыидиқи үлүшини йезиңдер. Шәртлик бәлгүләрни ойлап төпип, улар билән топа, өсүмлүк вә найванларни тәсвирләңдер. Ишиңдарни берилгән мавзу бойичә «Әң алғар контур хәритә» конкурсиға төклип қилиңдар.

Алдин-ала тапшурұқ (топлуқ иш)

Кейинки дәристике ишқа Қазақстандик АҚТТниң бирини таллавелиңдер. У тогрилиқ өхбарат жиғицлар (қурулуш мәхсити билән тарихи, түри, умумий тәриплімиси, шалаң учришидигини, алайынша нишанлар, барлық АҚТТ системисидиқи роли, тәбиәтни қоғдаш вә маарип паалийити мәсилелери, жәмийәт тәрипидин лазимлиқ ярдәм). Мәктүб түзүш үчүн ихчам иллюстрацияләрни беcип чиқириңдер.

Тест тапшурұқлири (бир яки бирнәччә дурус жағавави бар)

1. Қазақстанниң түзләндиридиқи тәбиәт зонилириниң сани:
а) 3; ә) 4; б) 5; в) 6; г) 2.
2. Қазақстан территориясынин 27 %дин ошуғи ... мувапиқ келиду:
а) егизлик бәлбагқа егө төвөгө; ә) орманлық далага; б) далага;
в) йерим чөл зонисига; г) чөл зонисига.

3. Чөлниң асаслық дәриги:
а) терек; ә) жулғун; б) жиңгил; в) зак; г) жигдә.
4. Қулақлық мозайбаш, кәслөнчүк, қара сур илан, жәрөн, қулан – ... нағынлири:
а) даланиң; ә) чөлниң; б) егизлик бөлбаққа егө тәвениң; в) орманлық даланиң;
г) йерим чөлниң.
5. Дала зонисиниң реликтлиқ өсүмлүгі:
а) қейинзарлық; ә) бетеге – шивақлық өсүмлүклөр;
б) араллық қаригайлық орманлар; в) тоқайлар; г) зак.
- 6) Өткүнчи зона:
а) орманлық дала; ә) егизлик бөлбаққа егө тәвөлөр; б) йерим чөл; в) чөл;
г) дала.
7. Чөл зониси Қазақстан территориясиниң ... егиләп ятиду:
а) 10 % ; ә) 27 % ; б) 4% ; в) 44 % ; г) 14 % .

Баяннлатлар билән лайиһелик ишлар мавзуулири

- Мениң вилайитимдик зонилиқ тәбиәт комплекслири.
- Мениң вилайитимдик зонилиқ ландшафтларниң тәбиий запаси.
- Бизниң дала: бурунқиси вә назирқиси.

Рефлексия («Соалнамә» усули)

Дәристики ишиңларни тәһлил қилиңдер: соалларға тез вә қисқычө авап беріңдер.

§36. Қазақстанниң аланидә қоғдилидиган тәбиий тәвөлири

Ядигерларға чүшириңдар

- Аланидә қоғдилидиган тәбиий тәвөлөр қандақ вәзипилөрни атқуиду?
- Елимиздик асасий АҚТТниң түрлири.
- Қазақстанниң «Қызыл китави» немә үчүн йезилған?

Алдин-ала тапшурұқ

1. Қазақстандик қоруқлар хизмети. Аланидә қоғдилидиган тәбиий тәвөлөр (АҚТТ) чүшөнчиси билән силәр тонуш. АҚТТ паалийитиниң мәзмуни билән тәжрибисини қоруқ хизмети дәп атилидиган илим тәтқиқ қилиду. Қоруқ хизмети: 1) қоғдилидиган тәвөләрниң классификацияси-ни түзиду; 2) тәвөлөр билән жүмһүрияттә уларни орунлаштурушниң келәчәк режисини тәйярлайду; 3) йеци қоруқлар, миллий парклар вә б. АҚТТ қоғдашқа беғишланған илмий асасларни түзүп чиқиду. Бу ишқа ھөрхил сана алимлири: географлар, геологлар, ботаниклар, зоологлар,

ихтисатчилар, әдлийә хадимлири қатнишиду. Мувапиқ һалда, қорук ҳизмити пәнарилиқ асасий вә әмәлий илим болуп неспалиниду.

АҚТТ паалийитини уюштурушниң асасий мәсилилирини 2006-жили қобул қылышан Қазақстан жүмнүрийитиниң «Алаһидә қоғдилидиган тәбиий тәвәләр» төгрилик қанун рәтләп туриду. Мошунциң бағылыш алаһидә қоғдилидиган тәбиий тәвәләр дегинимиз алаһидә қоғдаш режими қобул қылган тәбиий комплекслири билән нишанлири бар йәр су бошлуклири.

Дөлөтлик қоғдашқа экологиялык, илмий, тарихий мәдәний вә рекреациялык әһмийәткә егө аланидә бағалиқ нишанлар елинидиганлыги мәлум. Биринчидин, тәбиәт эталонлири, аланидә нишанлар, өткөн геологиялык дөвирләрниң реликтлири, өсүмлүккләр билән найванларниң генетикилық запасиниң сақланған йери. Иккинчидин, илмий тәтқиқатларниң, маарип-мәрипәт билән билим бериш нишанлири. Учинчидин, хәлиқ дәм алидиган вә туризм уюштурулған орунлар.

Алаһидә қоғдилидиган тәбиий тәвәләрдә қоғдашниң һәрхил режими шәкиллениди:

- 1) толук қоғдилидиган яки егилик паалийәтниң барлық түрини мәнъий қилидиган қоруқлуқ режим;
- 2) йерим қоғдилидиган яки егилик паалийәтниң айрим түрлирини мәлум қилидиган қоруқчә режими.

Бизниң елемиздә аланидә қоғдилидиган тәбиий тәвәләрниң 9 түри бар (142-сүрәт).

Территориясидә әтрап муһитниң антропогенлиқ өзгиришлиригө мониторинг (турақтылық күзитиши) елип берилдиган қоруқлар, миллий парклар билән тәбиий резерватларға биосферилиқ резерваттар мәртивиси берилди. Мундақ мәртивини ЮНЕСКО – илим-пән, мәдәният вә билим мәсилилири бойичә Бирләшкен Милләт Тәшкилати бәрди. Пұтқұл цивилизация үчүн қиммәт болуп неспалинидиган АҚТТ-ни ЮНЕСКО Дүниявий тәбиий миравылар тизимиға киргүзді. Қазақстанниң 11 қоруги билән миллий парклириниң биосферилиқ мәртивиси бар. Төрт биосферилиқ резерват билән Сайрам-Өгем миллий парки ЮНЕСКОның «Дүниявий тәбиий миравылар» тизимиға киргүзүлгөн.

Алаһидә қоғдилидиган тәбиий тәвәләр
Қоруқлар
Миллый парклар
Тәбиий резерваттар
Зоологиялык парклар
Ботаникилық парклар
Дендрологиялык бағлар
Тәбиәт ядикарлиқлири
Қоруқчилар
Қоруқлуқ зонилар

142-сүрәт. Қазақстандикі аланидә қоғдилидиган тәбиий тәвәләр

143-сүрәт. Қазақстандикі АҚТТ қоғдилидиган йәрләргө бағылқ бөлүнүши

режим орніған. Уни тәшкіл қилидиган орун алдин-ала пухта таллавелиниду. Мұними, тәбиий комплекслири тәвәгө хас, егилик паалийити тамамән жүргүзүлмігендегі болуши шәрт. Шуңа қоруқлар тәбиий ландшафтлар эталони болуп несаплиниду. Қоруқларның иккінчи мұним вәзиписи – биологиялық хилму-хиллиқни, өң авал шалаң учришидиган есүмлүктөр билән һайванлар түрінің сақлаш.

Назир елемиздә 10 қоруқ бар, унциң үчи – Фәрбий Алтай, Алакөл, Қаратав қоруқлири мустәқиллік жиллирида үюштурулған (145-сүрәт).

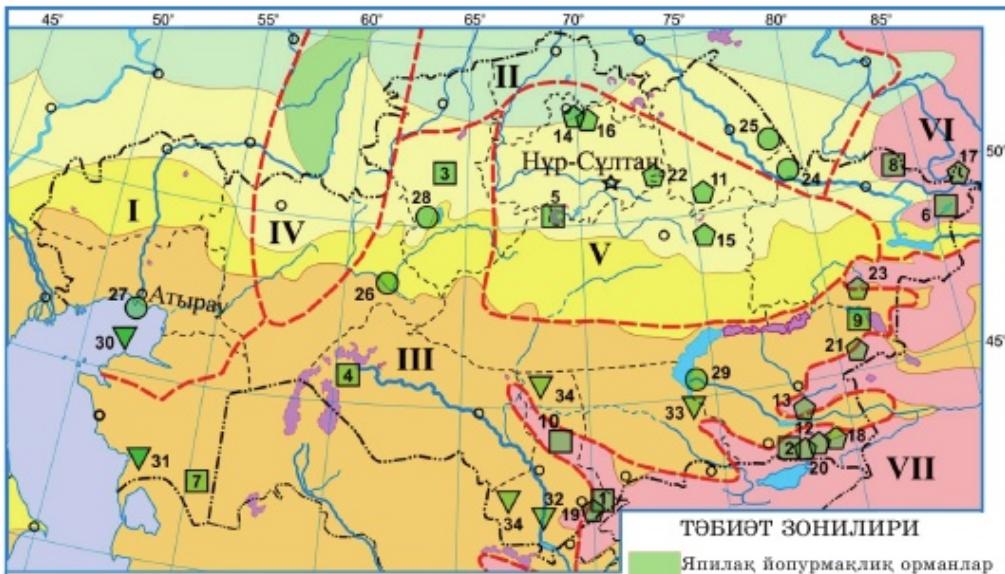
144-сүрәт. Сақалтай – пәй боюнлуқ күчиген түри – Ақсу-Жабагалы қоруги рәмизлириниң бири

Елемиздә жұмындықтың әһмийеткә еті 115 алаңидә қоғдилидиган тәбиий тәвә тизимға елинған. Улар Қазақстан территориясында 8,2% ни тәшкіл қилиду яки 24,43 млн га (143-сүрәт). Назирчә бу оттура дуниявий көрсөткүчтің (14,5%) төвөн. Шундашқа АҚТТ торини көңәйтіши ишлири назирмұ давамлашмақта.

2. АҚТТның географиялық тори: орунлишиш вә қуруш мәхсүтлири. Қоғдилидиган тәбиий тәвәләр торини қоруқлар тәшкіл қилиду. Қоруқта тәбиий комплекс толук қоғдашқа елинған. Барлық терриориясіде қоруқлук

Дәслепки қетим Қазақстанда вә Мәркизий Азияде үюштурулған – Ақсу-Жабагалы қоруғи (1927-ж.). У Фәрбий Тянь-Шань (Түркістан вил.) тағ тәбиий комплексиниң эталони. У йәрдә тәвә биохилму-хиллигиниң $\frac{3}{4}$ бөлигі билән жіми ландшафт түри учришиду. 2004-жили қоруқның Қаратав тизмисидиқи палеонтологиялық шебиси өз алдига Қаратав қоруғи болуп қурулди. У – елемиздікі өң яш қоруқ. Йәр иккі қоруқның биосферилиқ резерват мәртвиси бар вә ЮНЕСКОның «Дуниявий тәбиий мираслар» тизимиға киргөн.

Тағлық бөлбағда йәнә үч қоруқ бар. Или Алитетидиқи Алмута қоруғи, Жәнубий Алтайдикі Марқакөл вә Фәрбий Алтайдикі Фәрбий Алтай қоруғи. Алмута қоруғидиқи орман бөлбеки Тянь-Шань арчилиридин қурулған. Бу йәрдә марал, сибирь тағ өшкиси (тағ текө), қар

ЖИРИК ТӘБИЙ ТӘВӘЛОР

I – Шәркүй Европа тұзлици, II – Фәрбий Европа, III – Туран, IV – Урал, V – Сарыарқа, VI – Жәнубиб Сибирь, VII – Мәркизий Азия тағлири.

ТӘБИЙ ЗОНИЛИРИ

Япилак, йопурмақлық орманлар	Орманлық дала	Дала
Йерим чөллүк	Чөл	Чел
Егизлик бал-бағылқы тәвөлөр		

█ Коруқлар

1. Аксу-Жабагылы (1927)*	13. «Алтунәмәл» (1996)	25. «Ертис ормини» (2003)
2. Алмута (1931)	14. Кекшетау (1996)	26. Иргыз-Торғай (2007)
3. Наурызым (1931)*	15. Қарқаралы (1998)	27. «Ақ Жайық» (2009)
4. Барсакелмес (1939)	16. Бурабай (2000)	28. «Алтун дала» (2012)
5. Қоргалжың (1958)*	17. Қатонқарагай (2001)	29. «Или-Балқаш» (2018)
6. Марқакөл (1976)	18. Чарин (2004)	▼ Коруқлук зонилар
7. Үстүрт (1984)	19. Сайрам-Өгем (2006)*	30. Қаспий деңизиниң шималий бөлігі (1974)
8. Фәрбий Алтай (1992)	20. Қелсай көли (2007)	31. Қәндирлік-Қаясан (2001)
9. Алакөл (1998)	21. Жоңгар Алитети (2010)	32. Арис ве Қаратав (2001)
10. Қаратау (2004)*	22. «Бұйратай» (2011)	33. Шивақлиқ тұзләң (2001)
█ Миллий парклар	23. «Тарбагатай» (2018)	34. Жәнубиб Қазақстан (2005)
11. Баянауыл (1985)	● Тәбиий резерваттар	
12. Или Алитети (1996)	24. «Шемей ормини» (2003)	

Әскәртиши: биосферилиқ резерваттар қызил рәң билән белгүләнген; АҚТТ, ЮНЕСКОның «Дүниявий тәбиий мираслар» тизимиға киргүзүлгөнлөр юлтүзчә билән берилгөн.

145-сүрәт. Қазақстаниң алайында қоғидилдиган тәбиий тәвөлери
(намлар ҚЖ 2017-ж. 26-сентябрьдә чиққан 593 мәлumatлири бойичә елинған.)

барси, қоңур ейиқниң шалаң учришидиган түри, силәвсин, жирик жирткүч қушлар (бұркұт, тазқара вә атақлиқ көкқүш) қоғдашқа елинған. Марқакөл қоругиниң рәмзи сүпитетіде Марқакөл көлиниң өзини вә у йәрдә маканлайдиган һайванларни аташқа болиду. Улар лосось уруқдашлириға ятидиган марқакөл учқуч (ускуч) белиғи. Шунинң билән биллә, қараләгләк, марал вә б. Қорук ғаунасисада ейиқ билән силәвсипмү бар. Бу йәрдә тайга һайванлири – тағ мәшүги (росомаха) билән булғунму учришиду.

Чөл зонисиниң қоруқлири – *Барсакелмес, Үстүрт вә Алакөл. Барсакелмес қоруги* Арап деңизиниң өзигө намдаш арилида бу йәргө елип келингән қулан, қаракүйруқ вә ақбөкәнләрни өсириш вә қоғдаш үчүн ўюштурулған.

1980-жилларниң бешіда Арап деңизиниң дәрижиси чүшүп көткәнликтин, Арапниң соң йәр билән қошуулуп кетидиганлиги ашкарә болди. Шуңлашқа овланған қуланлар билән қаракүйруқтарни «Алтуннәмәл» келәчәк миллий паркиға йөткіди. Амма қорук өзиниң қиммитини йоқатқини йоқ. Алимлар деңиз түви қуруп көткәндін кейин, ландшафттарниң шәкиллинишини баһалаш имканийитігө егө болди. Шунинң билән биллә, қорук йенида көчириш мүмкін болмиян һайванлар қалды.

146-сүрәт. Үстүрт муфлони. Сүрәтни учкучсиз аппарат билән чүшәрғен, 2018-ж.

Наурызым вә Қоргалжың қоруқлирида сақланған.

Елимиздө миллий парклар сани тез өсмектө. Уларниң сани қоруқлардин көп – 13.

Үстүрт қоруги Қарынжарық оймининиң (Қазақстанда соңқырлуғи бойичә 2-орунда – 74 м) бир қисми билән Үстүртниң асасий бөлигини өз ичигө алди. У үстүрт явайи қойи – муфлони (шалаң учришидиган түр) қоғдаш мәхситиде тәшкіл қилинған (146-сүрәт). У шу қәдәр шалаңлишип көттики, ахирки вақитта йоқилип кетиш ховпира айланди. Муфлондин башқиму шалаң учришидиган бирнәччә аланидә һайванат түримү маканлайду. Уларниң қатарига балыегүч ейиқ яки қашқа борсук, қаракүйруқ, ақбөкән, чөл силәвсипи, қарақал, бархан мәшүги бар. Анда-санда қапланму учришип қалиду. Алимлар сләвсипмү учришип қелиши мүмкін дегөн пикерни алға сүриду. Ахирки қетим у бу өтрапта өсірим өсір илгіри көрүнгән екен.

Дала зонисиниң ландшафтлири ЮНЕСКОның «Дуниявий тәбиий мираслар» тизимиға киргөн

Қоруқлар – бошлук тәбиәт қоғдаш системисинң алаһидә мираси. Уларда онлиған жиллар давамыда егилік ишлири жүргүзүлмігөн. Һәтта у йәрләргә адәмниң айғи (илмий хадимлар билән қоруқ хадимиридин башқа) тәккини йоқ. Мошу вақыт арилиғида жиғілған мәлumatлар ландшафтларниң егилік паалийитиниң тәсіри вә уніңсиз қандақ риважлинидиганлығини селиштурушқа имканийәт бериду. Ғериптә, АҚШта, Европа өң авал миллий парклар системисин түзүп, униндін пайда чушириш көзләнгөн. Уларда биздикідәк мәлumatлар даириси йоқ. Мана шүңлашқа америкилиқ вә башқа ғәрип экологири бизнес қоруқларға қызықп қарап, өз йеридे қоруқларни уюштурмақта.

Миллий паркларниң өзвөллиги шуниндики, у йәрләрдә ландшафтларни қоғдаш аналиниң дәм елиши вә туризми билән пухта үйғунлаштурулған. Униң үчүн парк мәйданы һөрхил вәзипилик зониларға бөлүніду. Илим-пән үчүн өң муһим йәрлириде қоруқлуқ, қалған қисміда қоруқчылық режим орнитилди. Қоруқлуқ зонига йекінлиғансири, чәкләшләр көпийиду. Униң йенида пәқәт экологиялык (тәбиәткә зиянсиз «йешіл») туризмла рухсәт қилиніду.

Дәм елиш билән туризмға бағылған паркларни қурушқа тәвәләрни таллаш йоллири өзгериуду. Өзгөрмігөн тәбиий ландшафтлар билән биллә у йәрләрдә туристларни қызықтуридиған нишанлар – иссиқ су қисимлири болуши шәрт. Мундақ паркларға хәлиқ «суга чөмүлүш – қирғаклық дәм елиш» вә «көркем йәр» үчүн бариду. Тағлық, болупму егиз тағлық паркларда сәйлә қилишниң асасий мәхсити – тәбиәтниң гөзөл мәнзирисидин тәсірат елиш.

Әң көп миллий парклар енимизниң жәнубида – Или Алитеғи, Алтунәмәл, Чарин, Көлсай көллири, Жоңгар (Йәттису) Алитеғи, Сайрам-Өгем парклири. Уларға асасен Или вадисиниң күмлиридин егиз тағлық көлләрниң Көлсай топиғи чирайлық мәнзириниң хилму-хиллиги хас.

Шымал билән мәркәз парклириниң тәбиитиде умумай әһваллар көп, улар – гранитлық массивлар, көлләр, қарығайлық орманлар. Шунинға қаримай, уларниң һөрқайсисиниң өз аләнидилігі бар.

Шәркій Қазақстандикі өң жирик Қотанқарығай парки россиялық Қатын қоруғи билән биллә трансчегарылық «Чоң Алтай» биосферилиқ резерватини тәшкил қилиду.

Тәбиий резерватлар АҚТТ түри сұптидә дәсләпки қетим Ертисниң оң қырғығидиқи қарығайлық орманларни тәшкіл қылди («Шәмәй ормани», «Ертис ормани»). Һазир уларниң саны алтигә йәтти. «Алтун дала» билән Иргиз-Торғай резерватлири ақбөкәнләрни, «Ақжайық» билән «Или-Балхаш» су қүшлирини қоғдашқа бегишланған. Резерватларда қоруқлуқ режимдікі йәрләр билән буферлық зонилар бөлүніду.

1974-жили Қаспий деңизиниң шималида белиқ ресурслирини, өң авал бекирө белигини қоғдаш мәхситидә қоруқлуқ зона уюштурулған еди.

147-сүрөт. Чарин дәрияси дельтисиди-
ки ихчам тоқайлиқ (жұмғурийетлик
әһмийеткә егө тәбиәт ядикарлығы)

ялык қоруқчилар мәйданы жәннеттін әң кичиқлири – *тәбиәт ядикарлық-лири*. Ядикарлықтар мәйданында қоруқлуқ режим қоллинилиду, шалаң учришидиган яки аланидә нишанлар қоғдашқа елиниду. Мәсилөн, Согдийө четини, неоген дәвриниң реликтлик япилақ йопурмақлық орманлири (Чарин четинлиқ тоқайлиғи, 147-сүрөт).

Шундақ қулип, Қазақстан ландшафтлириниң қоғдашның асасий йөнилиш-лириниң бири – аланидә қоғдилидиган тәбиий тәвәләрни қуруш. Уларға түрләрниң хилму-хиллиги билән йешилидиган вәзипиләрниң аланидилек-лиргә бағылғы қоғаш режими хастур.

Қошумчә мәтинг: қызықарлық мәлumatлар

1. АҚШдикі Йеллеустон миллий парки қорулған 1872-жил дәләтлик тәбиәтни қоғдаш тәвәліриниң мәхсус түгүлған сөнәси болуп несанлиниду.
2. БМТ ахирқи қетим елан қылған тизим бойичә 2018-ж. дунияда умумий мәйданы 46 млн km^2 (Африка қитъесиниң мәйданы 30 млн km^2) болидиган 238,5 мың аланидә қоғдилидиган тәвә тиркәлгән.
3. Аланидә қоғдилидиган тәбиий тәвәләр дуниявий океан бетиниң 70% ни вәйәр үсти қуруқлуғиниң 15% ни егиләп ятиду.
4. Әң соң деңизлиқ АҚТТ Антарктиканың (2,1 млн km^2) Росса деңизи, қуруқлуқ – Гренландия миллий парки (972 мың km^2). Униң мәйданы дунияниң 163 дәлитиниң мәйданынан ешип кетиду (айрим алғанда).
5. Тәбиәтни қоғдаш саһасиниң мутәхәсислири АҚТТ мәмлекәттерриториясының 10% дин ашмаслиги көрөк дәп несанлайду. Уларниң пикричә, мөшүндәк шаралитила тәбиәтниң турақлық риважлиниши вә сақлинини мүмкін екөн. Назиркі чағда оттура дуниявий көрсөткүч 14,5%ға тәң. АҚТТ Канада терри-

ториясиниң – 6,5%, Россияның – 7,5%, Хитайның – 14,5%, АҚШның – 26%, Австралияның – 30%, Германияның – 39% ни егилөйдү. Кичик дөлөтлөрдө бу көрсөткүч 100% га йеқин. (Палауда – 83%, Монакида – 99,5%).

ОҚУШ-ТӨТКИҚАТ ИШЛИРИФА ВӘ ҚЕЛИПЛАШТУРГУЧИ БАҢАЛАШҚА БЕФИШЛАНҒАН ТАПШУРУҚЛАР БЛОГИ

Өзәңларни тәкшүрүңлар

1. Қорук хизмети илми қандақ мәсилилөрни йешиду? 2. Алайнада қоғдилдиған тәбиий тәвөлөр дегинимиз немә? 3. Алайнада қоғдилдиған тәбиий тәвөлөрниң паалийитини қандақ һөжжөт рәтлөйдү? 4. Қазақстан АҚТТ қоғдаш режимлири немә билән пәриқлинидү? 5. Елимиздик АҚТТ түрлирини атаңлар.

Тапшуруқларни оруналаңлар

1-тапшуруқ. Экспресс-соаллар: 30 секундта 5 соалга жағавап берип, «Ярай-сән!» деген баһа елиңлар.

1. Тәбиий мұнітниң өзгиришилиригө мониторинг жүргүзүлидиган қоруқларни, миллий паркларни, тәбиий резерватларни ... атайду.

2. ЮНЕСКОның тәбиий мираслар тизимиға киридиған АҚТТ ...

3. Қазақстаниң АҚТТ системисиниң торини ...тәшкіл қилиду.

4. Қазақстандыки дәслөпкі қорук ...

5. Дәслөпкі миллий парк бизниң елемиздә ... жили қурулди.

2-тапшуруқ. Хәритидә санлар билән бәлгүләнгөн нишанларни ениқлап, атаңлар: 1) Қазақстан қоруқлири; 2) миллий парклар – дәслөпкі, әң яш, мейдани

әң чоң; 3) Сарыарқиниң қоруқлири билән миллий парклири; 4) Мәркизий Азия тағлириниң тәбiiй тәвәлириниң миллий парклири билән қоруқлири.

З-тапшурук. Параграф мәтингө асаслинип, алиһидә қогдилидиган тәвәләр билән у йәрни маканлайдиган һайванларни мувапиқлаштуруңлар.

A	<i>Марқакөл қоругы</i>	A	<i>Кар барси, көккүш</i>
B	<i>Үстүрт қоругы</i>	B	<i>Бекира уруқдаш белиқлар</i>
C	<i>Алмұта қоругы</i>	C	<i>Кәсләнчүк, жиіләндөгөдақ, қарақүйрүк</i>
D	<i>Барсакелмес қоругы</i>	D	<i>Явайи қой, балыегиң, қаплан</i>
E	<i>«Алтын дала» тәбиий резерваты</i>	E	<i>Кулан, қарақүйрүк</i>
F	<i>Жән. Қазақстан қоруқлық зониси</i>	F	<i>Белиқчи туығун, уңқұч, марал</i>
G	<i>Каспийниң шималай бөлигинин қоруқлық зониси</i>	G	<i>Ақбекән</i>

4-тапшыруқ (жүплүк иш). Қазақстанда йеңи қоруқлар билән миilliй парктар күрушкә болидиган орнуларни таллаңлар.

Силәр өзәңларни қоруқ иши саһасидики мутәхәссис, жүмһурийәтлик АҚТТ системисиниң лайиһилигүчиси дәп несапланлар. АҚТТ үнүмдарлығы системисиниң асасий принципи уницида мөмликтеттики ландшафтниң хилму-хиллиғи: һәммә тәбиәт зониси барлық жирик тәбиий тәвәләр, егизлик бәлбагниң барлық даирилири болуши тегиш. Шуңа йеци АҚТТ (қоруқлар билән миллый парклар) қандақту бир ландшафтлири техничә аланиде қоғдилидиган тәвәләр тәркивиге киргүзүлгән йәрләрдә лайиһилиниши лазим.

Буның үчүн һазир паалийт жүргүзуватқан қоруқлар билөн миллий парк-лардикى йөнилишлик ишларни төhlил қилинцлар. Төткікатни 145-сүрөткө асаслининп елип берицлар. Қоруқлар билөн миллий паркларни ландшафт тип-лири бойичә тарқытип йезиңдер. АКТТ санини айдилаштуруңдар. Һазирки ишлеватқан қоруқлар билөн миллий паркларда қандақ ландшафтлар йоқ екенлигини еникланлар. Йени АКТТ курущ үчүн колайлык йөрдөрни талданлар.

Таллициларниң асасини тәклип килинлар.

Тәбиий комплекслар	АҚТТ	Коруқлар вә миллій парклар мисаллари
<i>Түзләңдікі тәбиэт зонилири</i>		
Орманлық дала		
...		
<i>Егизлик бәлбагынан тәвәлдер</i>		
Тянь-Шань		
...		
<i>Жирик тәбиий тәвәлдер</i>		
Фәрбий Сибирь		
...		

5-тапсырма. Қазақ тилидин алған билимгө асасланип, Қазақстанниң қоруқлири билән миллий парклининің хоронимлирини ажыратындар. Төвөндикі топонимларниң мәнасини чүшөндүрүңдер: 1) қоруқлар – Қаратай, Наурызым, Қорғалжың, Үстүрт, Ақсу-Жабагалы, Марқакөл; 2) миллий парклар – Көлсай көли, Чарин, Алтунамөл, Қекчетав. Уларниң наимини қазақчә, русчә, инглизчә мону ұлгә бойичә йезиңдер.

Намлар		
қазақчә	русчә	инглизчә
«Кекшетау» ұлттық саябағы	Национальный парк «Кокшетау»	National Park «Kokshetau»
Наурызым қорығы	Заповедник Наурызым	Nauryzum Nature Reserve

Ривайәттә Қазақстанниң қайси тәбии тәвәсі тогрилиқ ейтилгандыгын инициаторлар.

«Кедимда, өз ара уруш жиллирида, бирнәччә қазақ айлиси вакитлик соң көлниң оттурисидики аралға берип, җан сақлашны өвзәл керди. Қишта барлық мели билән муз арқылы аралға аман-есөн йетивалиду. Бирақ қаттиқ шувурған, жудун-чапқун муз көрүкни бузуп, улар арқисига қайталмай қалиду. Қишта құшлар билән найванларни овлап, қар сүйини еритип ичиш, зак қалап, қишин аман-есөн чиқиду. Яз башланғандын кейин, өнвал тамамән өзгеририду. Аралниң ойман йәрлиригө жигилған қар сүйи қуруп кетип, адәмләр билән мал тамамән сусиз қалиду. Нечқайсиси қуруқлуққа қайтип көлмиди. Һаварәң көл үстидики йешил-қоңур дөң шуниңдин башлап «Барсакелмес» дегенді сирлиқ атқа етө» болди.

6-тапсырма. Парклар марши (топларға алдин-ала берилгөн тапшуруқлар билән иш).

«Парклар марши» – қоруқлар, миллий парклар вә башқыму алайында қордилидиган тәвәләр мәрикиси. У АҚШда 1990-жили Йәр Күни мавзуси миллий парклар пәйда болди, дәп елан қилинғанда вужұтқа көлди. Байрам илдам дүния йүзлүк сүпәт алди. Һазир унициға һәр жили аләмниң 200 мәмлекитидин йүзлигөн мин адәм қатнишиду.

Бизниң елемиздә «Парклар марш» 1995-жилдин башлап өткүзүлүватиду. Бирнәччә күн давамида (адәттә, апрель яки майда) қоруқлар билән миллий парклар өзлири тогрилиқ сәйяриниң тәбиитини сақларап қелиш үчүн қоруқлуқ территорияниң ижтимаий әһмийити билән муһимлиги тогрилиқ сезләп бериду. Һәрхил конкурслар, семинарлар, дүглөк үстәлләр, пресс-конференцияләр, очук ишиклөр күни, экологиялық десантлар (өхлөт жиғиш, дәрәқләр билән чатқалларни тикиш, булақ көзлирини ечиш, мавзуулук көргөзмиләр билән концертлиқ программилар, пидайылар ярдими акциялари) АҚТТ қоллаш үчүн халис мәбләр жиғиш нишанлиниду.

Биз «Пакрлар маршини», «Қоруқлуқ тәбиәт – йәр саламәтлиги» постер варақчиларниң конкурсанын өткүзимиз. Синип алдин-ала топларға бөлүнди. Һәр топ Қазақстандық яки өз вилайетиди АҚТТниң бирини таллап, өхбарат топлайду. Дәристә жигилған өхбарат таллавелингандың тәвә тогрилиқ һекайә қилидиган постер варақчиларға айлинип, конкурсқа төвсийә қилиниду.

Алдин-ала тапшурук (топлуқ иш)

Кейинки дәристики иш үчүн 37 параграфниң мөтинидин яки вилайәтниң (елимизниң) тәбиій мираслар тизимиға киргүзүшкә болидиган һөрқандак аланияда тәбиәт нишанини таллавелиңдер. Буклет ясаш үчүн у тогрилиқ әхбарат (географиялык орни, аланияда болушиниң асасы) жигиңлар.

4-5 слайдтин ибарәт электронлук тонуштурулум түзүңлар.

Хәритидин көрситиңлар

Дәрислик хәритисидин яки там хәритидин: 1) Қазақстаниң қоруқлирини; 2) әң дәслөпки вә территорияси әң чоң миллий паркни.

Контур хәритө билән иш

Контур хәритиге бәлгүләш усулы билән Қазақстаниң қоруқлирини чүширип, уларниң намини йезиңлар. Бәлгүләрниң йенига уларниң қурулған жилини көрситиңлар (145-сүрәткә қараңдар). Чүшәргөн қоруғуңларниң намини, орунлашқан йерини ядиңларда сақлаңдар. Хәритидин илдам тепип, көрситишни үгініңлар. АҚТТ бойичә номенклатурини баға тапшуруңлар.

Силәрниң көзқаришиңлар

Бизниң елиミздә қоруқларни миллий паркларға айландурушни яқладыған эксперталар бар. Уларниң пикричә, бу туристлар санини қошумчә көпәйтишкө пайдисини тәккүзиду, мувавиқ һалда, уларға хизмет көрситиштін чүшидиган кирим мөлчәри ашиду. Бу кирим қоғдилидиган тәвөниң малийөвий әһвалини сезиләрлик яхшилайду. Силәр қандақ ойлайсиләр?

Тест тапшурұқлири (бир яки бирнөччә жавап)

1. АҚТТга киридиган нишанлар:
 - а) тәбиәт эталонлири; ә) аналитикалық жайлар; б) аланияда йәрләр билән реликтлар; в) хаңдар билән кар्यерлар; г) генофондлар амбири.
 2. Барлық егилік паалийәтниң түрүнің мәнъиїт қилидиган толук қоғдаш режимі:
 - а) қоруқчилиқ; ә) парклиқ; б) қоруқлук; в) рәтлинидиган; г) әнъөнивий.
 3. Елимиздики АҚТТ түрлири:
 - а) 3; ә) 5; б) 7; в) 9; г) 11.
 4. Қазақстанда АҚТТға ятидиганлар:
 - а) тиң йәрләр; ә) миллий парклар; б) қоруқлар; в) тәбиәт ядикарлиқлири; г) миллий гөзөл соқмақлар.
 5. Қазақстандик қоруқларниң сани:
 - а) 10; ә) 5; б) 20; в) 7; г) 2.

6. Қазақстандикі миллій парклар:

- а) Бурабай; ә) Қарқаралы; б) Фәрбий Алтай; в) Марқакөл; г) Алмута.
- 7. «Шемей ормини», «Ертис ормини» тәбиий резерватлирида ... қоғидилду:
- а) қуланлар билөн қарақүйруқлар; ә) тасмилик қаригайлық орманлар;
- б) заклик; в) су қушлири уга салидиган орунлар; г) арқарлар.

Баяннатлар вә лайиһилик ишлар мавзулири

1. Мениң вилайитимдікі алғашында қоғидилдиган тәбиий тәвөлдер.
2. Қазақстандикі қоруқлуқ ишниң келәчек тәреккияти.
3. Биосферилиқ резерватлар – биосфера турақлиқлигиниң асасий скелети.

Рефлексия («Бұлуттлуқ кесек» усули)

Дәристеки ишиңдарни тәһиліл қилиңдар: берилгендегін бир жүмлини таллавелип, аяқлаштуруңдар.

Мән бұғын ... құшәндім	... тәс болди.
Өнді мән ... құлалаймән.	Мениң ясигүм көлгіни ...
Мән ... ғәндім.	Дәрис мени ойландурди.
Маңа болупмұ яққини ...	Бұғын мән құлалидім.
... билиш қызықтарлық болди.	

§37. Қазақстанниң тәбиий мираслири

Ядигарға чүшириңдар

- Қазақстанниң йәттә тарихий мәдәний миасини.

Ишләшкә дәрисликниң 1-қисми лазим болиду.

1. ЮНЕСКОның дүниявий миаси тоғрилиқ чүшәнчә. Силәр инсаннан үчүн муһим қиммити бар тәбиий вә мәдәний нишанлар ЮНЕСКОның Дүниявий тәбиий вә мәдәний миасиниң тизимиға киридиғанлигини билисилөр. Мундақ тизим 1972-жили тегишлик хәлиқара конвенция қобул қилинғандың етибарөн жүргүзүлүп көлмектө.

Мәзкүр ишниң башланмиси 1960-жилларниң ахырида Мисирдикі Әбусимбел ибадәтханисини Асуан су амберииниң сүйи басқан чағда башланды. ЮНЕСКОның тарихидику бу жирик лайиһиге 50тін ошук дәләт мәблөг бөлди.

Конвенцияның асасына нағайити қиммәт мәдәний ядикарлиқтар билөн тәбиет нишанлири улар орунлашқан әлгіла әмәс, Йәр йүзидику барлық адәмләргө тегишлик екәнлиги тоғрилиқ ғайә елинған. Шунда уларни сақлап қелиш мәсъулийитини һөммә хәлиқ ара жәмийәтлик тәшкиллат өз нәдисигө алиду.

148-сүрөт. ЮНЕСКО сайтидикі Дуниявий мәдений вә тәбиий мираслар нишанлириниң географиясы (жоғары белгілілік – тәбиий нишанлар, сериқлар – мәдений, қызыллар – арилаш нишанлар)

2019-жилниң бешінде ЮНЕСКОның тәбиий мираслар тизимида 167 мемлекеттікі 1092 нишан болды. Унин ичиде 845 мәдений нишан, 209 тәбиий вә 38 арилаш нишанлар. Бирнәччә мемлекеттің территориясидегі орунлашқан 37 трансчегарилік нишан можут (148-сүрөт). ЮНЕСКОның тәбиий миасиниң өң көп нишанлири Хитайда (17), Австралиядә (16), АҚШда (12), Россиядә (11) вә Канадада (11).

ЮНЕСКО тизимінде киридиған тәбиий нишанларға:

- 1) тәбииитинең нағайити гөзөллігі билөн пәриқлинидіғанлар;
- 2) йәрниң геологиялық тарихини, сейяриниң наятлик тәрекқияттини, рельефниң шәкиллири билөн уларниң қелиплишиш жәрияларини көрситидіған;
- 3) экосистема эволюциясилиң наизиркі экологиялық вә биологиялық жәрияларни көрситидіған;
- 4) шалаң учришидіған өсүмлүктөр билөн найванларниң маканлайдыған тәбиий мунити болуп несағлинидіғанлар.

ЮНЕСКОның йәнә бир шәрти: дуниявий миаслар нишанлири алайынде қоғдилидіған нишанлар тәркивиге кириши тегиши. Үндақ нишанларниң болуши – һәрқандак дөләт үчүн пәхир. Улар мемлекеттің дунияға тонутуп, хәлиқара брендқа айлиниду, туристларни жөлип қилиду.

2. ЮНЕСКОның Дүніявий тәбиий мираслириға киргөн қазақстанлик нишанлар. Һазирқы вақитта ЮНЕСКО тизимида 5 қазақстанлик нишан бар. Уларниң үчи мәдений мирас: 1) Фожа Әхмөт Ясавий мәқбәриси (2003-жили киргүзүлгөн); 2) Тамғалиқ таш археологиялык ядикарлықтар (2004); 3) Чанъань Тянь-Шань дәлнизидики Улук Ипек йоли нишанлари (2014). Иккى тәбиий мирас нишани бар. Улар: 1) «Сарыарқа – Шималий Қазақстан тұзләңлири билән көллири» (2008) вә 2) «Фәрбий Тянь-Шань – трансчегарилық нишан. У бизниң елемизниң, Қыргызстан билән Өзбекстанниң АҚТТ тәшкил қилиду.

«Сарыарқа – Шималий Қазақстан тұзләңлири билән көллири» номинацияси (атиши) иккى қоруқни – Наурызым (elemizdi) әң қедимий қоруқтарниң бири) вә Қорғалжың – мәйдани соң (0,5 млн га-дин ошук) қоруқларини бириктүриду. Уларниң биохилму-хиллиғини иккى фактор ениқладу. *Биринчиси*, қушларниң пәсиллик орун алмаштуридиган йоли өтидиган торғай сайлиғида орунлишиш аланидилети. *Иккінчиси*, орман, дала, йерим чөл вә көллүк-сазлық ландшафттарниң қолайлық уйғунлуги. Қушлар қайтқанда, көллөрдө 15 млн-дин ошук су қуши һәйәл қилиду. Йәнә 1 млн-дин ошуғи уга салиду. Уларниң ичиде *фламинго* аланидә орун егилөйду. Тәңиз көли – фламинголар уга салидиган сәйяриниң әң шималийдик көл (149-сүрәт).

Наурызым қоругиниң қаригайлық орманлириниң тәбиити аланидә (150-сүрәт). Қаригайлық орманлар – жирткүч қушлар – бүркүт, дала қирани уга салидиган қолайлық йәрләрдур.

Номинациялык учинчи аланидә элементи – мәйданиниң 1% ла қоғдилидиган Евразиядә аз учришидиган тиң далалар.

149-сүрәт. Фламинго

150-сүрәт. Наурызым қаригайлық ормини

151-сүрәт. Ақсу-Жабагалы қоруғидики Ақсу дәриясиниң каньони

«Fərbий Тянь-Шань» номинацияси Қазақстанда үч кластердин – Ақсу-Жабагалы (151-сүрəт), Қаратай қоруқлири билəн Сайрам-Өгем миллий паркидин тəшкىл қилиниду.

Номинацияниң дуниявий қиммитини тəрт фактор ениқлайду. *Биринчи*дин, Fərbий Тянь-Шань – мəдəний өсүмлүкклəрниң тарқилиш мəркəзлириниң бири. Алминиң бу йəрдə өсидиган хилму-хил сорти (10 миндəк) Сиверс алимисидин тарқилидиганлиги генетикилиқ йол билəн ениқланган. *Иккинчи*дин, дуния йүзидə һашарəтлəрниң қезилма қалduқлириниң əң бай түри (1200) сақланған мундақ йəр алəмдə йоқ. Һашарəтлəрдин башқа белиқларниң, су ташпақилириниң, тимсақлар билəн учидиган птерозаврларниң, динозаврларниң сүйигиниң яхши сақланған тамғилири тепилған. Барлық мошу һайванлар 150 млн жил бурун Мезозойлуқ кəлниң бойида яшиған. *Үчинчи*дин, АҚТТ назирқи вақитта шалаң учришидиган түрлəрниң – қар барсиниң, арқарниң сани аз қалған икки түриниң, əң кичик тағ суғуриниң (Мензбир суғури), жайраниң (кирпиниң бир түри) сақлининиша муним роль атқуриду. *Төртнчи*дин, бу йəрдə Fərbий Тянь-Шаньниң толук дегидəк ландшафт түрлири билəн биохилму-хиллигиниң 3/4и сақланған. Пəқəт жуқури баскүчтүки өсүмлүклəр сани 1400гө йетиду (Fərbий Тянь-Шаньда жəми 1700 түр бар).

152-сүрəт. Сайрам-Өгем миллий парки. Сусиңгəн көли

153-сүрəт. Қийин Кериш идиридики рəңлилек патқақлар

3. Қазақстан тəвəлириниң тəбии мираси. Елимизниң тəбии мираси кəп həm хилму-хил. Униң hər buluңıda тəkrarlanmas гəzəллиги, аланидиллиги вə илмий вə мəдəний əhəmiyyitigə бағлиқ өзлиригə жəлип қилидиган тəbiət мəҗүзилири учришиду. Уларниң бəзи-бирилири бурундин мəlum вə дələtlik қoғдашқа елинған. Бəзилири назир ечиливатиду. Бу йəрдə «Қазақстанниң мүқəddəс йəрлəр географияси» миллий лайини зор роль атқуриду.

Тəбии мираслар мərtivisigə толуғи билəн лайиқ болидиган нишанларга мисалларни кəltүрəйли.

Шəриктə – Музтаг (Белуха), Кəkkəl – Алтайдикى əң егiz шақи-ратма. Марқакəл – елимиздикى əң жирик тағлиқ кəл. Чинғиз тағда тəvəniң мəlum мəқəddəс йери – Конур əвлия өңкүри бар.

Илим-пән үчүн наһайити муһим нишанларниң бири – Қийин Көриш идиридики палеоген билән неогенлиқ геологиялық кесинде. Үйердә алимларға 25 млн жил бурундық флорини ениқлашқа имканийәт бәргән өсүмлүктөр тамғилири тепилған. Мошу вақыт ичидә Жайсаң ойминин тропиклиқ вә иссиқ мәтидил факторлириниң арисидиқи чегара иккі қетим кесип өткән екән.

Қазақстанниң мәркизидә көплигөн көркем тәбиий нишанлар – кавак кубиклар, «янчуклар», өжайип шәкилдик ярташлар, өңкүрләр билән кичик көлләр гранитларниң угилиши билән бағлиқ.

Тәбиий мираслар топланған йөрлөр – елинизниң жәнуби. Униң туристлик рәмизлири – атақтық Хан Тәңри өзекиси, гөзәл Чарин каньони, «нахшичи құм». Шуниң билән биллә, анчә аммиибап өмәс тәбиий ядикарлиқтар орунлашқан (154-сүрәт).

Алмута вилайити билән чегаридаш гидрологиялық өжайип дуниядик ялғуз ичишкә ярамлық сүйи бар көл – Балхаш созулуп ятиду. Бу йөрдә жирик курортлуқ зона шәкилләнмектө. Асасый шипалиқ факторлар – минераллық су билән патқиги.

Елинизниң шималида төрт миллий парк бар. Бу йөрдә әң көп жүмһүрийәттік әһмийәткә ега тәбиэт ядикарлиқтар – орунлашқан. Сиртқи қияпти адәмниң һәйран қалдуридиган шәкилдик ярташларму көп. Уларниң көпчилигиге мөшүндәк аләнидиллигиге бағылғы тәбиий мирас мәртивисигө мунасип (155-сүрәт).

Фәрпітиму қизиқарлық тәбиий нишанлар көп (156-сүрәт). Уларниң ичидә Үстүрт тизмиси, Қарақия билән Қарынжарық оймини, Бозжыра чатқили, атақтық «Шарлар сейи» бар.

Каспий деңизи – өзигө хас аләнидиллигі бар әң жирик қуруқлуқчылық деңиз.

154-сүрәт. Туюқ су музлугидиқи «Таш могу» – музга қетип қалған соң қой таш

155-сүрәт. Баянауыл миллий паркидиқи Кемпиртас яртеши

156-сүрәт. Маңғистау тағлиридиқи шарлар сейи

157-сүрәт. Бозжыра чатқилидики «Чоққилар» – Егиз чишлар – Үстүрт тизмисиди қаттиқ жинислар қалдуқлири (сол төрөптө) вә сор қоршавиди Қарынжарық оймининиң қалдуқ тағлири (оң төрөптө)

Униң усти билән дуния йүзлүк әһмийити бар құшларниң пәсиllик ке-лиш вә қайтиш йоли өтиду. У Едилниң дельтисида аяқлишиду. Уларниң уга бесишиға мәхсус (Ақ Жайық), тәбиий резерват уюштурулған. Қаспий (Комсомол йерим арали) – Қазақстандикі фламинго уга салидиган үч орунниң бири. Бу йәрдикі йәнә бир алайнде һайван – қаспий ишт белиги елимиздики деңиз фаунисиниң бирдин-бир вәқиلى. Бирақ униң үчүн алайнде қоғдилидиган тәвә уюштурулмидар.

Шундақ қилип, елимиздики тәбиий мирасларниң ихчам бөлигини қараштурдук. Улар пәкәт қазақстанлиқтар үчүна әмәс, сани һәр жили өсүп келиватқан чөт әллик туристларни жәлип қилидиган нишанлардур.

Қошумчә мәтинг: қызықарлық мәлumatлар

Мисир фараони II Рамзес билән униң рәпиқиси Нефертариниң ибадәтханаси Әбу-Симбелниң пешанисиниң егизлиги 31 метр вә кәңлиги 38 метр келидиган яратшыны ясалған. Чаң ибадәтханиди маңлайиди тәхтте олтарған 4 фараонниң һәйкели билән безәлгән. Бу һәйкәлләрниң егизлиги 20 метрдәк, һәр һәйкәлниң беши 4 метрга йетиди. Һәр һәйкәлниң салмиги 1200 тонnidәк. Өңкүрлүк ибадәтхана комплекси дөриядын 65 метр егизликтә вә 200 метр жирагирақ силжитилдеган. Ибадәтханини орнига силжитиш үчүн, һөрқайси 5тин 20 тоннигичә келидиган 136 блок кесилгән.

Әбу-Симбелниң сақларап қелиш үчүн Мисирниң сабық президенти Әнвәр Садат: «Йәр үзидики хәлиқ яхши нийәт билән бирикидиган болса, әжайип әсәрләрни вужұтқа көлтүргөн болатти» дегендеги.

ОҚУШ-ТӘТҚИҚАТ ИШЛИРИФА ВӘ ҚЕЛИПЛАШТУРГУЧИ БАҢАЛАШҚА БЕҒИШЛАНГАН ТАПШУРУҚЛАР БЛОГИ

Өзәңларни тәкшүрүңлар

1. Дуния йүзлүк мәдәний вә тәбиий мирасларни қоғдаш хусусидики Конвенция қайси жили қобул қилинди?
2. БМТниң конвенция қобул қилишига немә сәвәп болди?
3. Униң асасий идеяси қандак?
4. ЮНЕСКОның дуниявий тәбиий вә мәдәний мираслар тизимиға нишанлар қандак критерийлар бойичә таллавелинди?
5. Қазақстанниң қайси нишани тизимға бириңчи болуп кирди?
6. Қазақстандикі дуниявий мираслар сепидики нишанларни атаңлар.

Тапшурұқларни орунлаңдар

1-тапшуруқ. Параграфниң 1-сөрлөвхисиниң мәтини билән тонушуңлар. Дәптәргө конспект көрүнүшидө: Дуниявий мираслар тизимиң түзидиган тәшкилтариң намини; бу ишниң башланған йолини; тизимға кириш үчүн нишанларға қоюлидиган 4 критерийни йезиңлар.

2-тапшуруқ. Дуниявий тәбиий миасың қазақстанлық наминиң тәрих-лимисини диққат билән оқуңлар. Уни дәптириңларға йезиңлар. Ұларниң қандак критерийлар бойичә таллавелингандарын ениңлаңдар.

3-тапшуруқ (топтуң иш). «Тәбиий миаслар хусусидики комиссия мәжлиси» намлиқ оқуш-рольлуқ оюн.

Топтарға бөлүнүңлар. Экспертлар кецишини таллавелиңлар.

Топтарға тапшурұқлар:

Параграфниң 3-сөрлөвхисидики мәтиндеги яки өз ихтияриңлар бойичә тәвәниң (миллий, дуниявий) тәбиий миаслар тизимиға лайиқ бир тәбиий нишани таллавелиңлар. Таллавелиш сәвәвини чүшөндүрүңлар.

4-тапшуруқ. Таллавелингандар бойичә өхбарат издөп төпнелар. Тәбиий миас тизимиға кириш үчүн ЮНЕСКО қобул қылған шәкил бойичә «Номинация нәжәтлирини» безәңлар (постер, электронлук тонуштуруулум вә б.)

Тәбиий миаслар тизимиға киргүзүш үчүн «Сарыарқа, Шималий Қазақстанниң далалири билән көллири», «Номинация нәжәжити»

Күрүлмиси: 1) Қатнашкучи дөлөт; 2) вилайет; 3) нами; 4) хусусийлиги (қоруқ, миллий парк, тәбиэт ядикарлықлири вә б.); 5) градуслук дәлликкічә географиялық координатилири; 6) тәклип қилингандар наминиң чегарилік тәрих-лимиси; 7) хәрите; 8) алайнуда аммибап урукдеші тогрилиқ асаслана; 9) тәклип қилинедиган нишанларға мұнасиветлик критерийлар; 10) орунлигучилар.

5-тапшуруқ. Номинация нәжәжитини экспертиза комиссия диққитигө навалә қилиңлар. Өзәңларниң электронлук тонуштуруулумындарни көрситиңлар. Хуласилөңлар: өң илгар номинацияни таллавелиңлар.

6-тапшурұқ. Экспресс-соаллар: 30 секундта 5 соалға жақап берип, «Ярай-сөн!» деген баһа елиңлар.

1. Дуниявий тәбиий вә мәдений мираслар тизимини түзидиган хәлиқара тәшкилат ...
2. Дуниявий мираслар тизими ... жылдин бери жүргүзүлүватиду.
3. Қазақстанниц тәбиий мирасидин дуниявий тизимға киргөн намлар ...
4. Наурызым билән Қоргалжың қоруқлири ... аталғулирига кирди.
5. «Фәрбий Тянь-Шань» хәлиқара намига Қаратая қоруги вә ... кирди.

Хәритидин көрситиңлар

Там хәритидин Қазақстандикى ЮНЕСКОниң дуниявий миасиниң нишанлирини көрситип, уларниң географиялык өһвалини төриплөңлар. Қайси вилайәтлөр қандақ рельефниң шәкиллиридә орунлашқанлигини көрситиңлар.

Контур хәрите билән иш

Өзәңларниң шәхсий тәжрибәндларни, синипдашлириңларниң билими билән әдәбий әхбаратларни пайдилиніп, ез вилайетиңлардикі мәлум тәбиий гөзөл йәрләрни контур хәритиге чушириңлар. Уни тәбиий мирас сұпитидә қандак баһалайсиләр? Мошу нишанларни сәйлидә, туристлик маршрут бойчә көрсәңләр, улар һәққидә көпірөк билгүңлар келәттиму?

Баяннاتлар билән лайиһелик ишлар мавзулири

1. Мениң вилайитимниң диққеткә сазавәр нишанлири.
2. «Мениң вилайитимниң (Қазақстанниң) тәбиий миаси» интерактив хәритисини түзүш.

Китап төкчеси

Интернет торидики макан-жайлар

1. <https://whc.unesco.org/ru/list/> – Официальный сайт Центра Всемирного наследия ЮНЕСКО.
2. <http://ru.unesco.kz/> – Сайт Бюро ЮНЕСКО в Алматы.

Рефлексия («Соалнамә» усули)

Дәристеки ишиңларни тәһлил қилиңлар: мәтинниң четигә қериндаш билән «+» – билимән, «!» – йеци билдим, «?» – билгүм келиду дегөн бәлгүләрни сизиндер.

§38. Ноосферини шәкилләндүрүштиki Қазақстанниң рөли

Ядицларға чүширицлар

- Биосфера дегиримиз немә?
- Биосфериниң дуниявий өзгириши немә билән аяқлашты?

1. Йәрниң наятлиқ пости: биосферидин ноосфериға. «Ички сулар» мавзусини өткәндә силәр елимизгә беваситә мұнасивити бар Мәркисий Азиядик жирик экологиялық апәт тогрилиқ ейтқан едицлар. Бу – бирнәччә әвлатниң көз алдидә қурушқа айланған Арап деңизиниң пажиәси. Бирақ Арап деңизиниң пажиәси пүткүл биосфериға ейтилған бирла жирик дуниявий экологиялық боһранниң көрүнүшидур.

Дуниявий экологиялық боһран – цивилизацияниң *техносферилик* йүкселиш йолиниң нәтижесі (158-сүрәт). Униң тәрәкқияти XVIII өсирдикі санаётлик инқілаптін башланма алған. Мошу чағдін етибарән техника кәсікін риважлинишқа башлади. Тәбиәттік бесивелиш сәясити әмәлгә ешип, тәбiiй ресурсни һәddидин көп қоллиниш овж алды.

158-сүрәт. Цивилизацияниң тәрәкқият йоллири

Техносфериниң йұксилиши тәбиий мұнитниң тәндашсыз өзгириши билән биллә әмәлгә ашиду (158-сүрәт). У шу қадәр choңқурлаштиki, буниңдин кейин йұз беридиган өзгиришләр дуниявий экологиялык апәтни вә инсинийәтниң յоқилип кетишини кәлтүрүп чиқириду.

Аман қелиш билән илгириләшни тәминләш үчүн адемзат ноосфери-лиқ тәрәкқият йолиға чушуши керек. Ноосфера – Йәрниң тәпәккүр қилидиган пости, әқил-парасәт сфериси (*ноос* – грек тилидин тәржимә қылғанда әқил, аң). Ноосфера чүшәнчеси билән аталғусиниң пәйда болуши икки атақлиқ алым – кеңеш алими Владимир Иванович Вернадский билән француз алими Эдуард Ле Руаниң исми билән бағлиқ. В. И. Вернадский Йәрниң тәпәккүр қилиш пости тогрилиқ асасий ғайи-ләрни шәкилләндүрсә, Э. Ле Руа ноосфера деген аталғуни бәрди.

Академик Вернадский аңлиқ адемниң пәйда болуши билән биосфериниң биологиялык эволюцияси ахирлашты дәп несаплиди. Адәм әқил-параситидин артуқ жетилгән нәрсә бәрпа болуши мүмкін әмәс. Инсаныйәт асасий геологиялык күчкә, йәни тәбиәтни қайта бәрпа қилиштиki һәл қылғучи факторға айланғанда, биосфера тарихи аяқлишип, ноосфера та-рихи башлиниду.

Шундақ қилип, Вернадский бойичә, ноосфера – кәлгүсі биосфериниң алий тәрәкқият басқуучи. Бу адемниң аңлиқ паалийити арқилиц өзгәрген литосфера, атмосфера, гидросфера вә жәнлиқ организмлар дуниясиниң компонентлири болуп несаплинидиган Йәр постидур. Алым вақти кәлгән-дә у пәйдин-пәй Йәрни қоршиған кайнат бошлугига тарилидиганлигига ишәнчә насыл қылған.

Вернадский үчүн адәм, һәммидин бурун, тәпәккүр егиси. У сәйяридә уни әқил-парасәт билән, тәбиәт һәм адемләргә heч зиян-зәхмәт кәлтүрмігән һалда, һекүмранлық қылалайдиганлигига ишәнди. Академик, шунин билән биллә, Йәр йүзиде «әқил-парасәт падишалиғи» орнайдиган һажәтлик өhвалларни молжалашни билди. Бу өhвал, шараитларни цивилизацияниң ноосферилиқ тәрәкқият принципири дәп несаплашқа болиду.

В. И. Вернадскийның ноосфера вә ноосферилиқ тәрәкқият ғайили-ридин климатологлар дуниявий иссишниң ховпи тогрилиқ жар селишқа башлиған. У 1960-жылдин башлап алайынде өзәклик мәсилегө айланди. Улар һөрхил мәмлекәтләрниң, БМТни қошуп несаплиғанда, көплигөн хәлиқара тәшкилатларниң, эколог-алимларниң, дөлөт әrbаплириниң ишида өз өксини тапти. Ушбу ишлар нәтижиси вә ноосферилиқ йұксилиш йолиға чүшүшниң дәсләпкі қадими тұрақлиқ тәрәкқият концепциясы болди. Униң асасида төвәндикі чүшәнчиләр ятиду:

1) Йәр йүзидики назирқи тәбиий өhвални сақладап қалмай, цивили-зацияниң аман қелиши мүмкін әмәс;

2) адемзат биосферини өзгөртишниң асаслық фактори болуш сүпти билән униң кейинки эволюцияси үчүн өзигө мәсъулийәт алиду;

3) буниң үчүн барлық адемзат қоллайдыган мұқим, турақтық ноосферилік тәрекқиятниң аламлық стратегияси лазим;

4) нефть стратегиясини өмөлгө ашруш ноосферилік тәрекқият бойичө бирпүтүн экологиялык бошлуқ билән дөлөтләрара тәшкилдатниң болуши ни тәләп қилиду.

2. Қазақстанниң ноосфериниң шәкиллинишигә қошқан тәһписи. Қазақстанниң ноосфериниң шәкиллинишигә қошқан тәһписи сүптиде һеммә өқилгө сиғидыган паалийетлөрни ятқузушқа болиду.

Техносфера (ишләпчиқириш вә инфраструктура) дәрижисидө:

- «Йешил» энергетикини риважландуруш;
- экологиялык сап, таза технологияләрни жәрий қилиш;
- хөтөрлик вә зиянлық карханиларни йепиш, АЭСни қошуп һесаплиганданда;
- Арас деңизи үчүн күрәш елип бериш.

Ижтимаий сана сәвийесидә (барлық система билән бағлиништа – аилидин хәлиқарагычә):

Шемәй ядролук полигонни йепиш;

- атомлук қуралдин ваз кечиш;
- хәлиқара тәшкилдатлар ишлириға иштрак қилиш;
- дуниявий вә әнъеннивий динлар рәhbөрлириниң қурутайлирини өткүзүш;
- жа瓦апкар ички сәясет;
- қазақстанлық миллий «Мәңгілік Ел» гайисини йецилаш;
- дуниявий билим вә мәдәнийетни риважландуруш;
- елиминиң мәдәний мирасини сақлаш.

Геосфера дәрижисидө (географиялык пост) АҚТТ системисини дәрру риважландуруш.

Шундақ қилип, эволюция жәриянида биосфериниң ноосферига (тәпакқыр сферисига) көчкүші өмөлгө ашиду. Ноосфериниң шәкиллинишигә елимин мұнасип төһпө қошти.

ОҚУШ-ТӘТҚИҚАТ ИШЛИРИҒА ВӘ ҚЕЛИПЛАШТУРГУЧИ БАНАЛАШҚА БЕФИШЛАНҒАН ТАПШЫРУҚЛАР БЛОГИ

Өзәңларни тәкшүрүүлар

1. «Ноосфера» аталгусини қандақ алымларниң исми билән бағлаштурумиз?
2. В. И. Вернадский ноосфера йөнилишидә илим-пәнгө қандақ төһпө қошти?
3. Инсаннийәт XX өсирдө биосферини техносферилік сәвийигө йөткүзүш үчүн хөлө мувәппәқийетлөргө еришти дегендеген йөкүнгө мисалларни көлтүрүүлар. 4. Ноосфера тогрилиқ илим-пәнниң үч өһвалини көлтүрүүлар. 5. Немишкә адемзатниң ноосферилік тәрекқият йолига өтүши зерүр болуп һесаплиниду?

Тапшурұқларни орунлаңдар

1-тапшурұқ. Параграфниң 1-сәрлөвхисиди мәтінни оқуп чиқындар. Үбойичә қысқычә тезислиқ режә түзүңдер. Униңда: 1) ноосфера тогрилиқ илимни шөкилләндүргөн алимларниң исим-шәрипини, 2) илим-пәнниң асасий әһвал-лирини, 3) адемзатниң ноосферилік тәреккият принциптерини көрсетиңдер.

2-тапшурұқ. Сөйяримизниң тәбиити һәрхил егиликни өзлөштүрүш ақынетидин булғиниң маңыздылығын сипаттауду. Униңга мисалларни көлтүрүп, 158-сүрөтниң тәңгилілік қилиндер. Қандак өйлайсиләр, адемзатниң ажырылыштың жәрдемини тохтитуша болады?

3-тапшурұқ. Төвөндікі сүрөтлөрнің тәңгилілік қилиндер. Эволюциялық жәрдемнің асасида географиялық пост бириңчи биосферига, андин биосфериниң ноосферига өзгериши сәвәви һәккідеңекі түзүңдер. Ноосфериниң тәбиетшұнаслық-илмий вә философиялық уқумы арисиди мәтіннен еніңдеңдер.

Йәрниң наятлиқ
постиның тәреккияти:
биосферидин
ноосфериги

4-тапшурұқ. Синипдашлириңдер билән «Іазирқи биосфера у – ноосфера яки адемзат техила ноосферига баридиган йолдыму?» мавзуси бойичә тәңгилілік қилиндер. Иккі топқа – үмүтварлар билән гуманлангучилар топлирига бөлүнүңдер.

Модератор таллавелиңдер. Үмүтварларниң принципи – биосфера өз тәреккияттарының әң алый басқучида ноосферига өтиду. Гуманлангучиларниң принципи – өзөр Вернадскийның принципиға аса слансақ, биосфера ноосферилік басқучтегі негіз жираж. Жәдвәл билән билмиңдерге тайиннип, өз принциптерини асаслаш үчүн испатларни қараштуруңдар. Бәс-мұназиригө қатнишиңдар.

Бәс-мұназирә давамида орунланған шәртләрни «плюс», орунланмиғанларни «минус» бөлгүлири билән бөлгүләңлар. Тәһлилниң йәкүнини чиқириңлар. Хуласиләңлар (бәс-мұназирә мавзусида көлтүрүлгөн соалларға жағап беріңлар).

	Ноосфериниң шәкиллиниш шәртлири	Назирки басқучи
1	Нәммә сәйяригә адәмләрниң олтирақлишиши	
2	Коммуникацияниң вә алақынниң бирдин түп үйлтизидин өзгириши	
3	Мәмлекәтләр билән һәртәрәплимә алақыларниң ешиши	
4	Адәмзатниң жирик геологиялық күчкә айланиши	
5	Адәмниң қаинатқа чиқиши – биосфера чегарисиниң көңийиши	
6	Йеци энергия мәнбәлириниң ечилиши	
7	Барлық ирқлар билән динларга адәмләрниң баравәрлиги	
8	Амминиң сиртқи вә ички сәясәт мәсилелерини йәшиштики ролиниң ешиши	
9	Маарип билән наятлиқни тәмінләшниң нәтижидарлық системиси	
10	Ачарчилик, тоюп тамақ үемәслик, намратчилик, ағриқларни йоқитиши имканийәтлири	
11	Өсүватқан турғулар еңтияжини тәмінләш үчүн Йәрниң тәбиитини дурус өзгәртиш	
12	Инсаныйәт өмридә урушни болгузмаслиқ	

5-ташшуруқ. Параграфниң 2-сөрлөвінісіндө Қазақстаниң ноосфера шәкиллиништиki роли тогрилиқ ейтилип, айрим енік мисаллар көлтүрүлгөн. Елизизниң йәна *техносфера, ижтимай саға* вә *геосфера* сөвийисидиқи ноосфериниң философиялық чүшәнчесини шәкилләндүрүштө Қазақстаниң қошқан тәһпидидин далаләт беридиган паалийәтләрни атаңлар.

6-ташшуруқ. Экспресс-соаллар. 30 секундта 5 соалға жағап берип, ноосфера илминиң билимдән намини үецивелинцлер

1. Цивилизацияниң техносферилиқ төрәкцият йолиниң башлининиши... туриду.
2. Ноосфера – ...
3. Ноосфера чүшәнчеси билән аталғусиниң пәйда болушы... исимлири билән бағлинишлик.
4. Ноосфера аталғусини киргүзгөн...
5. Биосфериниң ноосфера басқучига өтүш əһвалини бөлгүлигөн...

Силәрниң көзқаришиңдар

В. И. Вернадский 1930-жилларда «әқил-парасәт» падишилиги сүпитетінде тәхмин қылған инсанийәт келәчигиниң концепциясини түзүп чиққан еди. Назирки бәзи алымлар цивилизацияниң тез арида вә муқәррәр болидиганлигини алға сүриду. Силәр қандақ ойлайсиләр? Адәмзат келәчигини силәр қандақ тәсөввүр қилисиләр? Келәчәк үчүн күришиш көрәкмү? У бизгө бағлиқмұ?

Баяннлатлар билән лайиһиilik ишлар мавзуулири

1. Вернадскийниң биосфера билән ноосфера илминиң һазирқи мәнаси.
2. Ноосфера тогрилиқ пән вә муқим тәрәккият концепцияси.
3. Дүния билән Қазақстан үчүн БМТниң миңжиллик мәхсөтлири.

Китап тәкчиси

Интернет торидики макан-жайлар

1. <https://www.un.org/ru/sections/what-we-do/promote-sustainable-development/> –
Тұрақты даму бойынша БҮҮ комиссиясының арнаулы сайты.

Рефлексия («Үч соал» усули)

Дәристики ишиңдерни баһалаңдар: бұғунки өткөн мавзуга үч соал қоюңдар.

ТӘБИЙ-ТЕРРИТОРИЯЛИК КОМПЛЕКСЛАР

Силәр билидиған болисиләр:

- Қазақстаниң қандақ жирик тәбиий тәвәләргә бөлүнидиғанлиғини;
- адем тәбиәт ландшафтлирини қандақ өзләштүргөнлигини вә қандақ өзгәрткәнлигини.

Силәр үгінисиләр:

- жирик тәбиий тәвәниң тәриплімисини түзүшни;
- егілік паалийәтниң тәсиридин ландшафтниң өзгериш дәрижисини ениқлашни..

§39. Қазақстаниң жирик тәбиий территорияси

Ядигерларға чүшириңдар

- Йәр йүздікі әң жирик тәбиий комплекс.
- Географиялық пост қандақ зонилиқ вә азоналиқ тәбиий комплексларға бөлүниду?
- Қазақстан қандақ жирик тәбиий тәвәләрдин ибарәт?

1. Қазақстаниң жирик тәбиий (физикилиқ-географиялық) тәвәлири.

Силәр елиминин зонилиқ тәбиий комплекслерини, тәбиәт зонилирини

окуп, тәтқиқ қылдицлар. Әнди биз жирик азоналиқ тәбиет комплексирини яки тәбиий тәвәләрни (физикилиқ-географиялық) тәhlил қилишимиз керек.

Қазақстан зиминыдик жирик тәбиий (физикилиқ-географиялық) тәвәләрни белүш тәбиий яки физикилиқ-географиялық районлаштуруш (*тәвәләштүрүш*) дәп атилиду. Тәбиий тәвәләрни (районларни) белүшниң асасыга геологиялық қурулма, рельефниң алғанылыклири билән климаттық асаслық пәриқләр ятиду. Демек, тәбиий тәвәләр – геологиялық қурулмиси рельеф вә климатиниң алғанылыклири бойичә белүнидиган азоналиқ тәбиий комплекслар Қазақстанниң жирик тәвәлири болуп несаплиниду. Буныңда қәдимий қат-қатлинешкә ятидиган тәбиий тәвә, униң асасыда рельефи бойичә Шималық Қазақ (Фәрбий Сибирь) түзлици болуп несаплинидиган яш платформиниң плитиси орунлашқан.

Мошу белгүлири бойичә географ алимлар Қазақстан территориясини 7 жирик тәбиий тәвәгө бөлиду (159-сүрәт): 1) Шәрқий Европа түзлици; 2) Фәрбий Сибирь, 3) Туран, 4) Урал, 5) Сарыарқа, 6) Жәнубий Сибирь, 7) Мәркизий Азия тағлири.

159-сүрәт. Қазақстанниң жирик тәбиий тәвәлири

Хәритидин көрүватқиниңлардәк, толуғи билән елиниздә орунлашқан тәбиий тәвә – Сарыарқа. Қалған тәвәләр хошина дөләтләрниңмү территориясими өз ичигә алидиган соң трансчегарилық тәбиий тәвәләрниң бөләклиридур.

Тәвәләр, намидин билинп турғандәк, һәр тәвәниң чегарисини геологиялық (тектоникилық) қурулмиси билән тәрипленидиган жирик рельеф шәкиллири – тағлар билән түзләңгәр ениқлайду. Мәсилән, Шәрқый Европа түзлици қедимий Шәрқый Европа платформисида шәкилләнгән. Сарыарқиниң текtonикилық асасини қазақстанлиқ геологлар яш платформиниң қалқини – Қазақ қалқини дәп атайдиган каледон вә герцин қат-қатлинин тәвәси тәшкил қилиду.

160-сүрәт. Жирик тәбиий тәвәләрни тәрипләйдиган тирәк-схема

Геологиялық қурулма пайдиلىқ қезилмилар жиғиндиси билән тәбиий тәвәниң рельефини ениқлайду. Рельеф климатлық әһвал-шараитқа тәсирини тәkkүзиду. Өз новитидә климат билән рельеф ички суларниң – дәрияларниң, көлләрниң, музлукларниң тәриплимисини бериду. Мощунин асасида зонилик факторларниң тәсиридин зонилик тәбиәт комплекслири – тәбиәт зонилири шәкиллиниду. Зонилик тәбиий комплексларни сақлап қелишта елинизинң тәбиити билән барлық йәр биосферисиниң муқимлигиниң түврүги болуп несаплинидиган аланидә қоғдилдиған тәвәләр мүһим роль ойнайду. У тәвәндик мәнтиций Қазақстанниң жирик тәбиий тәвәлириниң географиялық тәриплимисини түзүшкә (физикилық-географиялық) ярдәмлишидиган тирәк-схемада көрситилгән (160-сүрәт).

2. Қазақстанниң жирик тәбиий тәвәлирини топлаштуруш. Геологиялық қурулмиси билән рельефқа бағылғы елинизин жирик тәбиий тәвәлири З топқа бөлүннидү. 1-топни қедимий вә яш платформилар территориясидә орунлашқан түзләң тәбиий тәвәләр тәшкил қилиду. Улар – Шәрқый Европа түзлици, Фәрбий Сибирь вә Туран түзлици. 2-топқа йеңи тектоникилық дәвирдә азирақ көтирилгән, қатму-қат тәвәләрдә орунлашқан пака тағлиқ тәвәләр ятиду. Бу топқа ятидиганлар – Урал билән Сарыарқа. 3-топни неоген-төртлүк дәвирдә қаттиқ көтирилгән егиз тағлиқ тәвәләр тәшкил қилиду. Бу топқа Жәнубий Сибирь билән Мәркизий Азия тағлири кириду.

Шундақ қилип, ландшафтни тәшкіл қылдырып азоналық факторлар-ниң тәсисиридин елимыз теорриториясында 7 жирик тәбий тәвә шәкилләнгән. Улар геологиялық құрулымы билән рельефниң алғаидылыклири, климатлық шарааты вә тәбиәт зоналарының өзиге хас үйгүнлүгү арқылы өткәнді.

ОҚУШ-ТӘТҚИҚАТ ИШЛИРИФА ВӘ ҚЕЛИПЛАШТУРҒУЧИ БАҢАЛАШҚА БЕФИШЛАНҒАН ТАПШУРУҚЛАР БЛОГИ

Өзәңдарни тәкшүрүңдар

1. Тәбий тәвә дегинимиз немә?
2. Қазақстанни нәчә жирик тәбий тәвәтә бөлидү? Уларни хиялән атап чиқыңдар.
3. Інәхил тәбий тәвәләрни қандақ факторлар ениқлайду?
5. Фәрбий Сибирь ениқлимисидәк қилип, Туран, Урал, Шәрқий Еуропа түзләндиригө қисқычә тәриплімә беріңдар.

Тапшуруқларни орунлаңдар

1-тапшуруқ. Қазақстан территориясында нишандар тизимиға қарап чиқыңдар: Туран, орманлық дала, Сарыарқа, чөл, Урал, Фәрбий Сибирь, дала, Шәрқий Еуропа түзлици, Мәркизий Азия тағлири, йерим чөл. Мошу тизимдин нишандар топлирини бөлүңдер. Інә топ қандак бөлгүлири арқылы бөлүңгөнлигини ейтіңдар.

2-тапшуруқ. 160-сүрәт бойичә Қазақстаниң жирик тәбий тәвәліриниң тизими билән тонушуңдар. Уларниң нағыз билән орунлашқан йерини ядиңдарда сақлаңдар. Тектоникилық қарта билән тәбий тәвәләрниң чегарисини селиштуруңдар. Уларниң чегариси мувавиқ келәмдү? Ениқлаңдар.

3-тапшуруқ (топ билән). Тапшуруқни орунлаш үчүн иш топини қуруңдар. Елиминиң жирик тәбий тәвәліриниң бирини таллавелңдер. Мону сүрәтләрдики қартиләргө асасланип (§7, 25-сүрәт Қазақстан теорриториясында тектоникилық құрулымы, §9, 32-сүрәт Қазақстаниң рельефи, §11, 45-сүрәт «Пайдалиқ қезілмілар вә тектоникилық құрулымы», §19, 79-сүрәт «Іншава температурасы (январь)», 80-сүрәт «Іншава температурасы (июль)», §20, 82-сүрәт «Жыллық ямғур-йешин вә норлинши», §39, 159-сүрәт «Қазақстаниң жирик тәбий тәвәліри», §36, 159-сүрәт «АҚТТ» нәтижесини сипидашырыңдарга ейтеп беріңдар.

Жәдвәлге башқа иш топлириниң учурлирини тиңшаш жәриянида башқа тәвәләр тогрилиқ мәлumatларни киргүзүңдар.

Жирик тәбий тәвә	Географиялық шаралыт	Тектоникилық асас, пайдалылық қезілмілар	Рельефиндең асасий қекшілдіри	Климат	Дәріялар, көлдер мұзлуктар	Тәбиэт зоналары АҚТТ
Сарыарқа						

4-тапшурук. Интернет ресурслирига асаслинип, төвөндикі хоронимларнің мәнасини ениқлаңлар: Урал, Туран, Сарыарқа, Сибирь, Мугалжар (Уралниң қазақстанлық қисми), Алтай.

Бу аталғуларнің пәйда болушы тогрилик ривайетлөр билөн әпсанилөрни тепиңдер. Ишләнгөн ишниң нәтижисини синипта учур берицлар.

5-тапшурук. Қазақстанниң жирик тәбиий тәвәлиринин намлирини қазақчә, уйгурчә (латин вә кирилл йезигида), русчә, инглизчә жәдвлөлө киргүзүңлар.

Жирик тәбиий төвө	Транслитерация (тил)		
	қазақчә (латинчә/ кирилл йезигида)	русчә	инглизчә
Сарыарқа			

6-тапшурук. Хәрите бойичә униң төвөнки қисмидә берилгөн тәбиий тәвәләргө қандақ санлар мувапик келидиганligини ениқлаңлар

Хәритидин корситиңлар

Қазақстанниң жирик тәбиий тәвәлирини.

Контур хәритө билөн иш

Контур хәритигө Қазақстанниң жирик тәбиий тәвәлиринин чегарилирини жүргүзүп, намини йезип, орунлишишини ядицларда сақлаңлар.

Рефлексия («Мувәппәқійәт» пәләмпийи)

Дәристики ишиңларни тәһлил қилиңлар: өзөңларниң қандак басқучқа көтирилгінинде ениңлаңлар:

төвөнкі басқуч – мән нечнөрсө орунлалмидим;
оттура басқуч – мениңда мүәммалар пәйда болди;
жуқарқы бачкуч – мән һәммини орунлидим.

§40. Тәбиәт комплекслири вә адем

Ядиңларға чүшириңлар

- Антропогенлиқ ландшафт дегинимиз немә?
- Уларниң пәйда болушиға қандак паалийәт түрлири тәсир тәккүзиду?
- Өзгириш дәрижисигे бағлиқ антропогенлиқ ландшафтлар қандақ бөлүниду?

1. Ландшафтларни егилктә өзләштүрүшниң түрлири вә көрсөткүчлири. Адем егилік шаралтта йәр, су, минераллиқ, климатлық, биологиялық вә башқа тәбиий ресурсларни пайдилиниду. Тәбиий әһвал-шаралтқа бағлиқ уларни өзләштүруш бәзидә асан, бәзидә болса тәс болуп келиду. Сусиз чөлләр билән егиз тағлар ландшафтлери егилік мәхсүттә пайдилинілмайду дейишиңке болиду, улар тәбиий қорук болуп қаливериду. Тағ алды түзләңгілири билән дәрия, көллири мол, нәмлиги жуқури түзләңләр, өксичө, яхши өзләштүрүлгөн.

Өзләштүруш жәрияни йәр найдаш, орман дәрәқлирини кесиш, аналитикалық жайларни бәрпа қилиш, йол ясаш, пайдилиқ қезілміларни ишләпчиқириш билән бағлиқ. Шундақ қилип, *территорияни өзләштүрүш дегинимиз уни һәр түрлүк егилік паалийәткә пайдилиништур*. Өзләштүрүшниң асасий бөлгүлири – территориядә адәмләрниң олтирақлишиши, тәбиий (асасий) ландшафтларниң антропогенлиқ ландшафтлар билән алмишиши.

Тәбиий шаралт билән ресурсларниң алайтиликлири территориияни пайдилинишниң һәрхил шәкіллірини (формилирини) қелиплаштуриду. Мәсілән, пайдилиқ қезілміларниң можутлуғи каръерлар, ханлар, қайта ишлеш карханилири қатарлықтарни селишни тәләп қилиду. Мунбәт топа терилғулуқтар үчүн, тописи ұнұмсиз йәр мал бекіш үчүн пайдилинилиду. Қоң орман массивлирида дәрәқниң яғачлық қисми тәйярлиниду. Тәбиити гөзәл ландшафтларда, көллөр билән су қоймилари әтрапида дәм елиш зонилири билән туризм риважлиниду. Аналитикалық жайлар арисидики мұқим алақини тәминләш мәхситидә автомобиль вә төмүр йоллар селиниду.

Қазақстанда тәрриторияни пайдилинишниң төрт асасий түри бар: йеза егилік, ишләпчиқириш, транспортлуқ вә рекреациялык.

161-сүрөт. Ландшафтларниң йеза егилик клик модификацияси.
Шималий Қазақстанда

Йеза егилик клик өзләштүрүш - меммекеттиki тәбиетни пайдилинишниң әң қедимиң түри. 1930-жилларғиңе униң асасиң түри көчмән чарвичилиқ болди. Отлақлар давамлиқ алмаштурулуп туриди-ғанлықтін, ландшафтлар үнүмдарлығы тез әслигә келип турди. Тәбиет комплексириниң бузулушы анчә байқалмиди. Әхвал 1950-жилларниң оттурисида дала ландшафтлириниң 1/3и буғдай терилғулуғи үчүн наидалғанда өзгөрди. Йәрни наидап, етизлиққа айландуруш тәбиий ландшафтларни түп-йилти-

зидин өзгөртти. Өсүмлүктөр билән наиванларниң түри билән сани, климати, суниң екими - һөммиси өзгөрди, топа билән тәбиий комплексларниң үнүмдарлығы төвөнлөп көтти. Су вә шамал эрозияси байқилишқа башлиди.

Йеза егилик клик өзләштүрүшниң бир йөнилиши Йәрниң су мелиорацияси - терилғулуқтарни сугириш. Қазақстан терилғулуғиниң һәр онинчи гектари болуппен жәнупта сугирилди. Сугирилидиган йәрләр нава райониң шараитига қаримай, турақлиқ рәвиштә жуқури һосул бериду. Шуңа уларниң үлүши улғаймақта. Амма отлақлиқ мәхсүттө өзләштүрүлгөн йәрләрниң мәйдани чоң. Орманлық дала билән даламу отлақлар вә терилғулуқтар билән алмишип туриду, йерим чөл вә чөллүк йәрләрни пүтүнләй массивлар тәшкил қилиду. Барлық тәбиет зонилирида егилик паалийеттин йүз бәргән өзгиришләр байқилиду. Отлақлар мәйданиниң 1/3и бузулушқа учриған.

Бурунқи чагларда бузулушниң асасиң сөвөви мални *һәддидин ташқири* бир йәргә жигишиниң ақибелтидин пәйда болатти. Уларниң көпчилиги тәбиий сулар билән қудуклар әтрапиға топлинатти. У йәрләрдике отлақларда өсүмлүк йепинчиси пүтүнләй чәйлинип кетәтти. Өсүмлүк қөвите болмиячқа, топини шамал учирип, ямғур, қар сулири чайқап кетәтти. Ландшафт үнүмдарлығы төвөнлөп, бундақ йәрләр пәйдин-пәй чөлгө айлннатти. Назирқи отлақлар, мал йейилмиғанлықтін, бузулушқа учриди.

Мал беши билән явайи түяқлиқ наиванлар, хусусен ақбекенләр, тамамен азийип көтти. Отлақларни нарам чөп басты. Униң үстүгө аналилиқ жайлар әтрапи ей наиванлирини йейип отлитиш ақибелтиде кардин чиқмақта.

Пайдилиқ қезилмилар ишләпчиқиридиган йәрләрдө территорияниң ишләпчиқириш мәхситидә өзләштүрүлүши сезиләрлик роль ойнайду. Бундақ

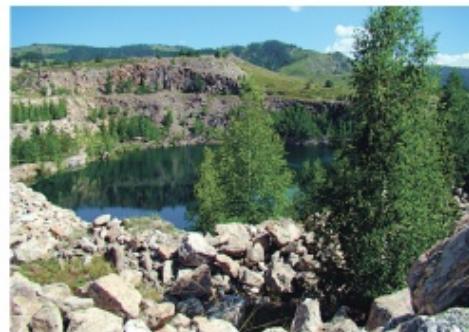
Йәрләр елимиз территориясиниң 0,1%-ни егиләйдү. Таг ишләпчикириш елип берилидиган йәрләрдикى тәбиәт комплекслири қаттиқ өзгиришкә учриған. Карьерлар, хандар, тағ жинислириниң угиндилири ландшафт көркини көтирип, геологиялык асасини бузиду (162-сүрәт). Рельефниң антропогенлик шәкиллири (формилири) пейда болиду. Йәр үстүгө өтрап муһитқа зиянлик маддилар чиқирилиду. Шуңа ундақ йәрләрдә рекультивациялык тәдбирләр жүргүзүлиду. *Рекультивация дегинимиз бузулган ландшафттарниң үнцимдәрлигини, егилек вә эстетикилек қиммитини сүнгий йол билән өслигә кәлтүрүш.* Карьердин чиққан бош жинис угиндилирини төкшиләйдү. Төкшиләнгән йәргә топа төкүлүп, есүмлүк тикилиду. Карьерлар су билән толтурулиду (163-сүрәт). Пәйда болған сүнгий су қазанчоңқурулирига беликлар қоюп берилиду. Пәйдин-пәй мөшүндақ өслигә кәлтүрүлгән йәрләрдө йеза егилек йәрләр, орманлар, һәтта дәм елиш зонилири пәйда болиду.

Йеза егилеклик вә ишләпчикиришлиқ өзләштүрүш сүръетлик йол қурулушиниң – *транспортлуқ өзләштүрүш* түпәйли мумкин болди. Автомобиль (100 миң км) вә төмүр йолниң (20 миң км) тармақланған тори қурулған. Бирақ униң зичлиги жәһеттін Қазақстан башқа зич олтирақлашқан мәмликеңдердин хелила артта.

1960-жиллар елимиз территориясини *рекреациялык өзләштүрүшниң* дәсләпки дәври болди. Курортлар, туристлиқ базилар, дәм елиш өйлири пәйда болди. 1985-жили тунжә кетим Баянауыл миллий парки ечилиди. Мустәқиллик алғандын кейин ту-

162-сүрәт. Қоңырат мис кан орнидики тағ ишләпчикишиниң ландшафти

163-сүрәт. Қайта ишләнгән карьерларни көлгө айландуруш. Рекультивацияләш мисали. Қалба тизмиси

164-сүрәт. Рекреациялык ландшафт. Буктырма курортлук тәвәси

ризм ихтисатниң бесим саһалириниң бири сүптидә етирап қилинғандын кейин, рекреация миқияси хелә өсти. Мошу вакит ичидә 11 миллий парк, 13 курортлук тәвә ечилди (164-сүрәт).

Егилекни өзләштүруш жәриянида тәвәниң егилек сәвийеси сүръетлик өзгәрди. Уни баһалаш үчүн, бирнәчә көрсөткүч қоллинилиду. Йеза егилекликтің өзләштүруш дәрижисини тәвәниң етизиликқа хайдилиш дәрижиси көрситиду, йәни терилғулуктарниң мәмлекәттін умумий территориясиди-ки пайиз билән алғандықи үлүши. Транспорт ториниң пат-патлыги транс-порт системисиниң өзләштүрүлүшини көрситиду. Амма асасий көрсөткүч аналиниң зичлиги бойичә несанлиниду (196-сүрәт, §47).

2. Ландшафттарниң антропогенлиқ модификациялири. Өзләштүруш нәтижисидә егилек паалийәтке учримиган ландшафттар мәйданы кәсқин қисқириди. Һазиркі вакитта улар енимиз территориясиниң 1/7 қисминила егилейдү. Һәрхил егилек модификацияның антропогенлиқ ландшафти бесим болуп келиду (165-сүрәт).

165-сүрәт. Тәбиий ландшафттарниң антропогенлиқ модификацияси

Қазақстанда тәбиий комплексларниң йеза егилеклиқ модификацияси кәң тарқалған, орман егилеклиқ вә селитеблик ландшафттар азирақ (8-жәдәвәл).

8-жәдәвәл

Тәбиий ландшафттарниң антропогенлиқ модификациялири

Ихтисадий тәвәләр	Умумий мәйданы, мин. км ²	Ландшафттарниң антропогенлиқ модификацияси, мин. км ²					
		Йеза егилек	Тар-кан санаэтлик	Су егилеги	Селитеблик	Орман егилеги	Рекреациялик
Шималий	440,9	414,81	0,68	0,33	5,30	17	1,2
Урал	451,9	407,35	0,18	0,10	2,49	3	0,6
Йәттису	224,3	164,75	0,07	2,00	6,30	14	1,4

Каспий	284,2	231,38	0,81	0,00	2,10	1	0,5
Жәнубий	487,6	349,22	0,13	1,60	8,00	10	1,7
Сарыарқа	428,0	332,61	0,45	0,17	2,30	4	0,5
Ертис	408,0	332,53	0,17	5,83	3,60	19	0,8
Қазақстан	2724,9	2232,65	2,49	10,03	30,09	68	6,7
Үлүши, %	100	81,94	0,09	0,37	1,10	2,50	0,25

Йеза егиликлик модификацияларниң асасий йәрлири териғулуклар, отлақлар вә пичәнликләр болуп несанлинидиган деханчилик билән чарвичилик риважланған тәвәләрдә пәйда болиду. Аналитик җайлар территориясындә селитеблиқ ландшафт шәкиллиниду. Су қоймилари билән тосмилар тәбиәт комплексириниң су егилиги модификациясини тәшкил қилиду, сұнъий тикилгөн дәрәқләр (орман дәрәқлири, шәһерләр өтрапидики орман тилимчилери (полосалири) билән бәлбағлар) орман егилиги модификациясини қелиплаштуруду. Тағ-кан санаэтлик ландшафтлар пайдилик қезілмилари жирик миқияслиқ ишләпчиқириш тәвәлириде пәйда болиду. Қоруклар, миллій парклар вә тәбиий резерватлар территориясыдики тәбиәт қоғаш модификациясиге азирақ өзгириш хас. Бу йәрдә улар мәркизий аналитик җайлар билән қоруқчә кордонлирида еник байқилиду. Рекреациялык ландшафтлар турғуларниң умумиүзлүк дәм алидиган вә туризм орунлириға хас.

Антропогенлик тәсиргө учраш дәрижисигө бағыт һеммә ландшафттарни қаттық өзгәрген, нормал өзгәрген, аз өзгәрген вә өзгәрмиғен дәп белүш қобул қилинган.

3. Тәтқиқат: Қазақстан ландшафтлириниң антропогенлик өзгириш дәрижисиге баға бериш. Егилик паалийәт тәсиридин Қазақстан ландшафтлириниң өзгириш дәрижисини тәтқиқ қилип көрәйли. Өндөрдөн көбүркөн көрүнгөнде өзгәрділіктердің мөндерін анықтауда көмек көрсеткіштік болады.

166-сүрәт. Селитеблиқ ландшафт. Өскемен шәһири

усулни қоллинайли. Тәбiiй ландшафтниң өзгириш дәрижиси қанчә жуқури болса, орунлашқан ландшафтниң антропогенлик модификацияси шунчә соң болиду.

Өзгириш индексини ($I_{\text{озг}}$) мону формула бойичә ениқлашқа болиду:

$$I_{\text{озг}} = \frac{A}{100}, \text{ бы йәрдә} \quad [1]$$

A – егилик паалийәт арқилиқ өзгәрген ландшафтлар үлүши (%), 100 – территория мәйдани (%). Бирақ паалийәтниң һөрқайсиси ландшафтқа һәрхил тәсир қилиду. Пайдилиқ қезилмиларни ишләпчикириш билән чөп чепишни бирдәк қараштурушқа болмайду. Шуңа барлық ландшафт модификациялирини икки топқа бөлимиз (9-жәдәвәл):

1) толуғи билән өзгәрген (етизлиқлар, су егилиги, тағ-кан ишләпчикириш, селитеблик; орман егилиги);

2) бузулған (отлақлар, пичәнликләр, рекреациялик).

Шәртлик рәвиштә биринчи топниң ландшафтлири иккинчиге қариганда икки һәсә күчлүгирәк өзгәрген дәп қобул қиласы. Шуның билән биллә, индексниң жуқури миқдари 1гә тәң болуш үчүн кәсирниң мәхрижини 2 һәссә көпейтимиз. Бу налда мундақ формула [1] чиқиду:

$$I_{\text{озг}} = \frac{2A+B}{200}, \text{ бы йәрдә} \quad [2]$$

A – толуғи билән өзгәрген ландшафтлар үлүши (%): B – бузулған ландшафтлар үлүши (% билән), 200 – территорияның икки һәссиләнгән мәйдани (% билән). Бөлгөндә пайизлар қисқирайдуда, индекс 0-дин 1гичә болған намәлум сан. Бир сани ландшафтларниң толуқ өзгиришиге мувавиқ келиду.

9-жәдәвәл

Егилик паалийити билән өзгириш дәрижиси һәрхил ландшафтларниң өз ара мунасивити

Ихтисадий тәвә	Ландшафтлар үлүши (% билән)		
	толуқ өзгәрген	бузулған	тәбiiй
Шималий	50	50	0
Урал	11	80	8
Йәттису	17	67	16
Каспий	2	81	17
Жәнубий	9	67	24
Сарыарқа	7	72	21
Ертис	20	68	11
Қазақстан	17	69	14

Тәтқиқатлар мәхситини, вәзиписини вә тәтқиқат гипотезисини бөлгүләйли.

Тәтқиқат мәхсити – Қазақстан ландшафтиниң өзгириш дәрижисиге баға бериш.

Мәхсөткә йетиш үчүн төвөндикі *вәзипиләрни орунлаш* керек:

- 1) баһалашниң нәзәрийивий асасини оқуп, тәтқиқ қилиш;
- 2) елинизниң ихтисадий төвөлириниң ландшафтлириниң өзгириш индексини несаплаш;
- 3) картограмма усулини қоллинип, «Қазақстан ландшафтлириниң антропогенлик өзгириш дәрижисі» хөрите-схемисини түзүш;
- 4) тәтқиқат мавзуси бойичә экспертиқ ениқлима түзүш.

Тәтқиқат гипотезисини тәбиәт зонилирини оқуп, үгөнгөндө вә мөшү параграфтин алған билим асасида қараштурамиз. Силәр ландшафтлардикі өң choçкур өзгиришләрни пайдилиқ қезилмиларни ишләпчикириш, су қоймилирини селиш вә йәр һайдаш пәтидә пәйда болидиганлинини билисиләр. Тәбиәтни пайдилинишниң дәсләпки үчи айрим ихчам төвөләрдә байқилиду. Терилғулуқларда йүз беридиган өзгиришләр дәрижисиниң жуқарқы миқдары терилғулуқлар көп орунлашқан йөрлөрдө болидиганлиги қануний әһвалдур. Елиниздә улар – орманлық дала вә дала зониси. Орманлық дала толуги билән, дала зонисиниң көп қисми Шималий төвө территориясидә орунлашқан.

Деханчилиқ билән шугуллиниш мурәккәвирәк болуп келидиган чөл вә йерим чөл зонилирида Йәттису, Жәнубий вә Каспий төвөлири орунлашқан. Уларниң ичидә сугармайму деханчилиқ билән шугуллинишқа болидиган тағ алди, яхши нәмлинидиган зона Каспий төвөсидә йоқ. Шуңа тәтқиқат гипотезисини мундақ йәкүнләшкә болиду: тәбиәт комплекслириниң антропогенлик өзгириш дәрижиси егилік паалийәт тәсиридин толуги билән өзгөргөн ландшафтлар егиләп ятқан мәйданға бағлық. Өң алий дәрижидә өзгөргөн Шималий ихтисадий төвөниң ландшафтлири, өң ки-чиғи Каспий ландшафтлири болушқа тегиши.

ОҚУШ-ТӘТҚИҚАТ ИШЛИРИФА ВӘ ҚЕЛИПЛАШТУРГУЧИ БАҢАЛАШҚА БЕҒИШЛАНҒАН ТАПШУРУҚЛАР БЛОГИ

Өзәңларни тәкшүрүңлар

1. Қазақстанда қандақ антропогенлик ландшафтлар модификациялири бөлүнидү?
2. Өзәңлар яшаватқан йәрдикі антропогенлик ландшафтқа мисалларни көлтүрүңлар.

3. Қандақ өзлөштүрүш дәрижилирини билисиләр? Уни баһалашқа өз көрсөткүчүцларни төклип қиласылмасыләр?

4. Өзлөштүрүш дәрижисиниң тәбиәт шаралығынан багыл өкөнлигінің өз вилайитиңлар мисали арқылың көрситиңлар.

5. Йәрни рекультивацияләшниң мелиорациялиништин пәрки қандақ?

Тапшуруқтарни орунлаңдар

1-тапшуруқ. Параграфниң 1–2 сөрлөвхисиниң мәтінини окуп чиқыңдар.

1) Йәрни өзлөштүрүш; мелиорация; йәрни рекультивацияләш; 2) ландшафттарни өзлөштүрүш түрлири, ландшафтларниң антропогенлик модификацияси чүшөнчилериниң ениқлимисини дәптөргө йезиңлар.

2-тапшуруқ. Тәтқиқат топиниң түзүңлар. Нәр топқа Қазақстанниң 1 ихтисадий тәвәсими, иккінчи топқа Қазақстанни толуғы билән таллаш тәвсийә қилиниду. 9-жәдәвәл мәлumatлардың бойичә 2 формулини пайдилинеп, таллавелинган мәйдан билән умумий Қазақстанниң ландшафтларниң антропогенлик өзгириш индекслирини ($I_{\text{од}}$) несарап чиқыриңдар. Индексларни бирлекниң йүздін бир бөлигиге пұттынләңлар. Мәсилән; 0,33, 0,55 вә б. Елинган мәлumatларни умумий жәдәвәлге көлтүрүңлар. Төклип қилинган гипотезини улар тәстиқләйдиганлығынан тәкшүрүңлар.

3-тапшуруқ. Тәвәләрни ландшафтларниң өзгириш дәрижиси бойичә үч категорияға ятқузып ажыратыңлар; 1) қаттың өзгиришке учриған ландшафтлар; 2) нормал өзгөргөн ландшафтлар; 3) ажыз өзгөргөн ландшафтлар. Минимум үчүн 0 (нөл), максимум үчүн 1 (бир) мәнасини елиңлар. Уницида ажыз өзгөргөн болуп ...0,33 тиң аз, йәни 0-дин 0,33 киче болған ландшафтлар елиниди. Нормал вә қаттың өзгөргөн ландшафтлар индексиниң мәнасини ениқлаңдар.

4-тапшуруқ. Қәрәзгө Қазақстанниң ихтисадий тәвәлірлериниң орунлашын схемисини (§59) 239-сүрөттө көрситилгендәк сизиңлар. Бу – силәрниң келәчөк хәритә-схемаңларниң макети. Уницига картодиаграмма үлгиси бойичә (§4, 11-сүрөт) чүшөнчә түзүңлар.

5-тапшуруқ. 8-жәдәвәл бойичә таллавелинган тәвәдә қандақ ландшафт модификациясы бар өкөнлигінің ениқлаңдар. Таллавелинган тәвәдә антропогенлик ландшафтларни яхшилашниң йолини төклип қилиңлар; рекультивация, мелиорация, ландшафтлық дизайн.

6-тапшуруқ. Тәтқиқат нәтижисини постер көрүнүшидә безәңлар. Постерни синипдашлириңларниң муһакимисиге сунуңлар.

Рефлексия («Бөлгүләш» усули)

Дәристиктер ишиңларни тәһлил қилиңлар: мәтінниң четигө қеріндеш билән «+» – билимөн, «!» – йеци билдім, «?» – билгүм келиуди бөлгүлирлерини сизиңлар.

Силәр билидиған болисиләр:

- дөлитимиздә қанчилик хәлиқ яшайдығанлигини, улар қандақ дингә сиғинидиғанлигини;
- қазақстанлиқтар қандақ аһалилық жайларда яшайдығанлигини, уларниң қандақ көч-көчни бешидин өткүзгөнлигини;
- әмгәк ресурслари вә ихтисадий паал аһали дегәнниң немә екәнлигини.

Силәр үгинисиләр:

- демографиялык көрсөткүчләрниң мутләқ вә селиштурма көрсөткүчлирини несаплашни;
- демографиялык вә көч-көч сәяситиниң лайиһисини түзүшни;
- демографиялык пирамидини тәһлил қилишни.

ХӘЛИҚЛӘР ГЕОГРАФИЯСИ

§41. Қазақстан аналисиниң миллий вә диний тәркиви

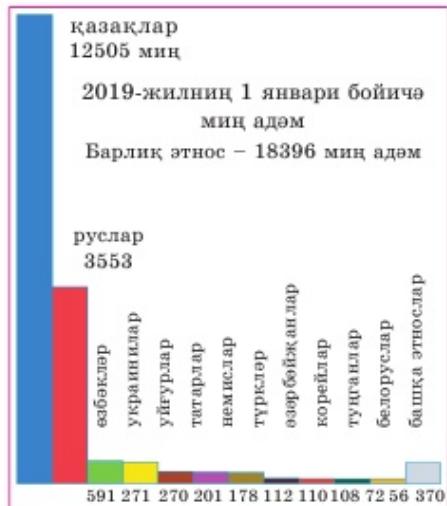
Ядигларға чушириңлар

- Қадак динлар дуниявий вә миллий болуп несаплиниду?
- Қазақстанда қандақ этносларниң векиллери яшайды?

1. Қазақстан миллиетлири: сани вә классификацияси. Қазақстан – дуниядик көпмилләтлик мәмлікәтләрниң бири. Унинде келип чиқиши, тили, мәдәнийити һөрхил, бирақ тарихий тәғдиди охшаш 140қа йеқин миллиет вә еләт вәкили яшайды.

Улар:

- 1) елинизниң асасий аналиси – қазақлар;
- 2) сабиқ СССР жумһурийәтлиридә яшайдыган этникилік топлар (руслар, украинлар, беларуслар, молдованлар, өзбекләр);
- 3) жирақ чөт әлләрдин кәлгән этникилік топлар (немислар, поляклар, еврейлар, корейлар, греклар).

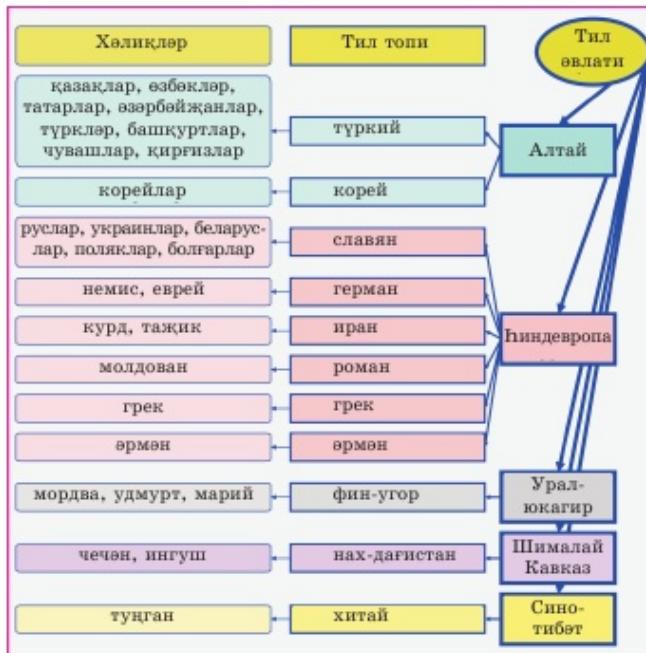

167-сүрәт.
Қазақстандықи жирик этнослар

Қазақлар – мәмлікәтниң түп турғунылири вә дәләтни шәкилләндүргүчі этнос, қалған хәлиқләрниң векиллери Қазақстанға һәртүрлүк сөвәпләр билән һәм мәлүм бир тарихий басқұта көчүп кәлгәнләр. Шунинде бағылар, жумһурийет аналисиниң көпмилләтлик (полиэтнослук) тәркиви – умумйүзлүк көч-көчниң нәтижеси [1].

Қазақстаниң этнослири (милләтлири) сан вә тил жәһәттін пәриқлиниду [2].

Дөлитимизниң асасини салғучи 12 млн этнос – қазақлар. Иккинчи орунда руслар. Хәлқи 100 миндин ашидиган 8 этнос бар. Мошу 10 миллиет бирикп, Қазақстан аналисиниң 97%-ни тәшкил қилиду (167-сүрәт).

168-сүрөт. Қазақстан ахалисисиниң этнолингвистиқ классификацияси

167-сүрөт бойичә Қазақстанда қандақ хәлиқләрниң сани 100 миң адәмдин ашидиганлыгини ениқланылар.

Хәлиқниң асасий бөлгүсі – униқ тили. Шунлашқа хәлиқниң келип чи-кишини ениқлаш учүн, алымлар һәрхил классификацияләрни жүргүзиду.

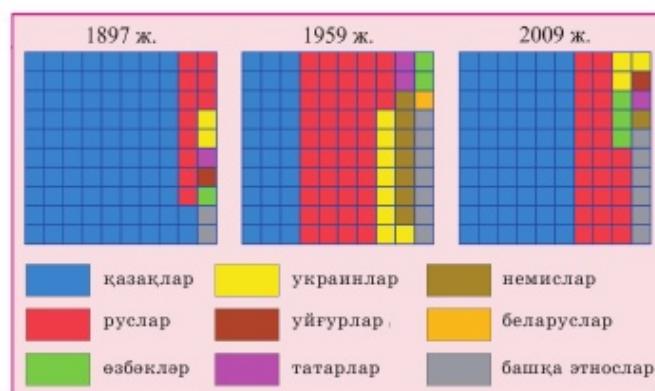
Бу классификация З басқұчтын ибарәт. Дәсләпки (төвәнки) басқуучи – айрым хәлиқләр. Иккінчи (оттура) басқуучи тил бойичә йеқин қериндаш хәлиқләр топи тәшкіл қилиду. Үчинчи (жуқарқы) басқуч өвлат тиллири бойичә туққан хәлиқләр топини бириктүриду (168-сүрөт).

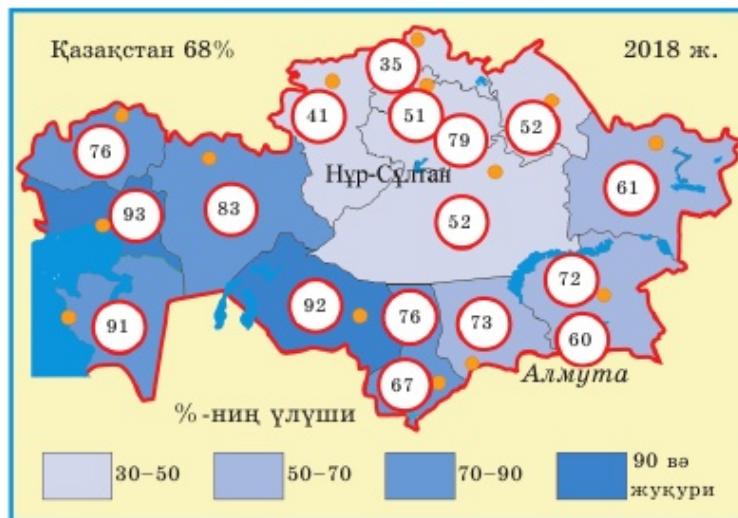
168-сүрөткө қарап, тил өвлатлирини атаңлар. Алтай тил өвладиға қандақ топлар ятиду? Қазақлар, руслар, өзбекләр қайси тил өвладиға ятиду?

Қазақстан ахалисисиниң асасий қисми 5 тиллик өвлатниң – алтай, (ахалиниң 73%), һинdevropa (26%), Шималай Кавказ (0,4%), сино-тибет (0,2%) ве урал-юкагир (0,2%) өвлатлар тәркивиге кириду. Алтай тил өвладидики өң жириги – түркій топ, қазақлар мәмликәттікі түркій хәлиқләрниң ичидиқи сан жәһәттін өң көпі болуп несанлиниду. Һинdevropa өвладидики сани бойичә бириңчиси – славян топи, өң жирик славян хәлқи – руслар.

2. Қазақ этносиниң географиясы. Дуния йүзидики қазақ этносиниң сани 16 млн адәм, униң 12,3 млн-дин ошуғи Қазақстанда яшайду. Қалған 3,7 млн адәм (1/5 – қазақ этноси (диаспора) чөт әлләрдә яшайду (169-сүрәт). Бу – чөт әлдә туридыган қазақ диаспориси (грек. *diaspora* – тарилип орунлишиш).

171-сырт. Жумырийәтлик әһмийәткә егө вилайәтлөр билән шәһәрләрдики қазакларның үлүшү, 2016-ж

Қазақстан мұстәқиллік алғандын бері чөт әлләрдікі қандашларни тарихий вәтинигө қайтуруш тогрилиқ программа ишлимекте. Репатриация – Қазақстанның көчүп көткөн хәлиқларниң орнини толтуруш вә қазақларниң үлүш салмығини көпейтиш үчүн бәкму муһим жәриян (169-сүрәт). Ахирки ройхәт бойичә мемлекитимизниң 2/3 қисмини шулар тәшкіл килиду.

Елимиздиң қазақларниң 1/2 бөлигигө йекини Түркістан, Алмута, Шеркій Казакстан вә Жамбул вилайетлириде яшайды (171-сурет).

Башқа милләтләрниң арисида вилайәтләр бойичә бирхил таралғини – татарлар. Нәммә төвәләрдә руслар, украинлар, немис вә беларуслар туриду. Лекин улар яшайдыган асасий төвәләр – шималий, мәркизий вә шәркүй регионлар. Өзбәкләр билән уйгурлар, әксинчә, жиғинчақ көрүнүштө җайлашкан. Уйгурларниң 96%-и Алмута вилайити билән Алмутида орунлашса, өзбәкләрниң 9/10 бөлиги Туркистан вилайитидә топлашкан.

3. Динлар вә конфессияләр. Диний етиқатлар хәлиқниң миллий тәркивигө зич бағлиқ. Адәттә, милләтниң асасий қисми ениң бир дингә сиғиниду.

Диншунас алимлар жими динларни үч топқа – *уруқлуқ-қабиләвий* («тиллик»), *миллий* (йөрлик) ве *диниявий* дәп белди (172-сүрәт).

Өң қедимий динлар – уруқлуқ-қәбілөвий инсанийётниң явай яки кедимий баскучида пейла болған дин.

172-сүрәт. Динлар классификацияси

Йәр йұзидә көң тарқалған, һөрхил мәмликтеләрниң миллионлыған адими сиғинидиган дуниявий динларниң пәкәт үчила можут. Булар – ислам, христиан вә буддизм [4].

172-сүрәт бойичә миллий динларға мисал көлтүрүңлар. Улар қайси мәмлікәтлөргө тарқалған?

Бир динни адәмләр һөрхил тәрипиши мүмкін. Шуңлашқа көплигөн динларда айрим еқимлар, йөнилишлөр қелиплашти. Уларни **конфессияләр** дәп атайду. Мәсилән, мусулманлар арисида сүнниләр билән шеһитлар, христианлар арисида католиклар, православия вә протестантлар. Сүннә, шеһит – бу ислам конфессиялири. Католизм, православия, протестантизм – христиан дининиң конфессиялири. Қедимий Қазақстан турғунынлириниң арисида Көк тәнригө чоқунғанларму болди.

Бизниң әрамизиниң VII ә. жәнубий тәвәләргө көлгүси дуниявий динлар киришкә башлиди. Бирақ Әрәп хәлипилигиниң дини – ислам пухта йилтиз тартти. 960-жили у дәләтлик дин дәп елан қилиніп, Қараханлар дөлити Қазақстан зимиnidики дәслепки мусулман мәмлиkitи болди [5].

Россиягә қошулғандын кейин, православиялик христиан дини пәйда болди. Кеңәш һөкүмити дәвриде Қазақстанға онлиған башқа хәлиқ вәкиллири келип орунлашти. Өнъөнивий түрдө һөрхил динларға етиқат қилди. **Көпконфессиялик қурулма** мана шундақ вұжұтқа көлди.

Қазақстан дуния йұзидә конфессиярилиқ өз ара құшәнчиниң көңәйтис үчүн зор күч чиқармақта. Бу вәзипиге давамлық рәвиштө Нур-Султанда өтидиган дуниявий вә миллий динлар рәhbәрлириниң жигинлири хизмет қилиду.

173-сүрәт. Қазақстандикى диний бирләшмиләрниç географияси

4. Қазақстанниç конфессиялик топлири. Қазақстанда өз диний төлиматини тәргип қилидиган 7 дин тәркивидө 18 конфессия бар [6]. Уларда динга сиғинғучиларниç ичидө сүннилик ислам (70%) бесим. Қазак, өзбек, татар, түрк, уйғур, башқорт, қирғизларниç бесим көпчилиги мусулман сүнниләр. Әзәрбәйжанларниç бираз қисми исламниç башқа йөнилиши – шеһитлиқта чоқуниду. Мусулманлар Қазақстанниç һәммә тәвәлириде

174-сүрәт. Нур-Султандикى қазақ постмодернизм стилидикى Ирискелди наҗи мечити

175-сүрөт. Ақтөбидики православие ибадәтханиси

орунлашқан. Болупму уларниң ұлұши жәнуп вә ғәрип мусулманлириниң арисида жуқури (174-сүрөт).

Қазақстандикі сани жәнёттін көң таралғини иккінчи орунда тури-диган христианлардур (26%). Рус, украин, беларусь, болгар, молдаван, грек, чуваш, мордва, удмурт, марийликтар православие диніга ибадәт қилиду (175-сүрөт). Немис христианлири арисида протестантлар билән католиклар көп. Корейлар асасан протестантлар, поляклар – католиклар. Әрмәнләр христиан дининиң қедимий алайида тармиғига چоқуниду. Христианлар һәммә вилайәтләрдә, болупму шымалда, шәриқтө вә мәркизий тәвәләрдә олтирақлашқан.

Башқа конфессияләрниң тәрәпдарлири – буддизм, бахай, индуизм, иудаизм – Қазақстанда аз.

Шундақ қилип, Қазақстанда ахалиниң полизитникилиқ вә көп конфесиялық құрұлмиси шәкилләнди. Мошундақ алайида мәдений бирләшмиләр течлиқта, паравенликтө вә бир-бирини өз ара һөрмәтләш әсасида яшашқа шараптап яратмақта.

Қошумчә мәтинг: қызықарлық мәлumatлар

1. Көп милләтлик мәмлекәтләр дуния йүзидә нургун. Һиндистанда 45бдин ошук этнос бар. Улар 100 тилда сөзлишиди. Хитайды 56 этнос (Европиниң түплүк халқи билән бирдәк), Россиядә 193тин ошук этнос можут. Әң көп милләтлик деләтләрниң бири – АҚШ. Пәкәт Нью-Йорк шәһиридила 177 этнос вәкили яшайды.

2. 2009-жилқы ахалини ройхәтке елиш сани 10 адәмдин кам әмес 14 этносны тиркиди, 26 этнос – 10дин 100 адәмгичә, 38 этнос – 100дин 1000 адәмгичә, 20 этнос – 1000дин 10 000 адәмгичә, 13 этнос – 10 000дин 100 000 адәмгичә, 6 этнос – 100 000дин 1 млн-гичә вә 2 этнос – 1дин 10 млн адәмгичә. Ройхәтке елиш пайтидә көп санлық этнослар билән биллье: 1 вепс, 2 эвенк, 3 долган, 4 алеут, 5 чукча яшиған екән.

3. Дуния йүзи этнографириниң ичидә аләмдикі тиљлик әвлат (15тин 35кичә) вә этнослар (1500дин 4000гичә) сани тоғрилиқ ортақ пикир йоқ. Улар Йәр ахалисииң

97,5% ни токкүз умумий бөлгүлүк вә жирик өвлатларға, шу жүмлидин 45% – хиндиевропа (3,2 млрд адәм), 23% – сино-тибәтлик (10,6 млрд адәм), 6% – алтай (0,4 млрд адәм) вә нигер-кордофан (0,4 млрд адәм) ятқузиду.

4. 2012-жилки Pew Research Center Вашингтон тәтқиқат мәркизи динга ишинидиган сәйярә тургунлириниң саны вә географиялык тарқилиши тогрилиқ мәлumatни елан қылди. Тәтқиқатлар нәтижиси бойичә Йәрниң 5,8 млрд тургуни (84%) өзлирини динга ишинидиганлар қатарига ятқузган вә 1,1 млрд (16%) өзлирини нечқандак динга ишәнмәйдиганларға ятқузган. Динга ишинидиганларниң 2,2 млрд (31,5%) – христианлар, 1,6 млрд (23,2%) – мусулманлар, 1 млрд (15%) индуслар, 500 млн (7,1%) – буддилар, 400 млн (6%) – әнъәнивий динга етиқат қылгучилар, 14 млн – иудейлар вә 58 млн – башқа динга чоқунгучилар (синтозм, даосизм вә б.).

5. Көчмән хәлиқни ислам динига киргүзүштө Фожа Өхмөт Ясавийниң роли наһайити зор. Түркйік хәлиқлар уни Мұһәммәт пәйғембәрдин кейинки хасијәтлик адәм несанплайду. XIV ә. Әмир Төмүрниң буйруғи билөн Ясавийниң қәбригө мемарчилик мәқбәрө тургузулған. У Қазақстанда биринчи болуп дуниявий ЮНЕСКО мәдәний мираслар тизимиға елинди.

6. 2016-жили Қазақстанда 3596 диний мәркәзләр (мечитлар, чирколар вә б.) тизимланған. Үлар 7 дин билөн 18 конфессияга, шу жүмлидин 2499 ислам диний бирләшмилири, 1073 – христиан (480 пратестантлик, 329 православиялык, 84 католиклик), 9 – индуистлик, 6 – иудаистлик, 2 – буддилик, 6 – бахайлик вә 1 мунистлик бирләшмилири бар.

7. 2009-жилки ройхәткә елишта Қазақстан аһалисидин биринчи қетим динга етиқат қилиш тогрилиқ соранды. Мәлум болғинидөк, елиминизниң 16 млн тургуниниң 11,2 млн ислам динига, 4,2 млн христиан динига етиқат қилиду, 0,45 млн – атеистлар. Шунин් билөн биллө, кичик диний топлар тиркөлгөн: 5,3 миң иудей, 14,7 миң будда, 3,7 миң башқа динларға сиғингучилар.

ОҚУШ-ТӘТҚИҚАТ ИШЛИРИФА ВӘ ҚЕЛИПЛАШТУРГУЧИ БАҢАЛАШҚА БЕФИШЛАНҒАН ТАПШУРУҚЛАР БЛОГИ

Өзәцларни тәкшүрүңдер

1. Елиминизниң этницилиқ төркивиниң әң асасий алайидилигини атаңлар.
2. Қазақстан аһалиси саны жәһәттин қандақ пәриқлиниду?
3. Миллий вә дуниявий динлар арисида қандақ пәриқ бар? Дуниявий динларга мисал көлтүрүңдер.
4. Бизниң елиминизде қандақ динлар түрлири тарқалған?
5. Этнос, диаспора, конфессия, толерантлик дегендәрни қандақ чүшинисилөр?

Тапшуруқларни орунлаңдар

1-тапшуруқ. 171-сүрөт бойичә елиминизде қазақ хәлқиниң орунлишишини тәрипләңдер. Униң алайидилиги немидө? Тургунларниң ичидө қазақ хәлқиниң үлүши: 1) әң жуқури; 2) нисбәтән жуқури әмәс вилайәтләрни көрситиңдер. Бу пәриқләр немигө бағлинишлиқ?

2-тапшурүк. 169-сүрөтни пайдилинин, қазақ диаспориси көп топланган мәмлекетлөрни төпиңлар:

- диаспора саны 1 млн-дин ошук;
- диаспора саны 100 миң – 1 млн арилигиде.

Қазақлар аз орунлашқан мәмлекетлөрни ениқлаңдар. Мисал көлтүрүңлар.

3-тапшурүк. Хәритиге қарап, русларниц орунлишишини тәриплөңлар. Асасий топланган тәвәләрни төпиңлар. Қайси вилайёттә үлүши жуқури? Сүрөттө русларниң орунлишишини қандақ чүшәндүргөн болаттиңлар?

4-тапшурүк. Сүрөткө қарап, өзбеклөрниц, украинларниц вә немисларниц орунлишиш алғанылыгын ениқлаңдар. Қайси вилайётлөрдө уйгур, түрк, тұңғанлар топланган? Қазақстан тарихини ядиңларга чүширип, бу этносларниң орунлишиш сөвөвими ениқлаңдар.

5-тапшурүк. «Қазақстан аналиси» жәдвалини толтуруңлар. Униң үчүн 128-сүрөтни вә атластики «Хәлиқлөр» хәритисини пайдилининде.

Анали	Тил топи	Тил өвлади	Қазақстанниң қандақ тәвәлириде орунлашқан?	Қандақ динге етиқат қилиду?
Қазақлар Руслар Өзбекләр Украинлар Немислар Уйгурлар Тұңғанлар Түркләр				

6-тапшурүк. 170-сүрөткө қараңлар.

- 1897-жилки Қазақстандикі этнико-цивилизациялық қорыту министрлігінде қазақ хәлқының үлүши.
- 1950-жылнан ахырида қандақ өзгиришлөр йүз бөрди? Бу өзгиришлөрниң чиқыши сөвөви қандақ?
- Мустәқиллік жылларында қазақ топының өзгөрді?

Тест тапшуруқлари

1. Қазақстанда нәччә этнос вәкили яшайды?
а) 14; ә) 140; б) 1400; в) 500; г) 60.
2. Дуниядик қазақ этносиниң саны (млн адәм):
а) 5; ә) 10; б) 16; в) 20; г) 25.
3. Қазақстандикі саны жәһөттін иккінчи этнос:
а) езбек; ә) рус; б) немис ; в) украин; г) уйғур.
4. Түркій хәлиқләр етиқат қилидиган дин:
а) христиан; ә) ислам; б) будда; в) hindu; г) конфуций дини.
5. Қазақларниң көп қисми – мусулманлар:
а) шенитлар; ә) хариджитлар; б) ибадитлар; в) исмаилитлар; г) сұнниләр.
6. Грек, молдован, беларусь, рус, украин вәкилліри арисидики асасий диний етиқат:
а) католиклар; ә) протестантлар; б) нестирианлар; в) парвославия;
г) монофеизатлар.
7. Дуниявий динге ятиду:
а) синтоизм; ә) христиан; б) тотемизм; в) индуизм; г) иудаизм.

Силәрниң көзқаришилар

Көрнекли克 француз язучи-романтиги Виктор Гюго: «Дунияда кичик хәлиқ-ләр йоқ, хәлиқниң улуклуғы униң саны билән өлчәнмәйдү», – дегендегендеген. Тарих, география, мәдәният билимліригө асаслинин, язучиниң сөзлирини тәhlил қилиндер. Силәрниң пикриндерчә, хәлиқниң улуклуғы немә билән ениклиниду?

Баяннатлар билөн лайиһилік ишлар мавзуулири

1. Вилайетиңлар аналисiniң миллий мәдәнийити.
2. Қазақстаниң мәдәний дунияси.
3. Көк тәңри ибадәтханиси (Кедимий Қазақстандикі әнъәнивий дин – тәңричилік тогрилик).
4. Қазақстандикі атақлы мечитлар билән ибадәтханилар.

Китап төкчеси

1. Қазақстаниң тарихи вә мәдәнийити. Қоң атлас. – Алмута: «Абди компаніясы» АЖ, 2008.
2. Қазақстан аналиси. Энциклопедиялык луғат. – Алмута: «Арыс», 2003.
Интернет төрі: <http://www.assembly.kz>, <http://www.ethnologue.com>
3. Религии мира. Энциклопедия для детей. Ч 1–2. – М., 1999.
<http://www.din.gov.kz> – дін істері бойынша ҚР агенттігінің сайты. <http://www.pewforum.org/2012/12/18/global-religions-landscape-exec/> – «Глобальный религиозный ландшафт» есебі.

Рефлексия («Тамғилаш» усули)

Дәристеки ишилдер тәhlил қилиндер: мәтінниң четигө қериндеш билән «+» – билиммен, «!» – йеци билим, «?» – билгүм келиду дегендегендеген бәлгүлөрни сизицелдер.

§42. Қазақстанниң вә дүния аналиниң көч-көчи

Ядигларға чүшириңдар

- Көч-көч сәвәплири қандак?
- Аналиниң көч-көчини қандак көрсөткүчләр ипадиләйдү?

1. **Аналиниң көч-көчи: сәвәплири, түри, көрсөткүчлири.** *Аналиниң көч-көчи* – адәмләрниң бир төвәдин иккінчи төвеге яшаш үчүн көчүши.

Көч-көч айрым әлләрдө вә дүния йүзидө аналиниң саниға, тәркивигө, орунлишишиға тәсир қилиду (176-сүрәт).

Көч-көчини топлаштуридиған төрт бәлгүни атаңлар. Көч-көч қандак түрлөргө бөлүніду?

Йөнилиши бойичә көч-көч ички вә сиртқи дәп бөлүніду. Мәмлекәт ичилики көч-көч ички дәп атилиду. У вилайет даирисидө (вилайетчилик яки йекин көч-көч) һәм вилайетләр арисида (вилайетләрара жирақ көч-көч) болидиған жәриян. Ички миграцияға (көч-көчкә) көчүп келиш вә көчүп кетиш ятиду. Бир мәмлекәттин иккінчи мәмлекәтке көчүшни сиртқи көч-көч дәп атайду. Униңға: 1) мәмлекәткә турақлиқ яшаш үчүн келиш – иммиграция вә 2) турақлиқ туруш үчүн мәмлекәттин кетиш – эмиграция (муһажирийәт) ятиду. Муһажирларниң әлгө қайтип келиши реэмиграция, өз вәтинигө қайтип көлсө, репатриация (латинчә *patria* – вәтән) дәп атилиду.

176-сүрәт. Көч-көч түрлири

Көчүп көлгөнлөр билөн көчүп көткөнлөрниң нисбити аһалиниң мемникилиқ өсүши билөн ениқлиниду. Уни **көч-көч сальдоси** (италянчә *caldo* – қалдуқ) дәп атайду. Ижабий сальдо аһалиниң көчүп келишини, сөлбий сальдо аһалиниң көчүп кетишини көрситиду.

Мисал. Қазақстанға 2015-жили 17 миндегі адам көчүп көлгөн болса, 30 миндегі адам һөрхил сөвәплөр түпәйли көчүп көткөн, йәни сиртқи көч-көч сөлбий сальдоси келиплашти – 13 миндегі.

180–181-сүрәтлөр бойичә адәмлөрниң башқа төвөлөр билөн мемникәтлөргө көчүп кетишиниң сөвәплирини ениқланылар.

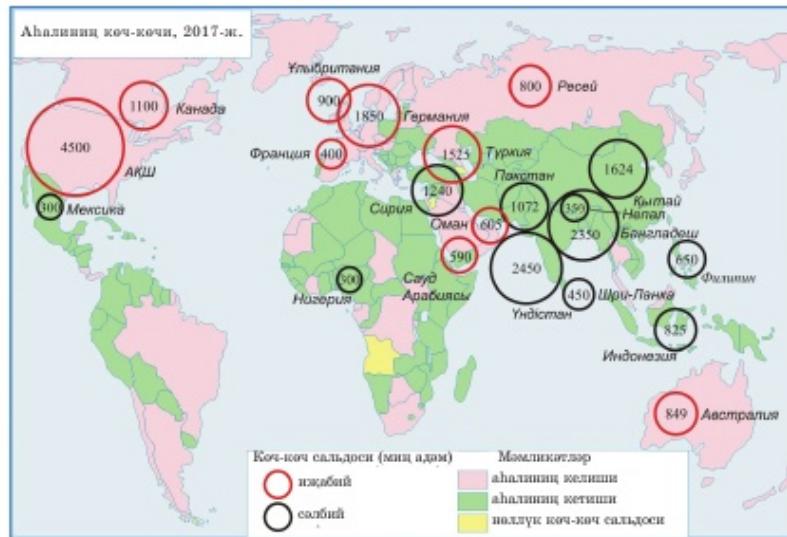
Адәмлөрниң көчүп кетишиниң әң кәң таралғыны *ихтисадий-ижтимай сәвәпләр*, йәни уларниң яшаш дәриҗиси жүкүри йәрлөрни издиши, оқушқа бериш, аилилөрниң туққанлирига берип қошулуши вә б. Жирик көч-көч жерияни *сәясий сәвәпләр*, жұмылдидин уруш, дөлөтлик чегариларниң өзгиришигө бағылғы йүз бериду. Мәсилән, дөлөтниң ғулиши яки бирикиши нәтижисидө миқияслик репатриацияниң пәйда болуши.

Экологиялык көч-көчкөң *аһали* өтрап мұнгит пасқинилашқан төвөлөр билөн экологиялык әлемдегі анықталған диярдин башқа яқларға көчүши ятиду.

Көч-көч түригө қарап, *ихтиярий* вә *ихтиярсиз* дәп белүниду [1].

2. Дүния аһалисінин көч-көчи. Хәлиқара көч-көч бекінің заманларда пәйда болди. Ұмумиүзлүк көч-көч XIX ғасирдә башланды. Униң асасий мәркизи капитализмниң тәрәккүй қилиши деҳанлар билөн һұнәрхенлөрниң намратлишип, ишсизлик овжы алған Европида йүз бәрди. 100 жылда (1815–1915) 40 млн адам чөт әлләрдеге кетти. Уларниң 70%-и Шималий Америкиға (АҚШ билөн Канадига), қалғанлири Жәнубий Америкиға, Австралияға, Йеңі Зеландияға, Африканиң жәнубига көчүп көткөн. АҚШ аһалисінин көпмилләтликлиги, Канадидики қоштиллиқ, Латин Америкасиди 400 млн-дәк испан тиллиқ хәлиқниң болуши шу көч-көчниң нәтижисидур.

Иккінчи жаһан урушидин кейин көч-көч долқуни күчийип, униң географияси өзгәрди. Европа әмиграцияниң очиғидин жирик иммиграция мәркизигө айланды (76 млн адам). Иккінчи мәркәз – АҚШ (46 млн), у мошы көмгічә мигранттарни қызықтуридиган мемникәт болуп несанлиниду (177-сүрәт). Учинчи мәркәздә бай, тез риважлиниватқан, бирақ көчмәнлөр аз бериватқан *Парс қолтүгениң нефть ишләпчиқириш монархиялири* – Сөүдийә Әрәпстани, БӘӘ, Кувейт, Катар (23 млн) тәшкіл қилиду. Бу йәрдеки бир қызықарлық әһвал, Кувейт, Катар, БӘӘ қатарлық мемникәтлөрдө мигранттар саны түплүк турғунлар санидин 3–4 жағдайда болуши көп.

177-сүрәт. Хәлиқара көч-көч сальдоси

Бұғұнки күндө йөр йүзиниң һәрбир йәттинчи турғуни өзи туғулған йәрдә яшимайды. Көч-көч миқиясинаң мөшундақ дәрижиге йәткөнлигини алимлар көч-көч партлиши дәп тәрипләшкә башлиди. Өң көп миграция бурунқидәк өмгек көч-көчи болуп қалмақта. Униң асасий йөнилишleri – Жәнуп (риважлиниватқан мәмликәтләр), Шимал (ихтисадий жәһеттін тәрәккій қылған мәмликәтләр).

Тарихта өмгек мигрантлирини өң авал деҳанлар, андин ишчилар тәшкіл қилиду. 1950-жилларниң оттурисидин башлап, алий билимлик мутәхисисләрниң (алимлар, инженерлар, дохтурлар, программистлар) миграцияси тез өсүшкә башлиди. Сөясий мажралар билән стихиялық апәтләрму *ихтиарсиз көч-көчни* улғайтты: қачақлар билән экологиялық сөвәпләр түпәйли көчүп көлгүчиләр сани кәсқин ести. Улар хәлиқара мигрантлар саниниң 1/3-ни тәшкіл қилиду.

178-сүрәт. Грекиядикى
Лесbos портида мигрантлар
Афинига баридиган кемини
күтмәктә (2015-ж)

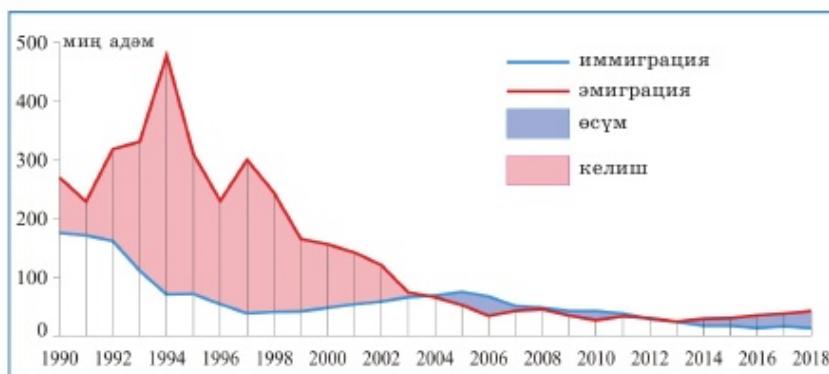
Ички миграциядә (көч-көчтө) асасий йөнилиш – йезидин шәһергө көчүш. Болупму бу əһвал риважлиниватқан мәмликәтлөрдө көң қанат йейип, миллионер-шәһәрләрниң санини көпәйтмектө. Пәкәт Хитай шәһәрлиридила 150 млн-дәк сабиқ йеза турғунылири яшайды.

3. Қазақстандикі аналиниң көч-көчи. Масштаби вә географияси.
Елимиздә бирнәччә қетим жирик көч-көчлөр орун алды.

Қазақстан тарихи илмиға аласынинп, елимиздә йұз бәрген жирик көч-көчлөргө мисалларни көлтүрүнлар.

Мустәқиллик алғандын кейин, көч-көч жәрияни овж алды. У Қеңеш Иттипақиниң ғулиши, ишләпчиқиришни орунлаштуруштиki өзгиришләр вә оралманнларниң тарихий вәтининге қайтип келишигө бағылқ болди. Дәсләпки онжиллиқта сани жәһәттін соң сәлбий сальдо билән сиртқи көч-көч бесимлиқни егилди. Көчүп кәткөн ахали сани тәбиий өсүмдин артуқ болғанлықтын, Қазақстан аналисиниң сани өсмәй, азийип турди. Иккінчи онжиллиқта көч-көчниң характеристи өзгәрди. Йетекчи роль ички, әң авал йеқин (вилайәт даирисидә) көч-көчкө алмашти. Сиртқи көч-көч долынуни пәсийишкә башлади. Униңда ижабий сальдо пәйда болди. Сиртқи көч-көч келиш екими билән тәбиий өсүм дәрижисиниң көтирилиши демографиялық əһвални яхшилиди: елимиздики аналиниң сани турақлық рөвиштө өсүшкә башлади.

Сиртқи көч-көчниң охшаш дәрижидику үч екими бар. Бириңчиси – чөт əлдин қандашларниң көчүп келиши (репатриация) (180-сүрәт). У 3 млн-дин ошук қазақлар яшайдыған хошна мәмликәтлөрдө қелиплашқан. Репатриантларниң 90%-дин ошуги Өзбекстандин, Россияядин, Хитайдин вә Түркменстандин көчүп көлмектө. Улар барлық төвөлөргө бөлүнгини билән, асасен, жәнубий вә гәрбий регионларға орунлашмақта.

179-сүрәт. Қазақстан аналисинин сиртқи көч-көчи (1990 – 2018-жж)

180-сүрәт. Сиртқи көч-көч сальдоси (жилиға оттура несап билән 1000 адәмгә чаққанда)

181-сүрәт. Ички көч-көч сальдоси (жилиға оттура несап билән 1000 адәмгә чаққанда)

Иккинчи еқим – рус вә украинларниң Россиягә, немисларниң Германиягә көчүши (әммиграция). Улар асасен Шималий, Шәрқий вә Мәркизий Қазақстан турғунлири. Уларниң 80%-и Россиягә орунлашмақта.

Учинчи еқим – әмгәк әммигантлари – гастарбайтерлар. Жәнуп билән тәріптиki нефть-газ санаудың ишләшкә көлгөнләр.

Ички көч-көчниң масштаби сиртқи көч-көчтін 3 насыра артуқ. Мұстәқиллік алғандын башлап ахалиниң 1/2 қисмы түрушлук жайни алмаштурған. Қазақстан ахалиси дүния йүзидики әң һәрикәтчан хеликниң бири болуп несаплиниду.

Вилайет даирисидикі көч-көчниң иккі еқими бар: 1) йеза ахалиниң шәһәргө көчүши; 2) кичигирек шәһәрләрдин соң шәһәрләргө көчүш.

181-сүрәт бойичә оттура, жирик вә наһайити жирик еқимларға мисалларни көлтүрүңдер.

Вилайетләрара көч-көч арисида 2 жирик шәһәр бар, улар – Нур-Султан вә Алмута. Көчүп көткәнләрниң йерими мөшү шәһәрләргө орунлашмақта. Ички көч-көчтә үчинчи орунни Алмута вилайити егиләйдү.

Дөләтниң көч-көч сәясити иккі мәсилини йешишкә қаритилған:

- 1) Көч-көч көләмини көтириш, репатриантлар – қандашлар арқылы әншисадий һәм экологиялық әhvали қолайсиз тәвәләрдин көчириш;
- 2) Дөләтни модернизацияләш үчүн ахалини әқилгә мувалиқ орунлаштуруш вә өмүр сүрүш сүпитетини көтириш.

Шундақ қилип, XXI өсирниң бешида Қазақстан нисбетен алғанда, аһали жәһәттін азийишиң нақолайлигидин теч-аман өтти. Бу елимиздики демографиялык әһвалниң яхшилиниши билөн ички көч-көчиниң муқимлишини көрситиду.

Қошумчә мәтинг: қызықарлық мәлumatлар

1. Үмумиyyзлүк ихтиярий көч-көчиниң мисали – оралманлар репатриацияси билөн тиң йәрләрни өзләштүрүш пәйтидикі көч-көч. Ихтиярсиз көч-көчиниң мисали – ахалиниң сталинлик тәқиң пәйтидө туғулған йеридин қоғлинип, орун йөткіши. 1937–1944-жилларда Қазақстанга корейлар, поляклар, немислар, чечәnlәр, ингушлар, болқарлар вә башқа хәлиқләр мәжбурый көчирилди. Уларниң умумий саны 1 млн адәмнің тәшкил қилиду.

2. 2015-жили 244 миң адәм, йәни сәйяре турғунлириниң 3%-и өзлири туғулған йәрдә яшимиган. Әт әлдин өз вәтинигө 580 млрд доллардәк әмгәк һәккіни авдурған. Иммигрантлар саны жәһәттін АҚШ, Германия, Россия, Сөүдийе Әрәпстани билөн Улукбритания дәсләпки орунларни егиләйдү. Кувәйт билөн БӘӘ мәмликтәридики турғунларниң 75–90%-и – иммигрантлар. Молдова билөн Тажикстан гастарбайтерлириниң ахча авдурумы умумий ички мәнсүлатниң (УИМ) 30–35%-ини тәшкил қилиду.

3. Хитайдың дәсләпки оралманлар Қазақстанға 1954-жили (1954–1963), жәми 200 миң адәм көлди. Йеци көчүп келиш 1991-жили йүз бәрди. Шу чағда Монголиядин 12 миң адәм көчүп көлгөн.

4. 01.01.2016-ж. мәлumatлар бойичә Қазақстанға 261 миң оралман аилиси көчүп көлди. Уларниң 40%-и – балилар, 56%-и – әмгәккә ярамлық адәмләр, 9%-ниң алий вә 21%-ниң мәхсус билими бар. Этникилық қазақларниң 62%-и Өзбекстандин, 14%-и Хитайдың, 9%-и Монголиядин, 7%-и Туркмәнстандын, 5%-и Россияядын көчүп көлди. Оралманларни әң көп қобул қылған вилайәтләр (мин адәм): Түркстан вилайити (203), Алмута (156), Маңғышлақ (125) вә Жамбул (90).

5. 2014-жили Қазақстанға 98 милләт вәқили көчүп көлди. Жәми – 16 784 адәм. Уларниң ичидө қазақлар – 10 123, руслар – 2815, корейлар – 436, өзбекләр – 422, қыргизлар – 420. Қазақстандин 80 милләт вәқили көчүп көтти, йәни 28 946 адәм, уларниң ичидө руслар – 20 287, немислар – 2330, украинлар – 2075, қазақлар – 1205, татарлар – 664.

ОҚУШ-ТӘТҚИҚАТ ИШЛИРИФА ВӘ ҚЕЛИПЛАШТУРГУЧИ БАҢАЛАШҚА БЕФИШЛАНГАН ТАПШЫРУҚЛАР БЛОГИ

Өзәңларни тәкшүрүңлар

1. Көч-көч дегинимиз немә? Униң мәнаси қандақ?
2. Ички вә сиртқи миграцияләрниң пәрқи немидә?
3. Ахалиниң көч-көчини қандақ көрсөткүчлөр тәрипләйдү?
4. Елимизниң ички миграциясигө қандақ аләнидилеклөр хас?

Тапшуруқларни орунлаңдар

1-тапшуруқ. *Мигрант, көч-көч сальдоси, маятниклиқ көч-көч, реэмиграция, репатриация уқумлириниң мәзмұнлирини ечип көрситицлар.*

2-тапшуруқ. Илмий аталғуларни пайдилиніп, соалларга жавап беріңдер.

1. Алмудиң давамлиқ яшаш үчүн АҚШ-га көчуп көтти. Америкилиқтар уни қандақ атайду? Қазақстанлиқтарчы? 2. Атырав университетиниң тұлиғи Улукбританиядә окуди. У қандақ көч-көч турини өмөлгө ашурди? 3. Қазақстанда һөр жили носул жиғиши ишлерида 80 миңдәк Қыргызстан пухраси өмгек қилиду. Бу көч-көчниң қандақ тури? 4. Вәтәндишимиз давамлиқ яшашқа Германияға көчуп кетип, бир жылдан кейин Қазақстанға қайтип көлди. Көч-көч нұқтисидин алғанда, у ким болуп несаплини? 5. Қарағандиң Таразға көчуп көтти. Уни Қарағандиқи вә Тараздикі хошилири қандақ атайду? 6. Теңіз кан орніда Ақтөбидін көлгөн бурғилигучилар ишләйдү. Уларниң вахтиси (смена) 15 күнге созулиди. Бу ишчилар турақтық рөвиштө қандақ көч-көч турини өмөлгө ашурди? 7. Өзбекстандин қалған қазақ айлиси Қазақстанға орунлашты. Елинизде бундақ иммигрантлар қандақ атилиди?

3-тапшуруқ. «Көч-көч сөясидиди мениң лайиһем» постерини түзүңдер. Сиртқи көч-көчниң ижабий сальдосига ериштуридиган 3–4 жүмлә түзүңдер.

4-тапшуруқ. Тапшуруқта берилгендегі сұрт бойичә мигрантларни жөліп қилишниң иккі асаслық мәркиси арисида қазақстанлиқтарниң көч-көч таллиши қайсисига көпірөк чүшидигинин ениқлаңдар. Пәрқиниң сөвөплирини чүшөндүрүңдер.

5-тапшуруқ. 180-сүрәтни тәһлил қилип, ениқлаңдар: 1) Қандақ деләтлөрниң әмигрантлири Қазақстанға сиртқи көч-көч екімінің көлиппаштуриду? 2) Улар Қазақстанниң қайсы вилайётлирини өзлиригө түрушшүүк жай сүптиде таллады? Бундақ таллашниң сөвөвини чүшөндүрүңдер.

Тест тапшуруқлири (бир яки бирнәччә жавави бар)

1. Елиниздикі вилайётлөрара көч-көч көчмәнлөрниң 3/5 қисмини қобул қилиду:

- а) Нур-Султан, Чимкент; ә) Алмута, Чимкент; б) Нур-Султан, Алмута, Алмута вилайити; в) Алмута, Қарағанда; г) Нур-Султан, Қарағанда.

2. Адәмлөрнин бир йәрдин иккінчи йәргө яшаш үчүн көчүшини:

- а) эмиграция; ә) иммиграция; б) миграция; в) реэмиграция;
- г) көчирип келиш дәп атайду.

3. Көчүп көлгүчиләр билән көчүп көткүчиләр арисидики пәриқ:

- а) тебиий өсүм; ә) көч-көч сальдоси; б) көчүп келиш екими; в) өлүм-житим;
- г) депопуляция.

4. Мәмлекеттін давамлиқ яшаш үчүн көчүп кетиш – бу:

- а) эмиграция; ә) депортация; б) иммиграция; в) репатриация; г) реэмиграция.

5. Иммигрантларниң асасий қисми Қазақстанға:
 а) Хитайдин; ә) Россиядін; б) Өзбекстандин; в) Германиядін;
 г) Қирғизстандин келиду.
 6. Давамлиқ яшаш үчүн мөмлікеткө келишни:
 а) эмиграция; ә) депортация; б) иммиграция; в) репатриация;
 г) реэмиграция дәп атайду.

Силәриң қозқаришицлар

Көч-көч бойичә атақтық мутәхәссис А. Золбергниң төвөндикі тезиси бар: «Көч-көч тарихи дегинимиз, бу инсанийәт тарихидур». Оқуп, тәтқиқ қилинган мавзуга бағылқ алимниң ейтқанлириға чүшәнчә беріндер.

Рефлексия («Бөлгүләш» усули)

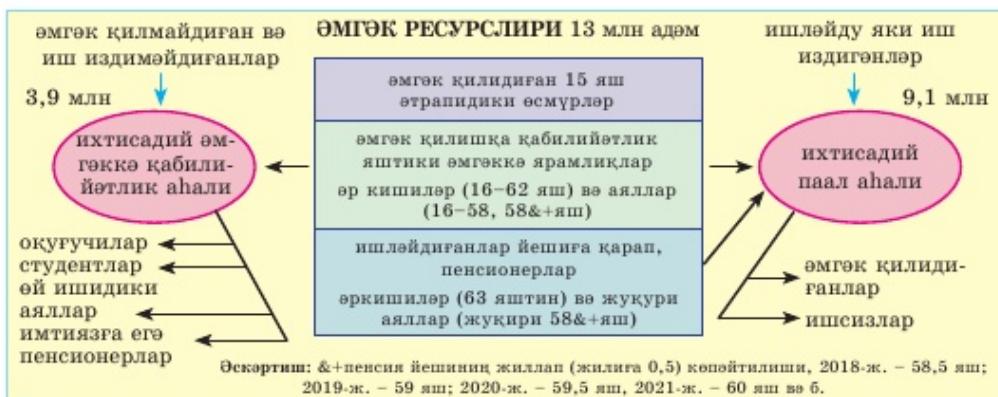
Дәристике ишиңдер тәһлил қилиндер: аддий қериндаш билән мәтингинде четигә «+» – билимән, «!» – билдім, йеңі билим, «?» – билгүм келиду деген бөлгүләрни селиңдер.

§43. Қазақстанниң өмгөк ресурслари

Ядидарға чүшириңдер

- Дүния йүзлүк саламёттікни сақлаш тәшкилати ахалиниң қандақ яш топлирини бөлину?
- Өмгөккә ярамлық топни қандақ яш топидики адемләр тәшкил қилину?

1. Өмгөк ресурслари: үч тәркивий қисим. Өмбөк ресурслари дегенимиз дөлөт ихтисадыда ишлөш иқтидари бар адемләр. Улар үч топқа бөлүнеді (182-сүрәт).

182-сүрәт. Қазақстанниң өмгөк ресурсы (2018-ж.)

Бириңчи топ – 15 яшлик өсмүрлөр. Уларниң ишлишигө (әмгәк кодекси бойичә ата-аниси рухсәт бәргән әһвалда) әмгәккә қабилийәтлик яшқа кириш алдида турғанлықтын, рухсәт берилиду. **Иккинчи топни** әмгәккә қабилийәтлик яштиki әмгәккә ярамлиқ адәмләр тәшкил қилиду. Қазақстанда әмгәккә қабилийәтлик яшниң төвәнки чеки – 16 яш. Бу әмгәк ресурслеририниң көп қисми несаплиниду. Жұқарқиси – қерилиққа бағлиқ пенсиягә чиқыш йеши. Әрләр үчин 63, аяллар үчүн – 58,5 яш (2018-жылдин башланғанда жили 0,5 яш қошулуп туриду). Шунинде бағлиқ әмгәккә ярамлиқ адәмләр йеши әрләр үчүн 16 билән 63 яш арилиғида болса, аяллар үчүн 58,5 яштин + &. Бәзи адәмләр бу яшта саламәтлигиге яки накалиғиға бағлиқ ишләшкә ярамсиз, шуңлашқа улар әмгәк ресурслеририниң топиға кирәлмәйдү.

Үчинчи топ – ишлөватқан пенсионерлар.

Әмгәк ресурслеририниң көп қисми ихтисатта ишләйдү (иши барлар) яки иш издәйдү (ишсизлар). Иши барлар билән ишсизлар бирикіп, ихтисадий паал аһалини (ИПА) тәшкил қилиду. Әмгәккә қабилийәтсиз адәмләрниң сани нисбәтән алғанда аз болуп келиду.

182-сүрөт бойичә ихтисадий паал вә әмгәккә қабилийәтсиз аһали арисида қандақ пәрикләрниң барлығини ениқланылар. Уларни немишкә ишчи күчи резерви сүпитеидө несаплайду?

Ихтисадий паал аһали мәмлекәт даириси бойичә һәрхил орунлашқан. Қазақстандикى ишчи күчиниң 2/3 қисми Жәнүп билән Фәрипкә топланған (10-жәдвәл).

10-жәдвәл

**Тәвәлләр бойичә ихтисадий паал аһалиниң орунлашиши
миң адәм (2018-ж.)**

Тәвәлләр (регионлар)	Ихтисадий паал аһали	Униң ичидө	
		иши бар	ишсиз
Шималий	2195	2090	105
Фәрбий	1420	1350	70
Жәнубий	4125	3920	205
Мәркизий	680	650	30
Шәрқий	715	680	35
Қазақстан	9135	8690	445

2. Әмгәк базири вә аһалиниң әмгәк билән тәминлининиши. Ихтисадий паал аһали өзиниң ишчи күчини әмгәк қилиш үчүн тәклип қилиду. Ишчи күчигө болған еңтияжны иш бәргүчиләр – тиҗарәтчиләр билән деләт

ениқлайду. Ишчи күчини тәклип қилиш вә уннанға болған еңтияжни өмгек базири дәп атайду.

Әгәр иш орни (еңтияж) ишчилар саниға (тәклип) тәң болса, өмгек базирида тәңпендеу өрнайду, йәни ихтисадий паал анали толук иш билән тәминлиниду. Ишчи күчигө еңтияж артуқ болған өһвалда, *ишчи күчиниң жетишмәслегини көлтүрүп чиқириду*. Әкеси өһвалда, йәни еңтияж тәклиптин кам болса, *ишсизлик байқилиду*.

Қазақстанниң өмгек базиридики тәклип 9 млн ихтисадий паал ахалини тәшкіл қилиду. Бу биркәдәр көп сұпәтлив ишчи күчи демәктур.

Тәхминен униң 2/3 қисми һәқиқиеттің өмгеккә ярамлық яштиклар (25 билән 49 яш арилигиде), 70%-и алий вә оттура мәхсус билимгә егә адемләр, уларниң йеримидин ошуги әр кишиләр.

Өмгек күчигө болған еңтияж өң авал қазақстанлиқ ихтисатниң һули болуп несаплинидиган жирик вә *оттура мәхсус* карханиларни тәшкіл қилиду. Уларға пәкәт 3,3 млн иш орни мувапиқ. Қалған 6 млн-дәк анали ишсиз жүргендәк қылғини билән, базар ихтисадида ихтисадий өмгек қилишқа әркинлик берилгендегі (қанунға зит көлмәйдиган һөрқандак ишниң түри билән шуғуллинишқа болиду). Нәтижидә адемләрни алға интилдүруш, маслишиш нишанлири қелиплишиду. Маслишишchanлиқ билән өмгек қилишниң үеци шекиллири бир-биригө зич бағлинишлиқ. Биринчи новеттә оттура вә кичик тиҗарәт. Бу саңада йәнә 3,3 млн-ға үецин адем өмгек қилиду (шәхсий тиҗарәт билән шуғулланғучилар, фермерлар, кичик тиҗарәт ишчилери). Қалған 2,1 млн адем – ахалиниң аланинде топика ятидиганлар, йәни өзигө ишләйдиганлар вә тиҗарәтчиләр. Мәсилән, өзиниң шәхсий тирикчилиги билән шуғуллинидиган, шу арқылы пайда көридиган үеза адими йөккә ишчи болуп несаплиниду. Мундақ иш давамлиқ пайда әкелмәйдү вә турақсиз. Шуниң билән биллә уларниң пенсия фондини жиғишиң имканийити болмайду. Шуңлашқа хәлиқара тәжрибидә өзигө ишләйдиганлар «өмгек билән тәминлинишниң осал» түригө ятқузылуиду. Иш орунлириниң вә түрлириниң көпәйгөнлигигө қаримай, ишқа болған еңтияжын көпәймәктә. Ихтисадий паал ахалиниң 5%-ға үецини (0,4 млн адем) – ишсизлар.

Қазақстандики өмгек базиридики риқабетни чөт әллик ишчи күчи күчәйтмектә. Ихтисатниң суръетлив риважлиниш басқучиниң – *глобализацияның* (алөмшумуллаштурушниң) (дуниявий бирпүтүнлүк) тәсирі билән гастарбайтерлар сани кәсекин көпийип көтти.

Өмгек базирига хелә соң тәсир қилидиган дөләтләр – жирик иш билән тәминлигүчиләр (жими иш орниниң 1/4 қисми). Дөләт үеци карханиларниң, ишләпчиқириш орунлириниң пәйда болушини қоллап, ишсизларға ярдәм қолини созмақта. Йәни уларни үеци мутәхәссисликкә

183-сүрөт. Әмгек билән тәминләнгән ахалиниң ихтисат секторлири билән саһалири бойичә бөлүнүши (2018-жил; жөмө 8,7 млн адәмни өз ичиге алди)

тәйярлаш ишлирини уюштурмақта. Бу йәрдә ишчиниң кәспий дәриҗисиге, йеци кәсип өзләштүрүп кетишигә бағылқ риқабет иқтидари риважланди. Кәсип түрлирини көпирек өзләштүрсөңлар, ишқа орунлишиш имканийитиңларму жүкүри болиду.

3. Кәспий қурулма әмгек билән тәминләнгән ахалиниң хизмет түрлири вә саһалар билән секторлар бойичә тарқылишини көрситиду (183-сүрөт). Биринчи сектор – йеза егилеги, иккинчиси – санаэт вә қурулуш, үчинчиси – мулазимет. Мулазиметке сода, транспорт, билим бериш вә б. саһалар ятиду.

Қелиплашқан кәспий қурулма Қазақстан ихтисадини модернизацияләш тәливигө җавап берәлмәйдү. *Модернизация* дегинимиз санаэтниң йетекчи саһалирини риважландуруш, хәлиққа, егиліккә мулазимет қилишиниң көплигөн шәкиллеририни йетилдүрүштүр. Шундаша ишчи

күчиниң ихтисатниң биринчи секторидин иккинчи, үчинчи секторларға алмишиши ахалиниң кәспий қурулмисига ейтарлық өзгиришләрни елип келидиганлиғи сөзсиз.

4. Ижтимаий қурулма: рәңму-рәң «яқиلىқлар». Яқиلىқлар ижтимаий қурулмидә жәмийттә тутидан орнига бағылқ адәмләр топи синипларға бөлүниду. Уни пирамида көрүнүшидә тәсвирләшкә болиду (184-сүрөт). Пирамидиниң асасини өң чоң синип – ялланма ишчилар (ишчилар билән мулазимет қылғучилар) тәшкил қилиду. Уларда шәхсий завод, фабриклар (ишләпчиқириш васитилири) йок. Уларниң кирими – тиҗарәтчиләрдин

184-сүрөт. Қазақстаниң ижтимаий «пирамидиси» (2018-ж.)

яки дөлөттин алидиган маashi. Пирамидиниң оттура қисмини *үшшак хусусий мұлжы* егилери егиләйду (кооператорлар, өзиге ишләйдиган йәккә ишчилар). Пирамидиниң жуқарқи тәрипиге тиҗарәтчиләр, карханичилар (иш бәргүчиләр) орунлашқан. Улар кирим елип келидиган санати, мәблиги барлар. Тиҗарәтчиләр, карханичилар кирим чүшириш үчүн, яланма өмгөкни пайдилиниду.

Шуниң билән биллө, кирим дәрижисиге бағлық йәнә үч синипқа бөлүшкә болиду: байлар, оттуралар, кәмбәзгөлләр. Оттура синипқа аалисини заманивий тәләплөргө бағлық тәминлеватқанлар кириду. Уларниң байлық мәнбеси – шәхсий өмгигиниң нәтижиси билән кәспий сәвийисиниң дәрижиси.

Тәреккүй әткән әлләрде мәзкүр категориягә ахалиниң 70%-ға йекини ятиду. Уларниң қатарыда «көк яқилиқлар» (кәспий мутхәсисләр), «ак яқилиқлар» (әқлий өмгөк билән шүгүллинидиганлар), фермерлар, кичик тиҗарәтчиләр бар. Улар жәмийәттә бирқәдәр утуққа йәткәндін кейин, униң муқимлиги билән йүксилишигө алас болиду. Шунлашқа оттура синипни риважландурууш – дөлөт алдида турған асаслиқ вәзипиләрниң бири. Оттура синип һөрхил баһалашлар бойиче Қазақстан ахалисиниң 5–20%-ни тәшкил қилиду.

Шундақ құлап, елимизниң ихтисадий имканийитиниң асасий тәркивий қисми – униң өмгөк ресурслари, уларниң көпчилиги өмгөк билән тәминләшниң һөрхил шәкиллери арқылың әлемдегі ишләпчиқиришқа қолап қилинган.

Қошумчә мәтинг: қызықарлық мәлumatлар

1. 2018-жили Қазақстаниң 18,4 млн тургуниниң 10,8 млн (59%) өмгөккә ярамлық яштиклөрнің тәшкил қилди. 2,1 млн (11%) өмгөккә ярамлық яштин жуқурилар, 5,5 млн (30%) өмгөккә ярамлықлардин кичик яштиклөр.

2. Қазақстанда 1,1 млн адәм өмгөк қилидиган кичик вә оттура тиҗарәт карханилири бар. Уларда 3,3 млн адәм өмгөк қилиду, ишләпчиқирилған мәһсулат билән мулазимәт көрситиш 2,6 трлн тәңгини, йәни мәмлекет УИМ-ниң 4%-ни тәшкил қилиду. Ишчиларниң 45%-и сода вә йеза егилигидә бәнт, уларниң 42%-и Жәнубий Қазақстанға топланған.

3. Қазақстандыки йәккә ишчиларниң саны – 2,1 млн адәм (барлық иш билән тәминләнгендегі ахалиниң 24%-и, 2018-ж.). Уларниң асасий паалийәт саһалири: йеза егилиги, сода, жүк вә йолувчи тошуш.

4. «Осал» (қоғдалмайдыған) иш түри дуниявий мәсилидур. 3,3 млрд иш билән тәминләнгендегі ахалиниң 1,5 млрд (45%) – йәккә ишчилар. Уларниң 3 %-ни ихтисадий риважланған, 97%-ни тәреккүй қиливатқан дөлөтлөр тәшкил қилиду. Йәккә ишчиларниң 1,2-дин ошуғи Шәрқий вә Жәнубий Азиядә топланған.

5. 2018-жили дуниявий ихтисатта иш билән тәминләнгендегі 3,3 млрд адәм болди, уларниң 28,3%-и биринчи аграрлық секторда, 22,9%-и ишләпчиқириш секторида вә мулазимәт саһасыда 48,8%-и өмгөк қилди. Ихтисадий паал ахалиниң

172 млн адими яки 4,9%-и ишсиз болди. Ишсизлик дөрижиси Испаниядә 22,1%, Франциядә 10,6%, АҚШ-да 5,3%, Қазақстанда 4,9%, Германиядә 4,6%, Япониядә 3,3%-ни тәшкил килиду.

ОҚУШ-ТӘТКИҚАТ ИШЛИРИФА ВӘ ҚЕЛИПЛАШТУРҒУЧИ БАҢАЛАШҚА БЕФИШЛАНҒАН ТАПШУРУҚЛАР БЛОГИ

Өзәңларни тәкшүрүцлар

1. Ахалиниң қандақ топлири өмгөк ресурсларини тәшкіл қилиду? Уларниң асасийлири қайсилар?
 2. «Өмгөк ресурсы» билән «ихтисадий паал ахали» чүшәнччилириниң пәркү немидө?
 3. Иш билән тәминләнгән ахали кәсип түрлиригө бағыт қандақ бөлүниду? «Осал» иш билән тәминлининш аталгуси немине билдүриду?
 4. Ахалиниң кәспий қурулымиси немишкә модернизация мәхсүтлиригө мува-пиқ көлмәйду?
 5. Қазақстандик асасий ижтимайи топларни атаңлар.

Тапшуруқларни орунлацлар

1-тапшурук. Мәтингидиң жетишмәйдиган сөзлөрни орниға қоюндар: «Әмгәк ресурслири аналиниң ... топлирини өз ичиге алиду. Әмгәк ресурслириниң әң көп қисми – яштики адәмләр. Иш билән тәминләнгән вә ишсиз адәмләрни ... күчү дәп атайду. Ишчи күчи елиミздә ... орунлашқан, ... ишләйдиганларни ... ишчилар дәп атайду. Иш орни барлық адәмләргә жетивәрмәйдү, шунлашқа ... тиҗәрәтни риважланудуруш лазим».

2-тапшурук. 10-жәдөвәл мәлumatлири асасида Қазақстандикі вә өз ви-
лайетицлар орунлашқан жирик төвөниң ишсизлик дәриjисини ениклаңдар.
Пәркі кепмү? У немиге бағлиқ? Ишсизлик дәриjиси мону формула бойичә
несаплиниду: Ид = И/ИПА * 100%. Буниңда ИД – ишсизлик дәриjиси (%), И –
ишсизлар саны, ИПА – ихтисадий наал ахали саны.

З-тапшыруқ. Қазақстанлық ишсизниң оттура несанлық «портретини» тәхлил қилиндар: «Бу оттура билимлик, йеши 16–29гичө болған, 1 жилдин ошук вақит ишлемейватқан шеһәрлік қыз». Бу Қазақстандыки ишсизликниц қандақ күрүлмилиқ алғаннан көрситиду?

4-тапшыруқ. 183-сүрөт бойичә қазақстанлиқтар ихтиратниң қайси сағаси бойичә көп ишләйдү? Иш билән тәминләнгән ахали ихтират секторлари бойичә қандак тарқалған?

5-тапшурук. Әмгәк қилидиган ахалиниң Қазақстан вә дүния ихтисадиниң үч сектори арисида қандақ бөлүнидиганлигини селиштуруңдар. Охашалығы билән пәрқи қандақ? Қандақ ойлайсиләр, иш билән тәмилнишиңиң қайси күрүлмиси артуғирак?

6-тапшурук. Тапшуруққа бегишланған жәдөвөл мәлumatлири бойичә

рунлар. Елимиз аналисiniң ижтимаий қурулмисиниң риважланған вә төреккүй қиливатқан мәмликтләр қурулмисидин қандақ пәрқи бар?

Қазақстан аналисiniң ижтимаий қурулмиси қайси мәмликтенiң типига ятиду?

Аналисiniң ижтимаий қурулмиси қайси мәмликтенiң типига ятиду?

Қазақстан билән чөт әлләрниң ижтимаий қурулмиси (ихтисатта ишләйдигилар санидин % билән алганда)

Аналисiniң ижтимаий топлири	Қазақстан	Мәмликтләр, ихтисадий	
		Риважланған	Риважлиниватқан
		Япония	Түркия
Тиҗарәтчиләр	1	2	5
Ушшақ хусусий мұлук егилири	26	10	32
Ялланма ишчилар	73	88	63
Жөми	100	100	100

Тест тапшуруқлири (бир яки бирнәччә тогра жаваби бар)

- Ихтисатта ишләшкә иқтидари бар адемләр:
а) ихтисадий паал; ә) әмгәк ресурслири; б) иш билән тәминләнгәнләр;
в) ялланма ишчилар; г) ихтисадий пааллыги төвөн ахали.
- Қазақстандыки ишләш иқтидариға егө әр кишиләр йешиниң жуқарқи чеки:
а) 60 яш; ә) 70 яш; б) 63 яш; в) 55 яш; г) 75 яш.
- Ишчи күчиге ентияж билән унициға тәклипнің қелиплаштурууш саңаси:
а) әмгәк базири; ә) иш билән тәминлениши; б) ишсизлик; в) кичик тиҗарәт;
г) осал иш билән тәминлениши.
- Ихтисадий паал ахалиге:
а) иш билән тәминләнгәнләр; ә) студентлар; б) ишсизлар;
в) өй ишидики аяллар; г) ишлимәйдиган пенсиянерлар ятиду.
- Қазақстандыки ишчи күчиниң көп қисми ихтисатниң:
а) бириңчи; ә) иккىнчи; б) үчинчи; в) төртинчи;
г) йоштуруун секторларда әмгәк қилиду.
- Қазақстандыки ишчи күчиниң 2/3 қисми:
а) Жәнуп вә Шәрикте; ә) Фәрип вә Жәнупта; б) Фәрип вә Шималда;
в) Шәрик вә Мәркәздә; г) Жәнуп вә Шималда топланған.
- Қазақстан аналисiniң сани әң көп ижтимаий топи:
а) ушшақ хусусий мұлук егилири; ә) ялланма ишчилар; б) карханичилар;
в) студентлар; г) нәrbийләр.

Силәрниң көзқаришицлар

Жирик тиҗарәтниң бир вәкили мундақ дәп ейтқан екөн: «Ихчам тиҗарәт – ихтисат бирлигі өмөс. Бу – ижтимаий бирлик». Мәзкүр йәкүн билән келишшөмсиләр?

Баянатлар билән лайиһелик ишлар мавзуулири

1. Вилайәтниң (өз вилайитиңларниң) өмгөк базириниң алайидиликлири.
2. Вилайәттики (өз вилайитиңлардик) зөрүр мутәхәссисликләр.

Рефлексия («Соалнамә» усули)

Дәристә өз ишиңларни тәһлил қилиңлар: берилгөн сөзлөрдин иккى жұмлә таллавелиңлар вә уларни дәптергө орунлаңлар.

- 1) ... бұғын билдім
- 2) ... тәс болди
- 3) ... мән чүшөндім
- 4) ... мән үгендім

§44. Қазақстандик демографиялык вәзијәт

Ядигерларға чүшириңлар

- Қазақстандик қазақ хөлқиниң вә жирик этносларниң сани қанчә?
- Демографиялык сәясәт дегенимиз немә?

Демографиялык вәзијәт аналиниң мәлум бир вақыттихи, мәсилән, бийилқи санлық вәзийитини көрситиду. Уни тәтқиқ қилиш аналиниң сани, униң қурулмиси, туғулушы, өлүши, тәбиий өсүм көрсөткүчлири тогрилиқ мәлumatларни тәһлил қилишни өз ичигө алиду.

Ядигерларда сақлаңлар!

Елимиз аналисiniң сани
18 млн адәмдин ашиду

Шунинң билән биллә, ахали саниниң қандақ вә немишкә өзгирип туридиганligиниму билиш керәк. Бу соалларға ахалиниң санини, униң тәбиий һәрикитини (туғулуш, өлүш) вә қурулмисини тәтқиқ қилидиган **демография пәни** жавап бериду.

1. Қазақстанниң аналиси: сани вә динамикаси. Аналисiniң сани бойичә (18 млн адәмдин ошук) Қазақстан оттура дөлөтлөр қатарига кириду.

Қошумчә әхбаратни вә 185-сүрәтни пайдилинип, турғунлар сани бойичә Қазақстанниң дүниядики орнини енилганаңлар. Елимизниң турғунлар сани билән территорияси бойичә егиләйдиган орнини селиштуруштың қандақ хуласә чиқиришқа болиду?

Мәзкүр тәриплимидин елимиз орунлашқан бепаян тәвә билән ахали саниниң анчә көп болмаслиги арисидики әһвални байқашқа болиду. Шуңа ахали санини көпәйтиш жәмиийәттики алдинқи қатарлық мәсилеләрниң

185-сүрөт. Ройхаткөрүштөрдөн алынған саны биридур. Йеқин аридики пәллә 2030-жили ахали санни 25 млн-га жеткүзүштін ибарәт.

Ахали сани хусусидику толук мәлumatни ахалини ройхаткөрүштөрдөн алынған. Улар турақтық рөвиштөр (10 жылда бир қетим) жүргүзүлүп, һәр жили ахали санни несапланап түрушқа асас болиду. Жумырыйитимиз территориясидику дәслепки ахалини ройхаткөрүштөрдөн алынған Россия империясинаң тәркивидә болған пәйттө, йәни 1897-жили уюштурулди.

Мұстәқил дөлөт болғандын бері, иккі миллий ахалини ройхаткөрүштөрдөн жүргүзүлді. Бириңчиси – 1999-ж., иккінчиси – 2009-ж. арилигиди басқұчта елиниздике ахалиниң саны төрт һәсәс өсти. Бирақ униң өсүши бирнәччә қетим азийиш билән алмишип турди (185-сүрөт). Буни қандақ чүшөндүрүшкө болиду?

Түргунлар саны иккі түрлүк сөвәпкө (факторға) бағлиқ. Бириңчи сөвәп – *түгулуш* билән өлцим нәтижесінде әвлатниң алмишиши. Бу ахалиниң тәбиий өсүми болуп несаплиниду. Иккінчи сөвәп, *адәмләрниң* бир йәрдин иккінчи йәргә көчүші (келиш билән кетиш). Уни ахалиниң механикилиқ һәрикити яки (миграция) көч-көч дәп атайду. Түгулуш билән көчүп келиш түргунлар санынан көпейтсө, өксиче, өлүм билән көчүп кетиш азайтиду (186-сүрөт).

186-сүрөт. Ахали сани динамикасының сөвәплири

2. Ахалиниң тәбии һәрикити. Ахалиниң тәбии һәрикитиниң асасий көрсөткүчлири – *тугулуп* (туғулғанлар саны) вә *өлш* (өлгөнлөр саны). Туғулғанлар билән өлгөнлөр саниниң пәрки *тәбии өсүмни* тәшкил қилиду. Әгәр өлүм туғулуштун артуқ болса, ахалиниң азийиши жәрияни (депопуляция) пәйда болиду.

Демографиялик көрсөткүчлөр мутләк вә нисбий дәп бөлүниду. Мутләк көрсөткүчлөрни мицлиган яки миллионлиған адәмлөр билән, нисбийликни болса 1000 адәмгә несаплап, йәни – % (промилле) билән бериду.

Мәсилән. 2015-жили Қазақстанда 339 мин адәм туғулуп, 132 мин адәм вапат болди. Тәбии өсүм 267 минни тәшкил қилди. Бу – мутләк демографиялик көрсөткүч. Әгәр туғулған вә өлгөн адәмләр санини турғунларниң мин адимигә несаплisaқ, биз нисбий демографиялик көрсөткүчни яки туғушниң, өлүшниң, тәбии өсүмниң коэффициентини алимиз. Буниң үчүн жил оттурисидики ахали сани тогрилиқ мәлumatлар (17 544 мин) лазим.

Пропорцияниң йешими:

17 544 мин адәмгә – 339 мин адәм (туғулуш)

1 000 адәмгә – x.

Буниңдин коэффициентлар: туғулуш – 22%-га, өлүм 7,5%-га вә тәбии өсүм – 15,2%-га тәң болди.

Ахалиниң тәбии һәрикити үзлүксиз йецилиниш билән өвлат алмисшишни, йәни ахалиниң тәбии өсүшини тәминләйдү. Демографлар ахали саниниң өсүшиниң үч түрини – қедимий (архетип), әнъәнивий вә заманивий түрлирини ажритиду. Ахали саниниң өсүшиниң типлири алди билән тәбии өсүм мәлчәри арқылык несаплиниду. Архетипта өсүм анчә көп өмәс (промилле қисмидин бирнәччә промиллегичө), әнъәнивийдә – жуқури (12%-дин жуқури), заманивийда төвән (12% вә униндин төвән). Жәмиәт риважланғансири, өсүмниң тәбии тарихий типлири бирбирини алмаштуруп туриду.

Көплігөн әсирләр давамида өлүм көрсөткүчиниң төвәнлиши аста жүрди. Ахали саниму гижиң өсти. Бирақ униндин кейин жуқури туғуш вәзийитидә өлүм көрсөткүчиниң кәсқин азайған басқучи турди. Бу тәбии өсүмни тез улгайтти. Ахали саниниң өсүшиниң тез сүръитини (20%-га яки жилира 2%-дин жуқури) алимлар *демографиялик партлаш* дәп атиди. Қазақстандик демографиялик партлаш 1950–1960-жилларниң бешиға тогра көлди (187-сүрөт). У ахали турмушиниң яхшилиниши билән вә саламәтликни сақлашниң мувәппәқиетлиригө бағлиқ йүз берди.

187-сүрөт бойичә туғулушни, өлүшни, тәбии өсүмни, ахалиниң тәбии өсүшиниң типлирини вә демографиялик инқилапларни қандақ ениқлашқа болиду?

187-сүрөт. Қазақстандик ахалиниң тәбии һәрикити (1913–2015-жж.)

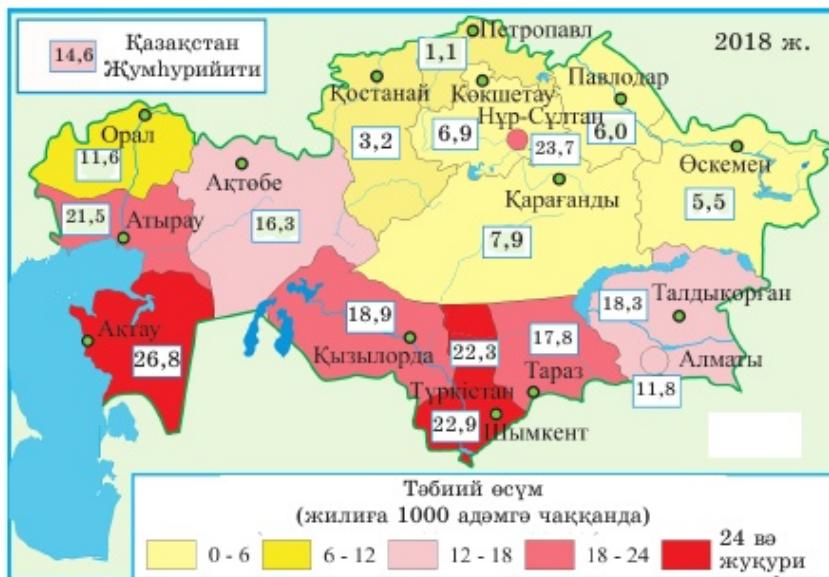
Демографиялык партлаштын кейин тұгутниң азийиши башланды. Бу йәрдә тұгулуш көрсөткүчі йезилик йәрләргө қариранда аз болидиган шәһәрләрниң көпийиши тәсирини тәккүзді. 1990-жилниң бешіда тұгутниң азийишини базар ихтисадига өтудіган chaгдикі ихтисадий боһран тезлитиветти. Бу мәзгилдә ахалиниң тәбии өсүмнің әнъеннивий типини назирқи, йеци заманивий тип алмаштурды. Ахали саны өсүшиниң назирқи типіга тұгулуш билән өлүмниң вә тәбии өсүмниң төвән көрсөткүчлири хастур. Шуниң билән биллә, аилини режіләшму униң бир сәвәви болуп несаплиниду.

Ахалиниң тәбии һәрикитиниң дуниявий қанунийетлири даирисидө қазақстанлиқ алайидиличири туғызылады. Бириңи алайидилик – ахалиниң тәбии өсүшиниң әнъеннивий типіга қайтиши. У демографиялык долқунларға зич бағлік.

Демографиялык долқунниң мәнаси – ахали саны көп вә аз өвлаттін алмишип келишида. 25 жилдин кейин (бала көтиридігандай аниның оттура йеши) ахалиниң саны көп өвлаттін көп бала, ахалисі аз өвлаттін балыму аз тұгулидіғанлығы мәлум. Мәсілән, 1945-жилқы тұгутниң төвән көрсөткүчинин тәсирі 1970-жили (1945-ж.+25 яш), андин кейин 1995-жили байқалды.

Назир тұгут көрсөткүчі 1980-жилларниң жуқарқи долқуны билән көтирилмекте (187-сүрөт). Ахалиниң давамлық өсүши ахалиниң тәбии өсүшиниң әнъеннивий типіне қайтиш басқучиниң нұқтисидин өтти. Бирақ бу қайтиш вақытлық болмақ, чүнки у 1986–1988-жж. тұгуулған, XX әсирниң ахирқи ахалисі көп өвлади билән бағлинишилік.

2012–2013-жж. демографиялык долқун өз чоққисига көтирилип болған-дин кейин, тұгут азийишка башлайду (1990-жилқы боһранлық жиллар).

188-сүрөт. Ахалиниң төбийінің өсүмінің тәвөлік пәриқлири

Көплигөн мәмлікеттің ахалиниң төбийінің һөрикитини башқуруп түруш үчүн ихтисадий, тәшвиқат вә башқа қарилерни әмделгө ашуриду, йөни паал демографиялық сәясөт жүргүзиду. Бизниң елинизде бу туғуш билән көп балилиқ болушни қоллаш арқылы өткөрді.

Дөлөт бала туғуш билән уни күтүшкө бегишланған ярдемшебеккі төлөп, аялларға узақ муддәтлик дәм елиш бериду. Көп балилиқ аниларға дөлөтлик мүкатаптар («Алтун һалқа»), («Күмүч һалқа») вә мәхсус ярдемләр бериледи.

Ахали турмушиниң өсүши вә саламәтливкі сақлашниң яхшилиниши билән биллә туғутниң мәлчәриму көпийиши тегиши.

Иккінчи алайындылық – ахалиниң төбийінің һөрикитидік тәвөлік пәриқләр (188-сүрөт). Елинизде әнъәнивий, заманивий типтика ахали саниниң өсүши байқилидиган вилайётләр бар. Уларниң бәзилири депопуляцияға йеқин болса, бәзилиридә демографиялық партлаш йүз бәрмәктә. Демографиялық мәнзириниң мундақ муреккәп һалити ахали тәркивиниң һөрхил болушыга вә көч-көчиге бағылышты.

Шундақ қилип, елиниз төбийінің өсүшиниң жуқурилишига қаримай, дуниявий өлчәм бойичә ахалисинаң саны аз мәмлікәт, бүгүнки күндө ахалиниң төбийінің өсүшиниң әнъәнивий типидин назиркі типига өтүш басқучида туруватиду.

Қошумчө мөтин: қызықарлық мәлumatлар

1. Қазақ ханлигиниң асасини салған Керей билән Жәнибек ханларниң дәвридә (XV ə.) 200 миң адәм, Қасимхан дәвридә (1523-ж.) Қазақ ханлигиниң ахалиси 1 млн адәмгө йөтти. 1830-жили, йәни 300 жил өткөндө, у бар-йоқи 1,5 һәссила ести. Мұндақ аста осушниң асасий сөвиви жүт жиллирида (1723–1725-жж.) ғайәт көп адәм чиқими йүз бәрди. Жоңгарлар билән болған жәңләрдә миллиондин ошук адәм қирилди (ахалиниң 1/3 қисми). Мошу чиқимни әслигө көлтүрүш үчүн, 75 жилдәк вақит көтти.

2. XX ə. өң жуқури туғут мөлчәри 1987-жили тиркәлди (417 миң бала дунияга кәлди), өң жуқури тәбиий өсүм 1960-жили йүз бәрди (306 миң адәм), өң жуқарқи ахалини ройхәткә елиш өсүми 1992-жилниң оттүрисига тогра келиду (17 млн адәмдин ашти).

3. 1999-жилниң 12-октябрьда сәйяриниң 6-млрд турғуни дунияга кәлди. БМТ бу өң һөрмәтлик демографиялык намни XX əsirniң ахирида қазақстанлық Рабийә Ермухановага бәрди.

4. Демографлар бириңчи балини дадиниң балиси дәйду (дадисиниң орнини басиду), иккінчи бала – аниниң балиси, үчинчи бала – чәтнәп кәткән балиниң орнини яки балиси йоқ аилиниң орнини толуқтурғучи. Пәкәт һәр аилидик төртинчи балидин башлап, ахалиниң сани көпийидү.

5. Елимиздә 4,4 млн өй егилигидики адәм бар (2,7 млн-ни шәһәрдә, 1,7 млн-ни йезида). Уларниң оттура тәркиви: шәһәрдә 3 адәм, йезида 4 адәм. 2,5 млн аилиниң 1 миллионида 1 бала, 900 мицида – 2 бала, 400 мицида – 3 бала, 200 мицида – 4 бала, 100 мицида – 5 яки униндинму көп бала бар екен. Йезида асасен 2 балилиқ, шәһәрдә бир балилиқ аилиләр болған. 4 балилиқ аилиләр йезида 2 һәссә, бәш балилиқтар 2,5 һәссә көп. 1,8 млн аилидә балилири йоқ. Қалган 600 мици – ялғузлар.

6. 2015-жили Қазақстанда «Демографиялык saat» тилемде һәрбир 1 минут 19 секундта бир сәби дунияга көлгөн яки саатига 46, күнігө – 1092, ейиге – 33 213, жилига 398 561 сәби түгүлидиганлыгини несаплап чиқиши тәс өмәс.

ОҚУШ-ТӘТҚИҚАТ ИШЛИРИФА ВӘ ҚЕЛИПЛАШТУРҒУЧИ БАҢАЛАШҚА БЕФИШЛАНҒАН ТАПШУРУҚЛАР БЛОГИ

Өзәңларни тәкшүрүңлар

1. Демографиялык вәзијәт аталғуси немини билдүриду? Уни тәһлил қилиш үчүн қандақ мәлumatлар лазим?
2. Ахалиниң тәбиий һөрикитигө қандақ жөриянлар тәсир қилиду?
3. Тәбиий һөрикәткә тәсир қилидиган тарихий типларни атаңдар. Уларниң бир-бираидин пәрқи қандақ?
4. «Депопуляция», «демографиялык долқун», «демографиялык сәясәт», «репатриация», «депортация» дегөн уқымлар немини билдүриду?

Тапшурұқларни оруплацлар

1-тапшуруқ. Хөритидики ахали санинц өсүш типлиридин бөш хатани тәпиңдер.

2-тапшуруқ. Жәдвәлниң мәлumatлири бойичә Қазақстан тәвәлиридики тәбиий өсүшни несаплаңдар. Елинган көрсөткүч ләрни селиштуруңдар:

- 1) тәбиий өсүмі әң жуқури вә әң төвән;
- 2) ахали сани өсүшиниң әнъәнивий вә заманивий типлири бар тәвәләрни атаңдар.

Қазақстан тәвәлири	Тугулуш, (%)	Өлүм-житим, (%)	Тәбиий өсүм, (%)
1. Шималий Қазақстан	18	9	
2. Шәрқий Қазақстан	16	10	
3. Мәркизий Қазақстан	17	10	
4. Жәнубий Қазақстан	21	6	
5. Фәрбий Қазақстан	25	6	
Қазақстан	22	7	

3-тапшуруқ. Параграф мәтингө аласынинип, демографиялык несапни чиқириңдар. Алмута вә Нур-Султан шәһәрлири ахалисинаң мутләқ вә нисбий өсүмини несаплаңдар. 2017-ж. (жил оттурисида) улардики ахали сани 1777 миң вә 1002 миң. Тугут мөлчәри 31 миң вә 28 миң, өлүм 11 миң вә 4 миң болди.

Тәбиий өсүм			
төвән	оттура	жуқури	бәк жуқури 18 % вә униздин көп
6%-дан аз	(6–12%)	(12–18%)	

4-тапшуруқ. Вилайәтләр билән шәһәрләрни тәбиий өсүм мөлчәригә бағылған топланлар (188-сүрөт). Нәтижесиниң жәдвәл арқылың, көрситиңдар.

Хуласаләүлар. Ахали санинин өсүминиң әнъәнивий вә заманивий типлирига хас вилайәтләрниң нисбити қандак? Қайси вилайәтләр депопуляциягә йекин? Демографиялык партлаш қайәрләрдә байқилиду? Силәрниң вилайетиңдар (шәһириңдар) қайси топқа ятиду?

5-тапшуруқ. 187-сүрөт бойичә 1) 1913-жилки түгут, өлүм вә тәбиий өсүм коэффициентлирини; 2) ахали сани өсүшиниң әнъәнивий тип заманивий тип билән, өксиче, заманивий типниң әнъәнивий тип билән алмашқан жиллирини ениқлаңдар. 1960-жилки демографиялык долқунға диккәт қылыштар. График мәлumatлири «25 жилдин кейин ахалисиси көп bogum сани мол өвлат қалдуриду» деген тезисни тәстиқләмдү?

6-тапшуруқ. Әң төвәнки тәбиий өсүм елимиздә 2000-жили орун алди. Бу ниңға бағылғы (2000-ж. + 25 жил), новәттика демографиялык ойман 2025-жилға тогра келиду. Бу вақитқиң түгут төвәнлөп, ахали қерийду, өлүм-житим

көпийиду. Төвөн чүшидиган демографиялык долқундәк, паал демографиялык сәясөттики өз лайиһицларни (чариләр комплексини) түзүңлар.

Тест тапшуруқлири (бир яки бирнәччә тогра жавап)

1. Дәсләпки миллый аналини ройхәткә елиш 1999-жили болса, иккинчиси қачан орун алди?
 - а) 2001-ж.; ө) 2003-ж.; б) 2005-ж.; в) 2007-ж.; г) 2009-ж.
2. Туғут билән өлүмниң пәрқи:
 - а) туғут; ө) депопуляция; б) өлүм; в) тәбиий өсүм; г) сальдо.
3. Аналиниң үзлүксиз өвлөдөнүң алмишиши қандақ атилиду?
 - а) тәбиий чиқим; ө) демографиялык алмишиш; б) депопуляция;
 - в) саниниң өсүши; г) тәбиий өсүм.
4. Қазақстан аналиси нәччә миллионга йөтти?
 - а) 8; ө) 15; б) 10; в) 18; г) 28.
5. Жамбул вилайитидеги туғут көрсөткүчи 24%, өлүм – 7%, тәбиий өсүм нәччигө тәң?
 - а) 31%; ө) 17%; б) – 17%; в) 1,7%; г) 3%.
6. Тәбиий һәрикәтни башқуридиган ихтисадий вә башқа чариләр системисини:
 - а) демографиялык вәзийәт; ө) демографиялык боһран;
 - б) демографиялык инқилап; в) демографиялык өтүш;
 - г) демографиялык сәясәт дәп атайды.

Силәриңиң көзқаришицилар

Демограф алим В. Переображенцевниң йөкүни дуруスマу? «Аилидә үч бала болмиган аналилиқ жай вақит өтүши билән йоқилиду». Бу әһвал бизниң елинизге хасму?

Баянатлар билән лайиһилик ишлар мавзуулири

- 1) 2009-ж. ройхәткә елиш бойичә өз вилайитицларниң көрсөткүчи.
- 2) Өз вилайитицларниң демографиялык вәзийити.
- 3) Өз вилайитицлардики анали вә көч-көч. Өтмүши билән бүгүни.

Китап тәкчиси

1. Интернет тори: <http://www.census.gov/popclock/> – Сайт бюро переписей США: данные о населении всех стран мира: «демографические часы» (англ).

Рефлексия («Үч В» усули)

Дәристики өз ишицларни баһалаңлар.

Қылған ишицларниң яхши орунланғанлириниң үч вәзийитини атаңлар. Кейинки дәрискә уни яхшилаш усулиниң бириниң қандақ қоллинишқа болидиғанлигини тәқлип қилиндер.

§45. Қазақстанниң аналилиқ жайлари

Ядиңларға чүшириңлар

- Қандақ аналилиқ жайларни билисиләр?
- Дөлөт бүгүнки күндө немә сөвөптин йеза йөрлириниң тәрекқиятиға көп мәбләг бөлуватиду?

1. Аналиниң тарқилип орунлишиши: аналилиқ жайларниң иккى типи. Аналиниң тәвәлік уюштурулушыға тарқилип орунлишиши вә олтирақлишиши ятиду. *Аналини орунлаштурууш* – аналиниң мәмлікет тәвәлиридә тарқилип орунлишиши. *Аналиниң олтирақлишиши* – аналиниң аналилиқ жайлар бойиче орунлаштурууш. Елимиздә турғунлар сани 50-тін ашидиган йәрләр аналилиқ жайлар дәп атилиду (11-жәдәвәл). Буниң дин ташиқири, аналиниң сани 50-тін аз кәнтләр – һәрә баққучиларниң, орманчилар билән йолларға қарығучиларниң өйлири билән дала станлири бар. Уларни йекін йәрдә орунлашқан аналилиқ жайларниң тәркивиге киргүзиду. Шәһәрлік вә йезилик аналилиқ жайлар болғанлықтін, шуныңға мувапик шәһәр вә йеза аналиси дәп белүниду.

11-жәдәвәл

Қазақстанда қандақ аналилиқ жайлар бар

Аналилиқ жайлар	Тұрғунлар сани	Тәләппләр
1) Жұмһурийәттік әһмийәткә егә шәһәрләр	Алайнде дөлөтлик әһмийәткә егә яки 1 млн-дин ошук тұрғуни бар шәһәрләр	
2) Вилайеттік әһмийәткә егә шәһәрләр	50 000-дин ошук	Жирик ихтисадий вә мәдений мәркәз
3) Нахийилік әһмийәткә егә шәһәрләр	10 000 вә униндин көп	Аналиниң 2/3 қисми ишчилар, хизметчиләр вә уларниң аилә өзалири
4) Кәнтләр	3000 вә униндин көп	Аналиниң 2/3 қисми ишчиларниң, хизметчиләрниң аилә өзалири
5) Йезилар	50 вә униндин көп	Аналитиң S қисми вә уларниң көп қисми йеза егилиги билән шугуллинидиганлар

2. Йезилиқ олтирақлишиш: алғандағылықтардың мөммәләри. Елимиз аналисінің шәһер даирисидин сиртта яшап, асасен йеза егиліги билән шуғуллинидиган қисми йеза хәлқигә ятиду. Йеза аналиси яшайдын тәвә йеза йери дәп атилиду.

Бұғұндың күнде 6,5 миндін ошук йезилиқ жайларда 7,7 млн адәм яки Қазақстан аналисінің 45%-и яшайды. Йезилиқ жайлар шәһәрләрдин ихам территориясы, функциялық алғандағылықтардың билән пәриклиниду. Йеза аналисінің асасий паалити – деханчылық вә чарвичилық. Шуңлашқа йезилиқ жайлар төрттүркілар билән отлақтарға бағылған орунлашқан. Уларниң территориясы билән зичлиги орунлашқан йеринде үнүмдарлығындағы бағылған.

Турғунлар санында мұнасақтамаған аналиқ жайлар үч топқа бөлүнеді: ижам (турғунлар саны 200-ден ашмайды), оттура (201–1000 адәм) вә жирик (1000-ден ошук). Жирик йезиларниң ичида турғунлар саны 5 миндін ашидиган нағайити тоң йезиларму бар, улар йезилиқ аналиқ жайларниң 2%-ден ашмайды. Айрым йезиларда 30–40 миңгіч турғун яшайды, улар һөттә кичик шәһәрләрдинде еишип кетиду.

Мәсилән, Түркстан вилайетидеги Ақсу йезисінде 25 минадәм бар. У Жетісай вә Ленғир шәһәрлирінің турғунлиридинде көп (24 000). Алмута вилайетидеги Узұнағач йезисінде 39 минадәм, Текели шәһириде болса 32 минадәм, Ишиктә шәһириде 33 минадәм турғун бар. Шуныңға охшаш Шәрқий Қазақстан вилайетидеги Уржар йезисінде 13 минадәм турғун болса, мошу вилайеттің Курчатов шәһириде 12 минадәм, Серебрянск шәһириде 8 минадәм турғун яшайды.

Атқуридиган функциялардың (вәзипириліктер) бағылған йезилиқ аналиқ жайлар тоң иккі топқа – һәрхил функциялық вә аз функциялық болуп бөлүнеді. 1) Әрхил функциялық йезилар, адәттә, йәрлик өһмийеттеге етеп мемурий вә мәдәни мәркәзләрдур (йезилиқ округлар билән нағийе мәркәзлири). Улардыму айрым карханилар яки транспорттүрк мәһкимиләр орунлашқан.

Аз функциялық йезилар өз новитиде иккі топқа бөлүнеді: 1) йеза егиліги билән (чарвичилық вә деханчылық) башқа паалити түрлесіз; 2) аз функциялық әмгөк қилиш орунлири топланған йезилар болуп бөлүнеді. Уларға санаёт, транспорт карханилири, йеза егилік колледжлири, санаторийлар билән дәм елиш өйлири, қоруклар билән миллій парклар, орман вә белиқ егиліги ятиду.

Йезилиқ олтирақлишиш тәбии шаралтның күчлүк тәсіри түпнәйли қелиплашты. Шуңлашқа уларға зоналиқ алғандағылықтар хас. Шималниң

189-сүрөт. Қазақстан йезисиниң йеци қияпити

орманлиқ дала билән далалиридики зор территорияни терилғулуқтар егилөп ятқан ахалилиқ җайлар шуларға йекін орунлашқан. У йәрләрдики территория оттура йезилар дәриялар билән көллөрниң яқисига бирхил тәртип билән орунлашқан. Иссик вә құргақ жәнупнин сугирилидиган деханчилик риважланған тағ бағрида, асасөн, жирик йезилар җайлашқан. Улар дәрия вадиси билән өстәңдер бойида арқиму-арқа қәд кетәрген.

Чөллүк вә йерим чөллүк оттура бәлбағда чарвичилиқ кәң қанат яйған. Йезилар аз: жириклири дәрия бойлирида, ушшақ йезилар болса қишилакларда орунлашқан.

Іазирқи Қазақстан йезилири муреккәп ижтимаий мәсилиләргө дуч келиватиду. Бу – ишсизлиқ билен шәһәргө қариганда турмуш шарапитиниң қолайсизлиги. Кеплигөн йезиларниң шәһәрдин жирақ орунлишиши. Бу тәрәккияти бәк төвән, «келәчиғи йоқ» йезилардур [1].

Дөлөт йезилик йәрләрни риважландуруш мәхситидә зор хиражәт бөлмәктә [2]. Йезини қоллаш мәхсити мону өһвалларни өз ичигө алиду: 1) келәчиғи бар йезиларни қоллаш, 2) уларниң асасида йезилик ахалилиқ җайларниң йеци типини – сананти йүксөлгөн, яшашқа қолайлиқ агрошәһәрчиләрни қуруш [4] вә 3) келәчиғи йоқ йезилардин турғунларни көчириш [5]. Бу Қазақстан йезилириниң қияпитини сөзсиз өзгәртиду (189-сүрөт).

Шундақ қилип, Қазақстан көп һалда йеза турғунлири бесим мәмликтө. Бұғұнки қазақстанлиқ йезиларни ижтимаий-иҳтисадий жәһөттін яхшилаш – жөмийәтниң асасий вәзиписи.

Қошумчө мөтин: қызықарлық мәлumatлар

1. Келəчиғи йоқ йезилар мәсилеси 1990-жилларда, жирик совхозлар билəн колхозлар кичик дəханчилиқ егиліклəргə белүнүп кəткən чағда, чигичлəшти. Бу йол бəзи əhwallardarда əzinini-əzisi aқlimidi. Чаң егиліклəр тарқитилип, иш-сизлиқ овж əлди. Аналиниң умумийзүзлүк башқа йərləргə кəчүши башланды. Кəплигən йезиларда пəкəт онлиган турғун қалса, 2003–2017-жиллар арилигидə 848 йезилик аналилиқ жай тамамən йоқап кəтти.

2. Жумhурийəтте «Ауыл – елдің бесігі» («Йеза əлниң бəшшүгі») намлық программа ишқа қошулды. Мемлекəттиki аналиниң 80% яшайдыган йезилар қайтидин курулды яки йециланды. Бу ишларга 2019–2021-жж. 90 млрд тəңгə хəшлинидыган болиду.

3. 2019-жили 1-январьда Қазақстанда 6445 йеза болди, уларниң 966-си юкселиши сөвийеси жуқури, қалғанлари оттура (4768), төвəн (709) яки тамамən турғуни йоқ йезилар болди.

4. Қазақстан йərlirinini уюштурушниң Bash планида йезилик жайларниң иенi типини – агроБəhərçilərni bərpa қилиш қараштурулған. АгроБəhərçə аналисiniң санi 1000 адəmгichə bolғan, механикалаштурулған жирик товарлиқ və ихчам айлəвий егиліклər уюштурулған қолайлық кəntlərdür.

5. «Иш билən təminləş – 2020» программаси бойичə келəчиғи йоқ йезиларда яшайдыган 50 miң аилини шəhərlərgə яки келəчиғи бар йезиларга кəчириш məxsət қилинған.

ОҚУШ-ТƏТҚИҚАТ ИШЛИРИФА ВƏ ҚЕЛИПЛАШТУРҒУЧИ БАНАЛАШҚА БЕГИШЛАНҒАН ТАПШУРУҚЛАР БЛОГИ

Өзənlарни тəкшүрүңлəр

1. Аналини тəвəlik уюштурууш дегинимиз nemə?
2. Аналилик жайларниң қандак түрлирини билисилəр? Уларниң бир-биридin pərkı nemidə?
3. Йеза аналисini зонилик көрүнүштə орунлаштурууш алaнидиликлигə təsir қилидиган вəзийətlərni ataңlар.
4. Қазақстанлиқ йезиларда қандак иjтимайи мəсилелəр можут?
5. Йезилик йərlərni rivažlandıruush үчүн dələt қандак чарилərni уюштуруватиду?

Тапшуруқларни орунлаңлар

- 1-тапшуруқ. Экспресс-соал: 30 секунд ичидə 5 соалга жавап берип, жуқури балл елицлар.
 1. Шəhər ətrəpidiki йərlər
 2. Қазақстандикىи йезилар
 3. Қазақстан йезилирида яшайдыган анали умумий аналиниң ... (%) тəشكىл қилиду.
 4. Жəнубий Қазақстандикىи жирик йезилар асасəн ... орунлашқан.
 5. Аналиси 5000-дин ашидиган йеза ... атилиду.

2-тапшурук. Жәдвөлдә көлтүрүлгөн мәлumatлар бойичә шәһәрлик вә йезилиқ йәрләрдикі аналиниң оттура мөлчәрини ениқлаңдар. Чиққан санини селиштуруңдар. Шәһәр аналиси билән йеза аналисiniң арисидики чоң пәриқниң бар екөнлигиниң сөвөвини «аналилиқ жайларниң оттура сани» бойичә чүшәндүрүңдар.

Аналилиқ жайлар	Аналилиқ жайлар сани	Аналиниң сани, миң адәм	Бир аналилиқ жай хәлқиниң оттура сани, миң адәм
Шәһәрлик	87	10 424	
Йезилиқ	6 569	7 734	
Жәми	6 656	18 158	

3-тапшурук. Жәдвөлни тәһлил қилип, ениқлаңдар: 1. Йезиниң, аналилиқ жайларниң шәһәрдин пәрқи қандак? 2. Елимиздә шәһәрлөрниң қандақ түрлири бар? 3. Көнтниң шәһәрдин қандақ пәрқи бар? Йеқинде қайси шәһәргө жүмһүрийетлик әһмийәткә егә шәһәр мәртивиси берилгөнлигини ядиңларга чушириңдар. Немишкө?

4-тапшурук. Параграфниң 2-пунктидикі мәтін бойичә «Йезиларниң атқуридиган функциялири бойичә топи» мавзусыға кластер-схема түзүңдар.

5-тапшурук. Йезилиқ округниң (шәһәрниң) һакиминиң орнода болсаңдар, өз аналилиқ жайиңдарниң муәммасини йешиш үчүн немә қылган болаттыңдар?

Тест тапшуруклири (бир яки бирнөччө жавави бар)

1. Йезилиқ йәрләрдә Қазақстан аналисiniң ... ошуғи яшайду.
а) 1/2; ә) 1/4; б) 2/5; в) 2/3; г) 3/4.
2. Йеза хәлқиниң асасен шугуллинидиган егилиги:
а) санаёт; ә) қурулуш; б) деханчилик; в) транспорт вә алакә; г) чарвичилик.
3. Қазақстаниң жөнубидиқи тағ бағрида ... йезилар бесим:
а) наһайити жирик; ә) жирик; б) оттура; в) ихчам; г) көнтлөр.
4. Қазақстанлиқ йезиларниң ижтимаий мәсисиесi:
а) йезилар саниниң азлиги; ә) ишсизлик; б) йезини аватлаштуруш;
в) деханчилик егилиги; г) шәһәрлөрдин жирақ орунлишиши.
5. Йезиларни топлаштуридиган бәлгүлөр:
а) ахали сани; ә) сиртқи қияппити; б) риважлиниш дәрижиси;
в) географиялык шарапити; г) атқуридиган хизмети.

Силәрниң көзқаришиңдар

Йезилиқ жайларни мәдәнийәт феномени дәп атайду. Силәр буниң билән келишшемсилөр? Көзқаришиңдарни асаслаңдар.

Баянатлар вə лайиһилік ишлар мавзулири

1. Тұгулған йезамниң ижтимаий мәсилелері.
2. Йезамниң (шəниримниң, вилайёт мөркизиниң) функционаллық аландылыклири.

Рефлексия («Шеир түзүш» усули (5 қурлук))

Дәристики ишицларни төhlил қилиңдер: откөн мавзу бойичә синквейн шәклидә йезиңдер:

- 1-қур – 1 сөз билән елинган мавзу (бир исим).
- 2-қур – 2 сөз билән төрептімө (иккі сұпəт).
- 3-қур – 3 сөз билән елинган иш-хөрикөт (пеил).
- 4-қур – мавзуга көзқараш (төрт сөздин ибарəт ибарə).
- 5-қур – мавзу мәзмунини төкрапладыган мәнадаш (синоним).

§46. Қазақстандикі вə дүниядықи урбанизациялəш

Ядиңдарға чүшириңдар

- «Урбанизация» аталғуси қандақ чүшəнчə бериду?
- Ахали сани бойичә қандақ шəhərlər болиду?

1. Шəhəрлик олтирақлиши: ахалилық жайлар вə урбанизация. Шəhəрлик ахалилық жайларға шəhərlər билән поселкилар ятиду. Шəhəрлəр мәмликтə наятида асасий роль атқуриду. Саналет, илим-пəн, маарип-ниң тəрəккияти жирик шəhərləр ихтисадиниң өсүш сəвийисигে айланды. Шəhəрлəр вə уларни қошидиган йоллар тəвəниң асасий скелетига охшайды.

Шəhəрлəрниң пəйда болуши билән риважлинишини урбанизация (лат. *Urbanus* – шəhərлик) дəп атайду. Урбанизация чүшəнчеси үч тəркивий қисимдин ибарəт: 1) шəhərlər билән шəhər ахалисиниң өсүши; 2) шəhərлик өмүр сүруш адитиниң тарқилиши; 3) шəhərлик тарқилип олтирақлишиның үеци мурəккəвирəк шəkilliриниң – шəhərлик агломерациялəр билән *мегаполисларниң* пəйда болуши.

2. Қазақстандикі урбанизациялəшниң риважлиниши. Шəhəрлəр – йезилиқ ахалилық жайларға қариганда кəчирик пəйда болған ахалилық жай түри. Дəслəпкі қетим улар Қазақстанда қедимий дəвиirlərdə Улук Ипəк йолиниң бойида қəд көтəрди. Һазиркі Қазақстанда шəhəрлəр ичидиқи əң қедимийлири – Тараз (б.э. I ə.) вə Чимкəнт [1].

Планлиқ ихтисат дәвридә урбанизация сан жөнөттін йүксөлди. Шәһәрлік жайлар билән шәһәр аһалисiniң саны ести. 64 шәһәр билән 200-дин ошук шәһәр типидики поселкилар (ишчилар поселкилири) вүжүтқа көлди. Шәһәрләр билән поселкилар асасен бир кархана йенида селинди (заводлар, ханлар, электростанцияләр). Һеммә шараити шәһәр қурғучи карханига бағлиқ болуп келидиган монашәһәрләр мана шундақ пәйда болди.

Базар ихтисадига өтüş басқучида иккى йеци шәһәр (Құлсары вә Шардара) пәйда болди, әксиче, ишчи поселкилириниң саны азайды.

Боһранлиқ жилларда көплигөн карханилар йепилип, поселкилар бош қалди. Адәмләрни қоллаш үчүн, һекүмәт көплигөн поселкиларни йезига айландурды, чүнки йеза аһалиси мәлум мәлчәрдә имтиязларға еге еди, мәсилән, машина қошумчә әмгәккәкүй төлинетти. Бу өнвал шәһәр аһалиси үлүшиниң азийишига елип көлди (190-сүрөт).

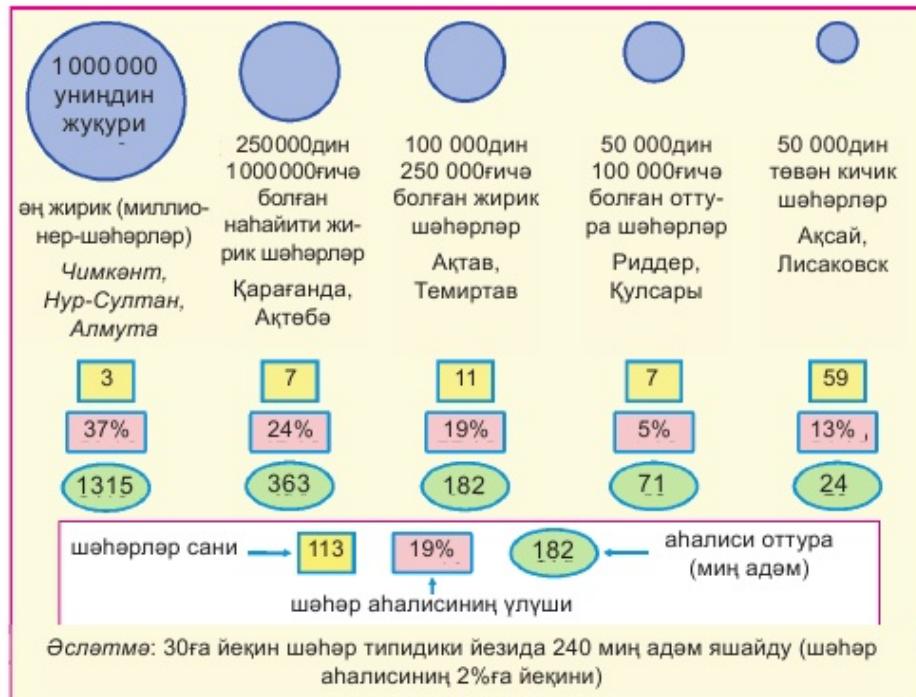

190-сүрөт. Қазақстандикі шәһәр вә йеза аһалисiniң үлүш салмигиниң өзгириши

190-сүрөт бойиче ениқлаңлар: 1. 1897-ж. Қазақстан аһалисiniң қандақ қисми шәһәрләрдә яшиди? 2. Шәһәр аһалисiniң саны қачан йеза аһалисiniң санидин ашти? 3. Ахирки бәш жилда қандақ өзгиришлөр байқилиду?

3. Шәһәрләрни топлаштуруш: иккى асасий бәлгүсі.

Назирқи Қазақстандикі шәһәрлик жайларниң төркивигे 30 поселок билән 87 шәһәр кириду. Шәһәрләр иккى асасий бәлгүсі арқилицә периқлиниду. Бириңчиси – *аһалиниң саны*. Мошу бәлгүсі бойиче шәһәрләр кичик, оттура, чоң, жирик вә наһайити жирик (миллионер-шәһәрләр) болуп бөлүниду (191-сүрөт).

191-сүрөт. Қазақстан шәһерлеринің топлири вә тармақлири

191-сүрөт бойиче қайси топ шәһер саны жәһеттін, қайси топ шәһер аналисінің саны жәһеттін бесім екенілігіні ениқланлар.

Сани әң көп топни кичик шәһерлөр тәшкіл қилиду. Бирақ барлық аналиниң 4/5 қисми жирик, наһайити жирик вә әң жирик шәһерлөрдө яшайды. Қазақстандеги әң жирик шәһерлөр – Алмута, Нұр-Султан вә Чимкент қатарлық 3 миллиондер-шәһер кириду [3]. Нахайити жирик шәһерлөр бәшлигінде Қарағанда, Ақтөбә охшаш шәһерлөр кириду.

Иккінчи бөлгү – шәһерлөрниң атқуидиган функциялари, йөни уларның мемлекеттік ихтисадидиқи ролі, әһмийити. Функцияларни шәһертүзгүчі вә шәһергө мула-зимет қилидиган дәп белиду (192-сүрөт).

192-сүрөт.
Шәһерлөр функциялары

Шәһәргә мулазимәт қилиш (хизмәт) функцияси шәһәр наят-нәпәсими тәминләш вә униң тургунлирига хизмәт көрситишни өз ичигә алиду.

У турушлуқ-коммуналлик егилекниң, шәһәр қурулушиниң, транспорт, мулазимәт саһалириниң, санаәт карханилириниң (нан заводи) ишини бириктүриду.

Шәһәртүзгүчі функция – бу шәһәрниң «кәспи», униң жәмийәттиki вәзиписи. У ишләйдиган адәмләрниң көп қисмини өз ичигә алидиган мәңсулатини шәһәрдин сирт йәрләрдә пайдилинидиган мулазимәт түрлирини бириктүриду. Шәһәртүзгүчі функция мәркизий вә мәхсус болуп бөлүниду. Мәркизий дәп пайтәхтлик вә йәрлик (йезилик вә вилайәтлик) мәркәзләрниң мәмүрий функцияларини атайду.

Жирик, наһайити жирик вә әң жирик шәһәрләр бирнәччә функция атқуриду. Үларни *көп функциялайлар* дәп атайду. Мәсилән, Алмута – санаәтләшкән шәһәр, транспорт тармақлири, сода, илмий вә тарихий мәдәний мәркәз. Ақтав – һәм портлук шәһәр, һәм санаәт мәркизи. Кичик вә оттура шәһәрләр асасен бирла егилек функцияларини атқуриду. Мәсилән, Степногорск – санаәт мәркизи. Қандығаш – төмүрйол тармуги, Сарыагаш – курортлук шәһәр. Булар кичик функциялар шәһәрләрдур.

4. Шәһәр агломерациялири: пәйда болушиниң икки түри вә усули.

Шәһәрлик тарқилип олтирақлишишта жирик шәһәрләр муһим роль ойнайду. Аналисиниң сани 100 миндин ашқан мундақ шәһәрләр өзиниң өтрапида *агломерация* түзәлмәйду.

Шәһәр агломерацияси (лат. *agglomerat* – қошувелиш) – шәһәрлик олтирақлишишниң иккинчи шәкли. У – *бир-биригә йеқин орунлашқан вә өзара зич бағланған шәһәрләр топи*. Агломерация баш шәһәрдин (мәркәз) вә ишләпчиқириш, транспортлук, сода, курортлук, турушлуқ өй қатарлық функцияларни атқуридиган һәмра шәһәрләрдин қурулиду (193-сүрәт). Үларниң арасыда 1) ишләпчиқириш шәһәрлири (һәмра шәһәрләр); 2) әмгәк қилиш («өй-иш, маятниклик» һәрикәт); 3) мәдәний (окуш орунлирига, мәдәний-мәиший мулазимәт қилиш мәһкимилирини зиярәт қилиш вә б.) қатарлықтар билән зич бағлиништа.

Агломерация икки түрлүк усул билән пәйда болиду. Биринчи усулни шәртлик рәвиштә шәһәрниң «йейилиши» дәп атайду. Бу усул Қазақстан-дикى әң жирик Алмута шәһири агломерацияси билән қелиплишип келиватқан Нур-Султан, Чимкәнт вә Ақтөбә агломерациялиригә хас. Иккинчи усул – шәһәрлик аналилик жайларниң бир-биригә қошулуши. Мәсилән, Қарағанда көмүр бассейнидик агломерация мана шундақ қелиплашты.

193-сүрәт. Қазақстанниң шәһерлік агломерациялариға мисаллар

Келиплашқан вә йеци агломерацияләрниң пәйда болуши, йәни урбанизацияләшниң сүптлик өсүши олтирақлишишин риважландурушниң асасий йөнилиши болуп санылуду. Агломерацияләрдә йеци һемра шәһерләр қурулуду. Мәсилән, Алмута агломерациясында шундақ төрт шәһер селиш көзлөнмекте («G-4-Сити» лайиғиси) [5].

Олтирақлишишниң үчинчи шекли – мегаполислар (грек. *megas* – соң, *polis* – шәһер) – аһалиси көп жирик мәмлекетлөргө хас. У йәрләр турғунлириниң сани онлиған миллион билән өлчиниду [6].

5. Урбанизация дәрижилири: көрсөткүч вә тәвәлік (территориялык) пәриқләр. Шәһерлік наят көчүрүш адитиниң тарқилиши *урбанизация дәрижисини*, йәни шәһер аһалисиниң умумий мәмлекеттіки аһалиниң санига мұнасиветлик алғандыки үлүшини көрситиду. Мошу көрсөткүчкө бағылқ үрбанизация дәрижиси жуқури (шәһер аһалисиниң үлүши 60% вә униндин көп), оттура (40–60%) вә төвөн (40%-дин аз) дәп белүниду.

Бизниң елиミздә урбанизацияләш сәвийиси оттура: шәһерләрдә аһалиниң 57%-и яшайду. Бирақ регионлар арисидиқи пәриқләр техничә сақланмақта (194-сүрәт).

194-сүрәт. Қазақстан тәвәлиридики урбанизация дәрижиси

Қарағанда вә Алмута вилайетлири иккі чөтки «құтупни» тәшкил қилиду. Қарағанда вилайетидики урбанизацияләш дәрижиси 80% вә у Европа билән Шималий Америкиниң урбанизацияләш дәрижисиге мувапик келиду. Алмута вилайетидики шәһәрліклөр саны 22%, йәни Афганстан вә Бангладеш охшаш начар риважланған мәмлекәтләрниң көрсөткүчидин төвән. Шуңлашқа *урбанизация дәрижисиниң жуқурилиши* Қазақстанниң йецилинишиниң мәхситиму, тәркивиму болуп несанлиниду.

Некүмәт планида шәһер аналисинаң үлүшини 2030-жилгиче 70%-га көтириш көзләнгән.

Шундақ қилип, Қазақстан аналисинаң йеримидин ошуғи шәһәрләрдә яшайду. Кичик шәһәрләрниң саны көп болған билән, йетекчи рольни соң шәһәрлөр атқуриду. Шуңлашқа шәһәрлік олтирақлишик системисини йетилдүрүш – мәмлекәтниң ижтимай-ихтисадий модернизациясиниң мүһим йөнилиши.

Қошумчө мөтин: қызықарлық мәлumatлар

1. Балдурқи оттура әсирдө (VI–ХII ə.ə.) Жәнубий Қазақстан зиминида 100-дин ошук үшінші болған. Уларниң арисидики 40 миң аналиси бар жирик Сайрам (Испиджаб), Оттар (16 миң), Тараз вә Баласагун (hərкайсисида 10 миндин) шәһерлири болди.

2. Дунияда 85 миң шәһер бар. Лекин «шәһер» деген биртөрөплимә чүшәнчәйок. Көплігөн мәмлекетләрдә униң кретерийи – анали сани билән йеза егилигигә ятмайдиган мәһсулат ишләпчикириш. Мәсилән, Канадада шәһер аналисиниң сани (1 миң адәм) – 1, АҚШ-да – 2,5, Һиндистанда – 5, Қазақстанда – 10, Россиядә – 12, Япониядә 30 болуши көрөк.

3. Төрөкцият планида Нур-Султан шәһириниң аналиси 2020-жили 500 миңға, 2030-жили – 850 миңға ютиду дәп көрситилгөн. Бу һәр иккى пәллигө Нур-Султан шәһири әтигөн еришти, биринчисиге – 2002-жили, иккінчисиге – 2015-жили.

4. Дунияда аналисиниң сани 1 млн-дин ашидиган 449 шәһәрлик агломерация можут, Алмута уларниң ичидә 309-орунда. Әң өндүрүштөрдөн үшүншінде агломерация Япониядә, Һиндистанда вә Мексикада орунлашқан. Улар – Токио (38 млн адәм), Дели (26) вә Шанхай (24).

5. «G4 Сити» – Нур-Султан шәһиридин кейин Алмута агломерацияси ни риважландуруш үчүн түзүлгөн зор лайиһә. Лайиһә бойичә Алмута билән Қапчагайни 4 үеци шәһер бирпүтүн мегаполисқа бириктүриду. Һәр һәмра шәһәрниң өз функцияси ениқланған: Грин Сити – туризм мәркизи, Гроуинг Сити (өскүчі шәһер) – мәдәний-санасытлик мәркәз, Голден Сити – «тинич» наһийә, Гейт Сити (Дөрваза шәһер) – ишчанлик мәркәз. Һәмра шәһәрләрдикі барлық анали сани 300–400 миң адәмни, қурулуш мәйдани 35 км² тәшкил қилиду. Улар 2036-жили селиннип пүтиду дәп режиленмәкте.

6. Сәйяримиздикі өң жирик мегаполис – Токайда («Шәркй деңиз йоли» дәп тәржимә қилиниду) Японияда орунлашқан. Униң мәйдани 70 миң км², асасий оқиниң узуулуги (Токиодин Осакигиче) 700 км. Униң бойида умумий сани 60 млн адәмдин ибарәт 20 агломерация орунлашқан. Мегаполистики аналиниң оттура зичлиги 860 адәм/км²-ни тәшкил қилиду.

ОҚУШ-ТӘТКИҚАТ ИШЛИРИФА ВӘ ҚЕЛИПЛАШТУРГУЧИ БАҢАЛАШҚА БЕҒИШЛАНҒАН ТАПШЫРУҚЛАР БЛОГИ

Өзәңдарни тәкшүрүңдар

1. Шәһәрләрни аналисиниң санига бағлиқ қандақ ажыратиду?
2. Шәһәрләрниң шәһер қелиплаштургучи функцияларини атаңлар.
3. Урбанизация дәрижеси, шәһер агломерациясы, мегаполис, шәһәр функциясы, тәвәлек таянч скелети чүшәнчилириниң мәзмунини ечиңлар.

Тапшуруқларни орунлацлар

1-тапшурук. Экспресс-соал: 30 секунд ичидө 5 соалға жавап берип, «Геоурбанизация (шәһерләр тогрилиқ илим) билимдани» намини йөрөвлөликтар.

1. Аналитикалардың тарқиатынан көрүү
 2. Шәһәрлек жайларга ятидиганлар
 3. Қазақстандикى миллионер-шәһәрләр саны.
 4. Аналитиканың саны ... соң шәһәрләр болуп несаналыныду.
 5. Мегаполислар ... пәйда болди.

2-тапшурук. 193-сүретни пайдилинин, ениқлаңлар: 1) Сүрөттө көрситилгөн агломерацияләрниң муһим пәрки немидә? 2) Алмута ве Қарағанда-Темиртав агломерацияларини қандак ахалик жай тәшкүл қилиду? 3) Уларниң қайсилири асасий шәһәрләрниң «һәмралири» болуп несанлини?

3-тапшыруқ. 194-сүрөт бойичә ейтілділар: 1) Қазақстаниң вә өз вилайеттердегі ахалисінің қанчә пайизи шəһерлөрдө яшайды? 2) Мемлекеттікі урбанизацияләш дәрижиси өң жуқуры вә өң төвөн вилайёт. Мундақ пәриқнң сөзөві немиде? 3) Урбанизация дәрижиси бойичә дәсләпкі учлуккә киридиған вилайёттәр. 4) Силәрниң вилайеттердегі урбанизацияләш дәрижиси қандай? Вилайеттердегі умумий мемлекеттік вәйекін хошнилар арисида немиси билән пәриклиниду? Сөзөвінини чушәндүрүндар.

4-тапшуруқ. Тапшуруқта берилгөн жәдвәл бойичә елимиз билән чөт әлләрдікі урбанизацияләш дәриҗисини селиштуруңлар. Іазирқи дүния-вий карванбеши (лидер) регионлар – Шималий Америка билән Европидә урбанизацияләш дәриҗиси қандак? Елимиздә карванбеши мәмлекәтләр қата-рига қошулушқа вә модернизация мәсилилирини йешишкә шәһәр аналисинаң үлүши йетәрликмұ? Жававинцларни аласланылар.

5-тапшуруқ. Контур хәритигә аналиси 100 миндин ашидиган (Атлас хәритиси билән жәдвәл мәлumatлирига қараңлар) шәһәрләрни чүшириңлар. Анали санига бағылқ уларни һәрхил һәжимдикى дүгләкләр билән бәлгүләңлар. Дүгләкләрни шәһәрләрниң пәйда болған вақтига бағылқ рәңләр билән бояңлар. Хәритидә бәлгүләңгөн шәһәрләрниң орни билән намини ядиңларда сақланылар. Bahaga номенклатура тапшшуруңлар.

%	Дүнія йұзы вә тәвәлдер	ҚЖ вә тәвәлдер
81	Шималдай Америка	
80	Латин Америкиси	Мәрзикій
74	Еуропа, Австралия	
69	Австралия вә Океания мемлекеттері	
67	МДЫ	Шималдай
64		
62		Шарқий
58		Қазақстан
54	Дүнія йұзы	Фербий
51		Жәнубий
49	Азия	
47	Африка	

4-тапшыруқ. Дүнія йұзы вә Қазақстан аналисинаң шәһөрлік үлүши

Шәһәрләр	Кедимий вә оттураәсирик дәвир	XVII–XIX әе.	Кеңеш дәври
Жирик	Түркистан	Атырав, Көкчетав, Қостанай, Қизилорда, Петропавл	Ақтав, Темиртав, Рудный, Талди-корган, Екибастуз, Жаңаөзен
Найрати жирик	Тараз, Чимкәнт	Нур-Султан, Ақтөбә, Павлодар, Шәмәй, Урал, Өскемән	Қарағанда
Өң жирик		Алмута	

Тест тапшуруқлири (бир яки бирнәччә жағави бар)

- Шәһәрләрниң пәйда болуш вә риважлиниш жәрияни қандақ атилиду?
- а) агломерация; ә) урбанизация; б) депопуляция; в) тарқилип орунлишиш; г) субурбанизация.
- Қазақстандик шәһәрләр сани:
- а) 181; ә) 267; б) 26; в) 60; г) 87.
- Бир миллиондин ошуқ аналиси бар шәһәрләр:
- а) Нур-Султан; ә) Чимкәнт; б) Қарағанда; в) Алмута; г) Тараз.
- Йекин орунлашқан вә бир-бири билән зич бағлинишқан шәһәрләр топи:
- а) мегаполис; ә) урбанизация; б) соң шәһәр; в) шәһәрләр системиси; г) агломерация дәп атилиду.
- Қазақстандик өң жирик агломерация:
- а) Қарағанда-Темиртав; ә) Чимкәнт; б) Өскемән; в) Алмута; г) Қостанай.
- Шәһәрликләрниң умумий анали санидик үлүши – бу:
- а) өзләштүрүлүши; ә) олтирақлишиши; б) урбанизацияләш; в) агломерация; г) тарқилип орунлишиш дөрижиси болуп несаплиниду.
- Қазақстандик өң жуқуры урбанизацияләнгән вилайәт:
- а) Атырав; ә) Павлодар; б) Қизилорда; в) Маңғышлак; г) Қарағанда.

Силәрниң көзқаришиләр

Сен Ле Корбюзьениң: «Адәмләр урбанизациягә интилиди ... соң шәһәр һәммигө – течлиққа, урушқа, ишләшкә һәкүмрәнлиқ қылиди. Соң шәһәрләр – бу аләмнин өң илгар өсөрлири вужұтқа келидиган мөнивий ишхана» дегендеген көзқариши билән келишәмсиләр? Яки француз мемари шәһәрләрниң ролини ашуруваттиму?

Баянлатлар билән лайиһелик ишлар мавзуулири

- Өз вилайитицлардик шәһәрләр вә урбанизация.
- Өз шәһирицларниң функционаллық аләнидилеклири.
- Қазақстандик шәһәрлик агломерацияләр: тәрәкқиятниң йеңи басқучлири.

Китап тәкчиси

1. У.М. Исқақов. Қазақстан шәһәрлири. – Алмута, 1992-ж.
 2. Г.М. Лаппо. Шәһәрләр географияси. – М., 19:
- Интернет төридүки адреслар: <http://www.stat.gov.kz>. – Қазақстаниң демографиялык жилнамиси. Статистикилық топлам.

Рефлексия («Соалнамә» усули)

Дәристике ишиціларни тәhlил қилиңдар: иш дәптиригө соалларға тез вә қисқа жарап беріңдер:

1. Ишлидим	паал /паал әмәс
2. Ишқа	қанаәтләндім/қанаәтләнмидім
3. Материал	чүшинишлик/ чүшиниксиз
пайдилич/ пайдисиз
қизиқарлық/қизиқ әмәс

§47. Ижтимай география: тәтқиқатлар, хәритиләр вә мәлumatлар базиси

Ядиңларға чүшириңдар

- Аналиниң тарқылип олтирақлишиши дегинимиз неме?
- Қазақстан аналисiniң асасий қисми қайси тәвәдә топланған?

Ижтимай географияниң асасий мәсилелериниң бири – аналиниң мәмлекәт территориясында орунлашиши. Уни тәтқиқ қилиш Қазақстан география институтиниң Нур-Султан шебисиниң профессори Ф.Ж. Ақиановниң рәhбәрлигидә елип берилмақта. Бизму мөшү мәсилини мектеп географияси даирисінде мұнакимә қилайли.

1. Қазақстан аналисiniң орунлашиши: тарқылип олтирақлишишниң икki бөлбеги. Силәр аналиниң тарқылип орунлашиши олтирақлишишниң бошлуқтика қияппити екәнлигини билисиләр. Униңға тәбиий, тарихий вә ихтисадий шарапайлар тоң тәсир қилиду. Әң авал яшашқа қолайлық тәвәләрдә олтирақлишиш башланди. Техника тәрәққиятига бағылғын езлештуруш очақлири анчә қолайлық әмәс тәвәләрдиму пәйда болди.

Мәсилән, төмүр йоллар, деңиз сүйини ичишкә ярамлық қилидиган заводлар вә Ақтавдикі атом электростанциясиниң селиниши елиминизниң жәнубий-ғәрбидә қудрәттік «ихтисадий оазисиниң» вүјүтқа келишигө имканийәт яратти. Һазир у Каспий ресурсларини өзлөштуруштыки асасий базиларниң биридур.

195-сүрөт. Олтирақлишиш бөлбеттери вә егиліккә өзлештүрүлүши

Қазақстанда тарихий шаралтта олтирақлишишниң иккى зониси – шималий вә жәнубий зонилар қелиплашқан. Алтай тағлириниң етигиде қошулуп, улар олтирақлишишниң *асасий бөлбегини тәшкил қилиду* (195-сүрөт). Асасий бөлбет – 1/3-тін аз, бирақ у йөрдө аналиниң 90%-га йекини яшайды. Униң арқылы іхтисадий тәрәккиятниң иккى асасий баш оқи (шималий вә жәнубий) өтиду. Бу йөрдө чоң шәһерлөрниң, йеза егилігиниң вә санаётниң асасий қисми топланған.

195-сүрөт бойичә асасий бөлбет дөлөтлик чегарига бағылғанда орунлашқанлыгини ениқлаңдар.

Қазақстанниң ички бошлуклирины очаклиқ, мәсүсмүлк вә вахтилиқ өзлештүрүш төвөлири егіләйдү. Улар мәмлекетниң әң жирик ресурслық базилиридур. Ички вә сиртқи көч-көч екимлири уларға қаритилған. Бу йөрдө агломерацияләр (Нур-Султан, Чимкент, Ақтөбә, Қостанай-Рудный) қелиплашмақта. Бу мәмлекетни модернизацияләш мәсилелерини йешишкө, адимий капитални сәпәрвәрліккө көлтүрүшкө имканийәт бериду.

196-сүрәт. Қазақстан аһалисiniң вилайәтләр бойичә орунлишиши

2. Аһалини орунлаштурушниң тәвәллік аләнидиликлери.

Аһалиниң вилайәтләр билән жирик географиялык тәвәлләр бойичә орунлишиш аләнидиликлериини ениқлайли (196–197-сүрәтләр).

Хәритидин ениқланылар:

- 1) 196-сүрәттін аһалиниң сани 1 млн адәмдин ашидиган вилайәтләр билән шәһәрләрни;
- 2) аһали сани әң көп вә әң az вилайәтләрни төпнүллар.

Уларниң әң асасийи – тәвәлләр арисидики пәриқ. Уларға тәвәләрдик олтирақлишишниң һәрхиллигига бағыл, буниңға аһали зичлигинин ярдимидә баһа беришкә болиду. Елимиздә бу көрсөткүч $6,8 \text{ адәм}/\text{км}^2$ ашмиса, тәвәлләрдә $3 \text{ адәм}/\text{км}^2$ -дин (Ақтөбе вилайети) $17 \text{ адәм}/\text{км}^2$ -гиче (Түркістан вилайети) [2]. Әгәр йезилик йәрләрдик олтирақлишишни тәһлил қылсақ, бу пәриқниң буниндинму көп екәнлигини көримиз. Қазақстандыки аһали әң зич олтирақлашқан йезилик йәрләрниң әң шалаң олтирақлашқан йәрләрдин пәрқи 2000 һәссә көп.

197-сүрөт. Ахалиниң жирик ихтисадий тәвәләр бойичә орунлашиши

197-сүрөт бойичә жирик тәвәләрни ахали саниниң азийиш тәртиви билән орунлаштурунлар.

Шундақ қилип, елиниздики ахалини тәвәлик орунлаштурушта чегарилік асасий бәлбагнің ролі зор. Уни йетилдүрүшниң муним йоли – ихтисадий тәреккіят тәвәлириниң бойида агломерацияләр бәрпа қилиш, йеза турғунылирини риважлиниш дәрижиси жуқури, келәчиги бар жайларга топлаштуруш.

Қошумчә мәтинг: қызықарлық мәлumatlar

1. Ахалиниң һәрхил орунлашиши көплигөн мәмлекәтләргө, болупmu жирик мәмлекәтләргө хас. Австралиядә ахалиниң 91% и территорияниң 10% тәвәсигила топланған.
2. Дуниядик ахалиниң оттура зичлиги – 60 адәм/1 км². Мошу көрсөткүч бойичә Қазақстан 184 мәмлекәтниң ичидә 184-орунни егиләйду. Мәзкүр көрсөткүч бәзи мәмлекәтләрдә биздинму тәвән, Канада (4), Ливия (4 адәм/км²), Исландия (3,5), Австралия (3) вә Монголия (2).
3. 1940-жили ахалиниң саны әң көп Шәрқий Қазақстан вилайити (963 миң адәм), иккинчи – Жәнубий Қазақстан 662 миң болди. Әң кичик вилайәт – Маңғышлакта 33 миң тұрғун яшиди. Қарағанда вилайитидә ахали шу чагда назирқидин аз болди (427 миң). 6 148 миң ахали төвәндикидәк бөлүнди (% билән алғанда): Жәнубий – 35, Шымкент – 27, Рәбий – 16, Шәрқий – 15, Мәркизий – 7 адәм.

ОҚУШ-ТӘТҚИҚАТ ИШИФА ВӘ ҚЕЛИПЛАШТУРҒУЧИ БАҢАЛАШҚА БЕҒИШЛАНҒАН ТАПШУРУҚЛАР БЛОГИ

?

Өзәңларни тәкшүрүңдер

1. Қазақстандик олтирақлишишниң асасий бөлбеки қәйәрдин өтиду?
2. Елимиздө аһалиниң қандақ қисми асасий бөлбаг төвөсіде орунлашқан?

Тапшуруқларни орунлаңдар

1-тапшуруқ. 196-сүрөт бойичә Қазақстаниң қайси вилайәтлиридә 1 млн-дин ошук аһали бар екенлигини ениқландалар. Уларниң елемизниң қандақ жирик төвәлиридә орунлашқанлыгын ейтеп беріңдер. Қазақстанда аһали көп олтирақлашқан вилайәтлерниң бошлуқтық қияпитиге чүшөнчә беріңдер.

2-тапшуруқ. Қошумчидики жәдвлө мәлumatлири бойичә өз вилайетицлардикі аһалиниң оттура зичлигини ениқландалар. Елинған мәлumatни Қазақстан аналисисиниң оттура зичлиги билән селиштуруңдар. Хуласиләңдер. Аһалиниң зичлиги (T) төвөндіки формула билән ениқлини:

$T = Ac/\underline{T}$, бу йәрдә Ac – аһали саны; T – төвө (мемлекетниң, регионниң, шәһерниң).

3-тапшуруқ. 196-сүрөт билән 197-сүрөтлөр мәлumatлирига асаслинип, өз вилайетицлардикі аһалиниң орунлиши тәриплімисини мону план бойичә түзүңдер: 1) силәрниң вилайетицлар олтирақлишишни баш бөлбаққа мунасибәтлик қандақ орунлашқан? 2) өз вилайетицлардикі аһалиниң зичлиги қандақ, вилайәтлик айрим қисимлардикі зичлиқ көрсөткүчиләрдә пәриқлөр бармұ? 3) вилайетицлардикі аһали санини башқа вилайәтлердикі аһали саны билән селиштуруңдар; 4) силәрниң вилайетицлар елемизниң жирик төвөсігө кириду, бу төвө аһали саны жәһәттін жүмһүрийәтте нәччини орунни егиләйдү?

4-тапшуруқ. 196 вә 197-сүрөтләрниң мәлumatliрига асаслинип селиштуруңдар. Бу селиштуруш қандақ қанунийәтни көрситидиганлыгын ениқландалар. Мәзкүр қанунийәт немиге бағлиқ?

5-тапшуруқ. Баш (асасий) бөлбаг билән очақлиқ олтирақлишишни мону параметрлар бойичә селиштуруңдар: 1) мәйдан, 2) аһали саны, 3) аһалиниң зичлиги, 4) жирик шәһерлөр саны. Бу бөлбағларниң жирик рельеф шәкиллири қандақ? Улар қандақ тәбиий зониларга орунлашқан? Хуласиләңдер.

6-тапшуруқ. Төвөндіки жәдвлө мәлumatliри бойичә Нур-Султандикі, Нур-Султан шәһириниң әтрапидики йезилардикі вә жүмһүрийәтниң башқа вилайәтлиридики аһалиниң зичлигини несаплап чиқириңдер (сүрөттө көрситилгөн). Хуласиләңдер. Қандақ қанунийәтлөрни байқидиңдер? Байқалған қанунийәтлөрниң сөвәплирини чүшөндүрүңдер.

Регион	Вилайёт, шәһәр	Мәйданы, миң км ²	Аналиси, миң адәм	Зичлиқ, адәм/км ²
	Нур-Султан	0,7	1001,0	
	Ақмолла вилайити	146,2	744,4	
Бурабай	Ақмола	5,9	75,1	
Қорғалжың	Ақмола	9,3	9,4	
Қарасай	Ақмола	2,0	221,5	
Сайрам	Түркістан	1,1	195,5	
Улытау	Қарағанда	122,9	13,8	

Тест тапшуруқлири

- Қазақстандыки ахалининц оттур зичлиги (адәм/км²)
 - 16; ә) 60-төк;
 - б) 6,5 адәм/км²-тін жуқури;
 - в) 3-кә йекин;
 - г) 1-дин аз.
- Қазақстандыки ахали өң көп олтирақлашқан вилайёт:
 - Шәрқий Қазақстан;
 - ә) Түркістан;
 - б) Жамбул;
 - в) Алмута;
 - г) Қарағанда.
- Қазақстан ахалининц 90% ... бөлбаг төвәсіде яшайды:
 - шималий;
 - ә) ғәрбий;
 - б) жәнубий;
 - в) очақлиқ олтирақлишиш;
 - г) мәсүмлүк вә вахтилиқ олтирақлишиш.
- Қазақстандыки ахали сани өң көп жирик регион:
 - шәриқ;
 - ә) шимал;
 - б) жәнуп;
 - в) ғәріп;
 - г) мәркизий.
- Қазақстандыки шәһәрлөрниң көпчилігі ... олтирақлишиш бөлбеги регионда орунлашқан:
 - мәсүмлүк вә вахтилиқ өзләштүрүш;
 - ә) очақлиқ олтирақлишиш;
 - б) жәнубий;
 - в) ғәрбий;
 - г) шималий.
- Қазақстандыки ахалининц өң жуқури зичлиги ... вилайётке хас:
 - Маңғышлақ;
 - ә) Ғәрбий Қазақстан;
 - б) Атырав;
 - в) Түркістан;
 - г) Қарағанда.
- Қазақстандыки ахали өң аз олтирақлашқан вилайёт:
 - Маңғышлақ;
 - ә) Ғәрбий Қазақстан;
 - б) Шималий Қазақстан;
 - в) Қызылорда;
 - г) Атырав.

((П) – плюс, (М) – минус; (Қ) – қызықарлық усуллар)

Дәристики ишиқтарни тәһлил қилинлар: дәптириқтарга жәдвәлни толтурундар.

P (дәристики тапшуруқлар, әхбаратлар яқты)	M (қызық әмәс, үцишиниксиз, пайдисиз әхбарат)	K (қызықарлық фактлар, йәнә башқыларни билгүм келидү)
---	--	--

V

ИХТИСАДИЙ ГЕОГРАФИЯ

Силәр билидиған болисиләр:

- Тәбиәт ресурсларының территориялык үйғунлуги дегендегүү немә екәнлигини;
- толук цикллик металлургия комбинати қандақ ишләйдіғанлыгини;
- тәбиәтни пайдилишишниң қандақ тәхсиматиниң барлығини.

Силәр үгинидиған болисиләр:

- статистикилық мәлumatлар бойичә тәбиәт ресурсларының тәрип-лимисини түзүшни;
- ихтисадий ресурслық тәминатни баһалашни.

ТӘБИЙ РЕСУРСЛАР

§48. Қазақстанниң тәбиий-ресурслық иқтидари

Ядияларға чушириңлар

- Тәбиэт ресурслари, тәбиэт шараити дегинимиз немә?
- Қазақстан тәбиэт ресурслари билөн қандақ төмінләнгән?
- Тәбиий-ресурслық иқтидарға тәбиэт ресурслари билөн тәбиэт шараити ятиду.

1. Тәбиэт ресурслари: классификацияси вә баһалаш. Тәбиэт ресурслари дегинимиз беваситә егилик паалийәттә пайдилинилидиган тәбиэт элементтери. Уларниң асасиyllири – минараллық, йәр, су, гидроэнергетикилық, биологиялық, климаттық вә рекреациялық ресурслар (198-сүрәт). Тәбиэт ресурслари – ихисатниң хамәшиялық вә энергетикилық базиси, униң тәрекқияти билөн тәвәлик ююшишиниң тәбиий негизи.

Тәбиэт ресурслари хилму-хил. Уларни көп мәхсөттік пайдилинишқа бағылғып пәриқләйдү. Мәсілән, су санаёткә, йеза егилигигө, хәлиқниң пайдилиниши үчүн лазим. Шуниңға бағылғык тәбиэт ресурслариниң hәрхил классификацияси түзүлгөн. Асасөн тәбиий, егилик вә экологиялық классификациялар қоллинилиди.

Тәбиий классификацияниң асаслық бәлгүси – ресурсниң мәлум бир тәбиэт компонентига тәөллүкүлүғи. Мәсілән, минераллық ресурслар – йәр қойниниң, орман – өсүмлүктөр дуниясиниң, су – йәр үсти вә йәр асти сулириниң ресурслари. Егилик классификациясыде тәбиий ресурсларни пайдилиниш йөнилиши асасын бәлгү болуп һесаплиниду. Шуниңға бағылғык ресурслар маддий паравәнлик (санаёт, йеза егилиги) ишләпчикиридиған вә хәлиқниң дәм елишига бегишланған (рекреациялық) ресурсларға бөлүниду. Экологиялық классификацияда тәбиэт ресурслари тұғайдиган вә тұғимәс (өслигө келидиган) бәлгүлири бойиче топтарға бирикиду.

198-сүрәт. Тәбиэт ресурслариниң түрлири

198-сүрөткө қарап, тәбиет ресурслариниң түгәйдиган вә өслигө келидиган бәлгүлири бойичә қандақ ажритилидиғанлыгини яднларға чүшириңлар. Мисалдарни көлтүрүңлар. Немишкә орман ресурслари өслигә келидиган, минераллық ресурслар өслигө көлмәйдиган ресурслар болуп санилиуду.

Тәбиий ресурсларниң мөшү алайтиликлири уларни өқилгә мувапик пайдилинишниң һәрхил йоллирини ениқлады. *Түгәйдиган ресурслар*, йөни пайдилик қезилмилар (бәзилирини несанқа алмиғанда) қайтидин өслигө көлмәйдү. Пайдилик қезилмиларни тәжәмлик билән пайдилиниш лазим, унциға: 1) барлық пайдилик компонентларни елиш; 2) чиқимни азайтиш; 3) қалдуқларни қайта ишләш яки йоқитиши ятиду.

Түгімәс ресурсларниң өслигө келиш имканийити бар. Мәлум қаидиләргө әмәл қылған өнвалда, уларни чөксиз узақ пайдилинишқа болиду. Биологиялық вә йәр ресурслари үчүн мундақ қаидиге егилик жүккимисиниң нормативлири кириду. Улар, мәсілен, һәрхил типларниң яйлақларда бекилидиган мал санини чәкләйдү. Орманларни пайдили-

199-сүрәт. Тәбиий ресурсларниң тәвәлік үйғунлуғи

ништа кесилгөн дәрәк мәлчәри униң өсүмидин артуқ болмаслиги керәк. Биологоялык ресурсларни әслигө кәлтүрүшниң – орман тикишниң, белик бекішниң – соң әһмийити бар.

Тәбиәт ресурслирини өзләштүрмәй туруп, униңға егилик (ихтисадий) баға берилүү, ихтисадий баға бериш дегенимиз имканийәтлөр билән өзләштүрүш нәтижидарлығини баһалаштур. Өзләштүрүш имканийити ресурсқа болған ентияжыға, униң мәлчәригө, сұпити билән географиялык шараитига бағлиқ. Мошу факторларни етибарға елип, өзләштүрүшниң нәтижидарлығини несаплан чиқириду, йөни чиқым билән униң қанчә вақитта өзини ақтайдығанлиғи несаплиниду.

Әгәр һәрхил тәбиәт ресурслири бир-биригө йеқин орунлашип, тәвәлик уйғунлук болған чағда, өзләштүрүш нәтижидарлығи ашиду (199-сүрәт).

199-сүрәттін тәбиәт ресурслириниң канлиқ алтайлық уйғунлугини төпиндер. Уни қандақ ресурслар тәшкіл қилилу? Қайсисиңиң миллий әһмийити бар?

Канлиқ Алтайдикى цинк ишләпчиқириш полиметалл рудилириниң запаси билән Ертисниң гидроэнергетикилиқ ресурслириниң бирикишигө асасланған. Миллий әһмийәткә егө вә зор тәвәни егилеп ятқан ресурсларниң уйғунлуги *ресурслық базилар* дәп атилиду. Улар Қазақстанда бәш: Фәрбий, Шималий, Шәрқий, Мәркизий вә Жәнубий. Фәрбий ресурслық база – елинизниң асасий нефть базиси. Шималий – төмүр кани вә көмүр, Мәркизий – мис кани вә ташкөмүр, Шәрқий – полеметалл вә орман, Жәнубий кан-химия базиси болуп несаплиниду.

2. Қазақстанниң тәбиәт ресурслири: тәминати вә орунлашиши. Тәбиәт ресурслири билән тәминлинишигө баға бериш үчүн иккى асаслық көрсөткүч қоллинилиду. *Биринчи көрсөткүч* – тәбиәт ресурслириниң ахали саниға мунасивәтлик мәлчәри, униң ярдими арқылы барлық ресурслар билән тәминлинишигө баға берилди. *Иккинчи көрсөткүч* – тәминләш басқучи – пәкәт түгәйдиган, йөни минераллық ресурсларға баға бериш үчүн қоллинилиду. У мәлум бир мәлчөрдө ишләпчиқирилған чағда, пайдиلىқ қезилминиң ресурсы қанчилық вақитқа (нәччә жилға) йетидиғанлығини көрситиду. Шуңлашқа тәминләш басқучи ресурс мәлчөрини ишләпчиқириш мәлчәригө бөлгөндө чиқиридиган сан билән несаплиниду, у жил билән берилдиу.

Мисал. 2018-ж. Қазақстандикى нефть запасиниң мәлчәри 3900 млн т, ишләпчиқириш – жилиға 90 млн т тәшкіл қилди. Шундақ қилип, нефть ресурслири билән тәминләш басқучи 43 жилға баравәр екөнлиги ениқланды ($3900 : 90 \approx 43$), йөни 2061-жилгиче йетиду (2018 + 43).

200-сүрөт. Қазақстаннан дуния йүзлүк ресурсларының үлүши

Елимиздө һеммә тәбиэт ресурсларының түрлири бар. Бирак улар билән тәминлиниш охшаш әмес (200-сүрөт).

12-жадәвәл

1 турғунга несаплиғандык тәбиий ресурслар билән тәминлиниши¹

Ресурслар	Дуния йүзи	Россия	Канада	Хитай	АҚШ	Бразилия	Австралия	Индистан	Аргентина	Казакстан
Минераллық, миң долл.	34	219	266	10	47	27	328	4	26	555
Су, миң м³	7,5	31,5	85,8	2,1	9,9	42,2	22,1	1,6	20,1	6,8
Гидроэнергетикилиқ, миң кВт/с	2,3	12	2,4	1,8	4,3	6,4	4,4	0,5	4,1	3,8
Орман, га	0,6	5,7	9	0,2	1	2,6	6,6	0,1	0,7	0,2
Йәр ресурслари, уннан ичида										
Терилгулук, га	0,2	0,9	1,5	0,1	0,6	0,3	2,1	0,1	0,7	1,4
Отлақ, га ¹	1,8	3,9	1,2	2,7	2,3	0,9	9,9	0,03	2	18,2

Әсләттә:

¹ – бир мұңғузлук малниң бир шәртлик бешига чаққандыки үлүши.

Қазақстанниң орман ресурслари, ичишкә ярамлиқ су билән тәмилиниши, әксичә, төвән болуп келиду (12-жәдвәл).

200-сүрәт бойичә Қазақстаниң алдинқи орун егиләйдиған ресурсларини көрситіндар.

Елимиздә тәбиәт ресурслари һәрхил орунлашқан (13-жәдвәл).

13-жәдвәл

Қазақстаниң жирик тәвәлири бойичә тәбиий ресурслариниң орунлашыши, %

Қазақстаниң тәвәлири	Минераллық				Су ресурслари	Гидроэнергетикалық ресурслар ¹	Орман ресурслари ²	Йәр ресурслари				
	Йекілгү		Хамәшия									
	Кемур	Нефть	Темур камы	Фосфорит								
Шималий					26							
Мәркизий					1							
Фәрбий					9							
Жәнубий					36							
Шәркій					28							
Қазақстан					100							

Әс slətma:

¹ – заксиз орманлық мәйдан

Шундақ қилип, ихтисадий иқтидарниң муһим тәркивий қисмі – жирик тәбиәт ресурслари, униң ичиде әң авал минераллық вә йәр ресурслари. Улар ихтисатни риважландуруш билән тәвәлик орунлаштурушинц тәбиий асаси болуп саныладу.

ОҚУШ-ТӘТҚИҚАТ ИШИҒА ВӘ ҚЕЛИПЛАШТУРҒУЧИ БАҢАЛАШҚА БЕФИШЛАНҒАН ТАПШЫРУҚЛАР БЛОГИ

Өзәңларни тәкшүрүңдер

1. Тәбиий шараитниң тәбиәт ресурсларидин пәрқи немиде?
 2. Барлық тәбиәт ресурсларини охшаш нәтижидарлық пайдилинишниң иоли немишкә йоқ?
- Қазақстаниң иккі тәвәсиниң ресурс билән тәминлинишини қандақ селиштурушқа болиду?

4. Тәбиәт ресурслариниң тәвәлик үйгүнлүгү, ресурслық база уқумлири-ниң мәзмунини чүшөндүрүүлар.

Тапшуруқларни орунлаңдар

1-тапшуруқ. Экпресс-соаллар:

1. Ихтиатниң энергетикилиң вә хамәшия базисини ... тәшкил қилиду.
2. Экологиялык классификациядә йәр энергиясини ... ресурска ятқузыду.
3. Кан орнини өзлөштүрүшниң алдида ... жүргүзүлиду.
4. Йекин орунлашқан тәбиәт ресурслари ... тәшкил қилиду.
5. Қазақстаниң ресурслар билән жуқури дәрижидә тәминлиниши ...

2-тапшуруқ. Үлгә бойичә Қазақстаниң көмүр, тәбиий газ, тәмүр вә мис рудиси билән ресурслық тәминлинишини несаплан чиқирицлар:

Хуласаләңлар: қандақ пайдилиқ қезилмилар бойичә ресурс билән тәминлиниш мөлчөри әң көп, әң аз вә оттура? Буницаға бағылғы қандақ мәсилилләр пәйда болиду?

Пайдилиқ қезилмилар	Өлчәм бирлиги	Разведка қилинган запасы	Ишләпчикириш, 2018-ж.	Тәминлиниш көрөли (жил билән)
Ташкөмүр				
Тәбиий газ				
Тәмүр кани				
Мис кани			0,58	

3-тапшуруқ. План бойичә тәбиәт ресурслариниң бир тәвәлик үйгүнлүгини тәрипләңлар (199-сүрөт): 1. Қайси вилайәттә орунлашқан? 2. Қандақ тәбиәт ресурсларидин қурулған? 3. Қайси ресурслар миллій, қайсиси тәвәлик вә йәрлик өнмийәткә егө? 4. Ұларни өзлөштүрүш әhvали қандақ? 5. Мошу ресурслук үйгүнлүк асасида егилік паалийитиниң қандақ түрлирини риважландурушка болиду?

4-тапшуруқ. 200-сүрөт, 12, 13-жәдвәлләрниң мәлumatлири бойичә тәбиәт ресурслариниң бирини төвөндикі план бойичә тәрипләңлар: 1) нәжими; 2) Қазақстаниң дүниядикі орни; 3) башқа мәмлекәтләр билән селиштурганда жан бешига несаплиғандықи тәминлиниши; 4) мәмлекәт тәвәлири бойичә тарқыллап орунлашиш алғаннан кийири. **Хуласаләңлар.**

Тест тапшуруқлари

1. Егилік паалийәттә беваситә пайдилинилидиган тәбиәт элементлири:
 - а) климат; ә) рельеф; б) пайдилиқ қезилмилар; в) дәрия режими;
 - г) тәбиәт шараитлири.

2. Қазақстаниң асасий байлигига қандақ ресурслар ятиду?
- а) орман; ә) минераллық; б) шамал энергетикилық; в) гидроэнергетикилық;
г) геотермаллық.
3. Әслигө көлмәйдиган тәбиәт ресурслари:
- а) дария энергияси; ә) су; б) йәр; в) орман; г) минарллик.
4. Дәм елишқа бегишиланған ресурслар:
- а) тегишилмәйдиган; ә) экологиялық; б) орни толтурулмайдыган;
в) рекреациялық; г) геотермаллық.
5. Әслигө келидиган ресурслар:
- а) нефть; ә) тәбиий газ; б) таш көмүр; в) су; г) янидиган сланцлар (тахтиташ).
6. Тұғәйдиган вә әслигө келидиган тәбиәт ресурслари қандақ классификацияләшниң асасий бөлгүсі болуп несаплиниду?
- а) тәбиий; ә) экологиялық; б) егилик; в) санаөт; г) техногенлик.
7. Өзләштуруşниң имканийити билəн нәтижидарлигини төһлил қилиш –
тәбиий ресурсларни баһалашниң қандақ вәзиписи?
- а) алемшумул; ә) төвөлик; б) экологиялық; в) тәбиий; г) ихтисадий.

Сыләрниң көзқаришиңдар

Атақлиқ географ Д. Армандиниң «Тәбиий ресурсларниң әслигө келиши яки
көлмиши көп әһвалда уларға адемниң мұнасивити арқылы ениқлиниду», дегендеген
сөзиниң қандақ чүшинисилдер? Жағавиңдарни асаслаңдар.

Рефлексия («Булатлуқ кесек» усули)

Дәристики ишиңдарни төһлил қилиңдар: берилгөн жұмлиләрдин бирини
таллап, уни еғизчә аяқлаштуруңдар:

мән бүгүн ... чүшөндім.
... билиш қызықарлық болди.
... үчүн мән өзөмни маҳтаттим.
әнді мән ... ясалаймән.
мән ... үгендім.
... тәс болди.
мениң ... орунлигум көлди.
дәрис мени ойландурды ...
бүгүн мән ... ясалидім.

§49. Тәбиәт ресурслариниң қайта ишләш технологияси билән мәркәзлири

Ядигарларға чүшириңлар

- Кан ишәпчиқиридиң көмүрнеликтеринде қайта ишләш мәркәзлиригә үйең орунлашиши мүхиммү?
- Хамәшиялиқ комплексниң қайта ишләйдиң көмүрнеликтеринде орунлашқан?

201-сүрәт. Темиртаудык металлургия комбинатының домна печи

Полат еритиш үчүн хамәшия билән үйең орунлашқан. Унидик асасий хамәшия мәнбәси – **тәмүр кани**.

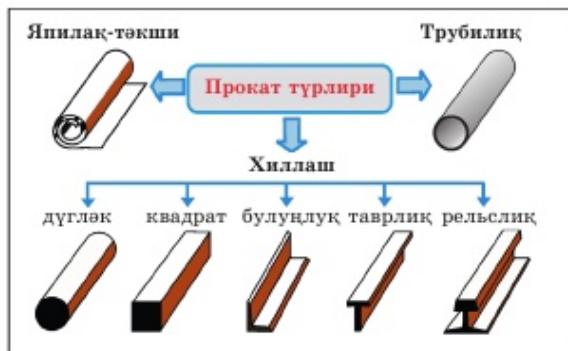
Коксланған көмүрниң қайсы бассейндин ишләпчиқиридиңини ядигарға чүшириңлар. Тәмүр канының асасий запасы қойылғанда орунлашқан? Жирик кан орунлашының атаңлар.

Елимиздик тәмүр каны хамәшиясының 90%-и Қостанай билән Атасу бассейнлирида орунлашқан. Канниң һәммисини дегидәк 3 кан бейитиши комбинаты (КБК) ишләпчиқириду, улар: МДИ-дикі әң жирик Соколов-Сарыбай (Рудный шәһири), Лисаковск вә Қарағал комбинатынан.

Полат ишләпчиқириш иккі дүркүнлүк жәриялардан ишарәт: 1) тәмүр канының домна пәчлириде өткөзүп, 2) еритилған кан орунлашының конверторларда полат елиш.

Полатниң қелипларга қойылады. Үлардин елинған еритмини машинистарниң айлинин туридиңин механизмириңин арасынан өткөзүп, һәртүрлүк прокат алилу.

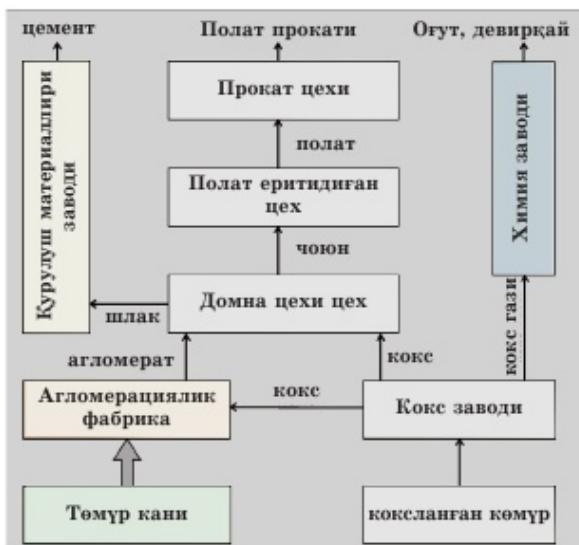
120

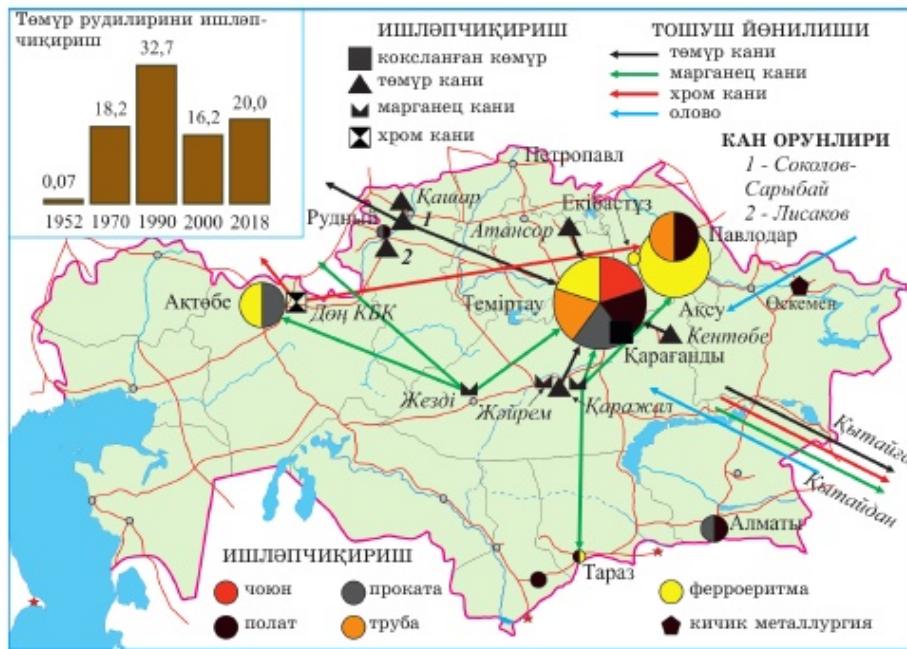
202-сүрөт. Прокат түрлири

2. Карханилар түрлири вә қара металлургия мәркәзлири. Чоюнни, полатни вә прокатни айрим-айрим чиқиришкүмү болиду. Лекин уларни елишни бир карханида – комбинатта бириктүрүш үнүмлүк болиду. Ишләпчиқиришниң аталған һәр үч басқучини бириктүридиган ишләпчиқиришни (choon, полат вә прокат елиш) толық цикллик металлургия комбинати дәп атайду (203-сүрөт).

203-сүрөткө қарап, металлургия комбинатиниң асасий цехлирини атаңлар.

203-сүрөт. Металлургия комбинатиниң план-схемиси

204-сүрәт. Қара металлургия географияси

Елилиздикі толук цикллик ишлөпчиқиришиң бирдин-бир карханиси – Темиртау шәһиридө орунлашқан *металлургия комбинаты*. У барлық чоюн билән полатниң 80%-ни ишлөпчиқириду.

204-сүрәткө қарап, комбинат коксланған көмүр билән төмүр канини (рудисини) қөйөрдін алидиганлигини ениқланып. Униң қурулушини селишта қандак фактор ھәл қылгучи роль ойнайды?

Комбинаттар билән биллә толук әмәс цикллик қайта еритиш заводынан бар. Улардин чоюн елинимайды. Металл сунуқлирини еритип, полатни прокатқа «айландуриду».

Қайта еритишниң үеци мәркизи – Павлодар шәһири. Униңда «Қазақстан мұстәқиллигиниң 10 жыллығы» намидикі полат еритиш заводы бар. Униң мәһсүлати – полат, алай сортлуқ прокат, нефть-газ санатиге зерүр трубилар.

Қара металлургияяғे *ферроеритма* ишлөпчиқириш, үәни төмүрниң марганец, хром вә башқа қошулма металлар билән, кремний билән биллә еритилишиму ятиду. Уларсиз *сүпәтлик металлургия* қелиплаштурууш яки үеник, иссиққа төзүмлүк, дат басмайдыган полат еритиш мүмкін

өмөс. Полатниң мундақ түри кайнатлық, авиациялық кемә ясаш саналығы лазылар. Шуңлашқа ишләпчиқирилидиган ферроеритмиларниң түри билән мөлчәри умумий металлургияның дәрижисини көрситиду.

Қазақстандикі ферроеритма саналы хамәшия билән яхши тәмин-лангән.

Қазақстандикі хром вә марганецдин жирик кан орунлириниң қәйәргө орунлаш-канлыгини ядинарлаға чүширилар. Кан орунлирини хәритидин тепиңлар. Улар қандақ атилидү.

Хром канини Донской КБК-да (Хромтау шәһири), марганецни Жезди вә Жәйрем КБК-лирида ишләпчиқириду.

Елимиздікі ферроеритмінің асасий қисміні Ақтөбидікі вә дуниядикі әң тоң Ақсудики 2 завод чиқириду. Уларниң асасий мәһсулати – феррохром.

Қара металлургия – Қазақстаннан мұнім экспортлук саһаси. Тәмүр каниниң 1/2, еритилған ферроеритмиларниң 3/4-и, прокатниң 90%-и чөт әлләргө чиқириду. Бу мәһсулаттарни асасий сетивалғучилар – Россия, Хитай вә Европа мәмлекеттери.

Шундақ қилип, қара металлургия – Қазақстаннан асасий экспорт саһасинан бири. Елимиздә толук цикллик металлургия комбинаты билән биллә толук өмөс цикллик заводлармы бар. Шуңлашқа чиқирилидиган мәһсулат түрлири умумий металлургияның дәрижисини көрситиду.

Қошумчә мәтинг: қызықарлық мәлumatlar

1. Қазақ металлургия (қайта еритиш) заводиниң қурулуши 1943-жили башланди. 1944-жилниң 31-декабрь күни saat 12-дә полат құйғучи В.П. Набоко полат чиқиридиган төшүкни тәшкендін кейин, ериған металл ковшқа судәк ақти. Дәслөпки Қазақстан полити мана мөшүндақ дүнияға көлди. 1946-жилниң 25-май күни «400» орниганда, дәслөпки полат қуюлмиси прокатланди.

2. 1995-жили ھекүмәт Караганда металлургия комбинатини чөт әллик компанияның башқурушига берди. Шу өткін етибарен у Лакшми Митталниң «Арселор-Миттал полат империясінің» төрківиге кирди. Дүниядикі полатниң 10%-ни 60 мәмлекеттің заводи еритиду.

3. Бұғындық күнде «Арселор-Миттал Темиртау» АЖ-ның полат қуюш комбинатынан төрківидә кокс-химия карханасы, һөжүмі 2700дин 3200 м³ қычы болған 4 домна пәчлири, үч 250 тоннилиқ конвертор прокат карханасы бар. АЖ-ке кокслинидиган көмүр ишләпчиқиридиган 8 хац вә тәмүр кани комбинати (Лисаковск вә б.) тәөллүк. Комбинат Қазақстандикі ишләпчиқириш мәһсулатиниң 6% ни, Караганда вилайеті бойичә 1/3 қисмін бериду.

4. Ақсу заводи АҚШ заводлириниң һеммисини қошқандикидин 3 нассә көп ферроеритма ишләпчиқириду. Униң бир печила АҚШ-да ишләпчиқирилидиган феррохромлуқ мөлчәрini еритиду. Қазақстан ферроеритмисиниң сұпити Жәнубий Африканиңкідін хелила жуқури. У йәрдикі хром мөлчәри 70 %, бизниң асасий риқабетчимиз – Жәнубий Африка ферроеритмисінде 50%-ла хром бар.

ОҚУШ-ТӘТҚИҚАТ ИШИФА ВӘ ҚЕЛИПЛАШТУРҒУЧИ БАҢАЛАШҚА БЕФИШЛАНҒАН ТАПШУРУҚЛАР БЛОГИ

? Өзәңларни тәңшүрүңдер

1. Қара металлургиядә қандақ хамәшия билән отун пайдилинилидү?
2. Қара металлургиядә қандақ карханилар бар? Уларниң пәрқи немидә?
3. Чоюн, полат, прокат чиқиришни бир карханига – комбинатқа бириктүрушниң қандақ өвзәллиги бар?

Тапшуруқларни орунлаңдар

1-тапшуруқ. 204-сүрәттін Қазақстандикі қара металлургияның мәркәзлирини тепиңлар. Улар хамәшия билән йеқилгүни қәйәрдин алиду? Қайта ишләйдиган вә кичигирек заводлар қәйәрге орунлашқан? Улар қандақ хамәшияни пайдилинилидү? Ферроеритма ишләпчиқириш мәркәзлирини атаңлар. Жирик ферроеритма заводлирин қәйәрге орунлашқан?

2-тапшуруқ. Төвәндіки «2015-ж. полат еритиш» сұръыттіни пайдилинип, полат санатиниң төвәләр бойиче қандақ тарқалғанлығини ениқлаңдар.

Қайси вилайәт қара металлургия мәңсулатини ишләпчиқиришта алдин-қи орунни егилейдү? Полат еритидиган карханилар йәнә қайәрдә бар?

Тест тапшуруқлари

1. Қара металл елиш үчүн зөрүр хамәшия:
а) төмүр кани; ә) полиметалл кани; б) кокслинидиган көмүр; в) ферроеритма;
г) қошулма металлар.
2. Чоюн, полат вә прокат ишләпчиқиридиган кархана:
а) қайта еритиш заводи; ә) «Кичик» металлургия;
б) толуқ цикллиқ комбинат; в) ферроеритма заводи; г) металл буюмлири заводи.

3. Қазақстандикі жирик төмүр КБК:
а) Жезкент; ә) Қаражал; б) Зырян; в) Лисаковск; г) Соколов-Сарыбай.
4. Толук цикллиқ комбинат орунлашқан шəһəр:
а) Қарағанда; ә) Павлодар; б) Ақтөбә; в) Ақсу; г) Темиртау.
5. Павлодарда:
а) толук цикллиқ комбинат; ә) қайта еритиш заводи; б) ферроеритма заводи;
в) КБК; г) бейитиш фабрикиси бар.
6. Әң жирик ферроеритма заводлари:
а) Ақсу билән Ақтөбидә; ә) Ақсу билән Павлодарда;
б) Павлодар билән Ақтөбидә; в) Екибастуз билән Темиртауда;
г) Өскемән билән Алмутыда орунлашқан.

Баяннاتлар билән лайиһиilik ишлар мавзуулири

1. Қазақстандикі қара металлургияның карван башлири – корпорацияләр.
2. Қазақстан дуниявий қара металлургиядә.

Рефлексия («Бәлгүләш» («маркировка») усули)

Дәристики ишиңларни тәһилл қилиңлар. Қара қериндаш билән мәтінниң четигә бәлгү қоюңлар: «+» – билімән; «!» – йеңі билдім; «?» – билгүм келидү.

§50. Қазақстандикі тәбиәтни пайдилиниш вә тұрақлиқ тәрәққият

Ядиңларға чүшириңлар

- Территорияни егиликлик өзләштүрүшниң асасий түрлири.
- Цивилизацияның ноосферилік йүкселиш йоли немине билдүриду?

1. Тәбиәтни пайдилинишниң көплүклүгі вә ажритилиши. Адемниң егиликни өзләштүруш паалийити һәрхил тәбиәт ресурслирини пайдилинишига бағылғы. *Тәбиәтни пайдилиниш дегенімиз тәбииш шараат билән ресурсни пайдилиниш, шуның билән билдәлә үларни қоєдаш вә әслигә кәлтүрүш.* Тәбиәтни пайдилинишниң һәрхил классификацияси болиду. Бириңчи классификация – *саһалиқ*. Бу классификациядә тәбиәтни пайдилиниш егилик паалийетләрге бағылғы өткізу: аграрлық, орман, су, овчылық (овлаш, белиқ тутуш), индустримальлық, инфрақурулмалық, селитеблиқ вә рекреациялық тәбиәтни пайдилиниш. Уларниң ичидә туризм билән дәм елишни үюштуруштыки рекреациялық тәбиәтни пайдилиниш – климатлық вә су ресурслиридін, биологиялық һәм минераллық (шипалиқ патқақ) ресурсларғыча соң пәриққә егә.

Иккинчи классификация – *географиялик*. Бу классификациядикі тәбиәтни пайдилиниш рельефқа вә зонилиқ тәбиий комплексларға бағлиқ. Шунинға мұнасиветлик түзләңгілік вә тағлиқ тәбиәтни пайдилиниш түригө белүниду. Тәкши түзләңгіліктерниц тәбиитини пайдилиниш, өз новитиде, орманлық түзләң, түзләң, йерим чөл вә өзеллік болуп ажритилиду.

АХМЕТҚАЛ РАХМЕТОЛЛАУЛЫ
МЕДЕУ

**ҚАЗАҚСТАН ГЕОГРАФИЯСИНIN
КӨРНӘКЛИК НАМАЙӘНДИЛИРИ**

Академик **A. P. Медеу**, физико-географ, геоморфолог, өзиниң илмий паалийитини адәмләрни сәлдин вә башқа вәйран қылғучи күчләрдин қогдашқа бегишилиди, уларни башқурушинң үеңи усулларини түзүп чиқти. «ҚЖ экологиялық бекемтәрлікниң концепциясини» язды. Рельеф хәрититилири түркүмениң мүәллипи.

Үчинчи классификация – *бағалаш*. Униңда тәбиәтни пайдилиниш нәтижидарлық вә нәтижидарсız дәп белүниду.

Елимиздіки тәбиәтни пайдилинишниң үч алайидиліги бар. *Бириңчиси*, шәкілләр билән түрләрниц көпхиллиги. *Иккінчиси*, тәбиәтни пайдилинишниң миқияслиқтігі.

Мәсилән. Елимиздә 1 млн км²дин жуқури мәйданда йеза егилік ишләпчиқириши жүргүзуиду, у Мисир охшаш жирик мәмлікәтниң террориясынға баравәр. Һәр жили су мәнбәлиридин тәхминнен 25 км³ ичишкә ярамлиқ су елиниду. Йәр астидан 250 млн тоннадан ошук пайдилиқ қезилма ишләпчиқирилиду. Бу дүния әллиринин арасыда 12-көрсөткүч.

Үчинчиси, тәбиәт ресурсларини пайдилинишниң үнүмдарлығиниң төвөн болуши – 31%. Бу ресурсниң 2/3 толуқ пайдилинілмайду (тәйяр мәңсулатқа айланмайду) яки йоқитиш деген сез. Тәбиәтни пайдилиниш – мәмлікәтниң өмүр сүруши вә іхтисадий өһвалиниң асаси. Бирақ шунин් билән биллә, нақолай жәрияларму болиду. Улар: чөллиниш, ландшафтларниц бузулушы, ишләпчиқириш қалдуқлириниң жигилиши, жанлық тәбиәт дүниясинаң көмбәғөллишиши вә б.

2. Турақлиқ тәрәққиятниң бәлгүлири вә йөнилишилири. Тәбиәтни пайдилиниш – мұқим тәрәққият концепциясинаң үч асасий элементиниң бири. *Турақлиқ тәрәққият дегинимиз հանրէ ձեւրниң հետյաշինи тәминләйдиган, шундақла կәлгүсі ժөвлөтниң өз зөрүрийитини тәминләш имканийитигә кашила қылмайдиган тәрәққият.*

Турақлиқ тәрәкқият чүшөнчиси илим-пәнгө 1980-ж. ахырида, БМТ комиссиясиниң әтрап мүнит билән тәрәкқият хусусидики «Бизниң умумий келәчигимиз» баяннатидин кейин кирди. Бу концепцияни тәстиқләшниң муним басқучи Рио-де-Жанейрода (Бразилия, 1992-ж.) өткөг БМТ конференцияси болди. У турақлиқ тәрәкқият бойичә БМТ комиссиясини вә «XXI ə. күн тәртивини» қурушни қарап қылди. «Күн тәртивидө» исти мал қылғучи жәмийәтниң ихтисадидин турақлиқ тәрәкқият ихтисадига етүшниң асасий принциптери қараштурулған. Уларниң қатарида:

- адәмлөрниң саламәтлигини яхшилаш, яшаш сұпитетини көтириш;
- көмбәгөлчилікни азайтиш;
- тәбиэтни нәтижидарлық пайдилиниш;
- тәбиий комплексларни, климат билән Йәрниң озон постини қордаш;
- урушниң, террорниң алдина елиш вә б. бар.

Конференциягә қатнашқучиларниң көпчилігі уни Йәр сәйярисиниң XXI ə. беғишлиланған асасий қанунини түзүшниң дәсләпкі тәлпүнүши дәп баһалиди. Бу бойичә Йәр тәбиитини сақлаш, қордаш вә өслигө кәлтүрүштиki турақлиқ тәрәкқият мәмлекәтлөр арисидики зич һәмкарлик арқылы әмәлге ашурулуши лазим.

Турақлиқ тәрәкқият мәсилеси, елинизни қошуп алғанда, дунияниң барлық мәмлекәтleri үчүн өзөклик мәсилидур. Мундақ тәрәкқиятни ихтисадий өсүшниң, ижтимаий үлгірләш билән тәбиий мүнитни сақлашниң үчбірлиги тәминләйдү (205-сүрәт). Елинизниң ихтисадий тәрәкқиятиға ихтисатниң тар өмбәрлік ихтисаслишиши (ишлепчи-

205-сүрәт. Турақлиқ тәрәкқиятниң үчбірлиги

қириш мәһсулатиниң 3/5-и – нефть вə металлар) тəсирни тəккүзиду. Турақлиқни көтиришниң асай йоли – башқа саһаларда (хамəшия əмəс, инновациялык, жуқури технологиялык) тезлитип риважландуруш.

Турақлиқ тəрəкқиятниң ижтимаий тərkivий қисми адəмгə қаритилған. Өң авал бу – яшаш сұпити билəн узақлигиниң өсүши, намратлиқни йоқитиш, саламəтлик билəн аилини мустəhkəmləш.

Экологиялык тərkivий қисимда пүткүл биосфериниң сəйярилик мүкимлиги бағылғы болидиган чөллиниш билəн күрəш, «йешил» энергетика, қалдуқлирини башқуруш, биохилму-хилигини сақлаш аланидə мунимдур.

3. Тəбиəтни пайдилиништиki мəсилилəр вə уларни йешиш йоллири. Откəн параграфлардикі мавзуларни оқуп, тəтқиқ қилишта силəр тəбиəтни пайдилинишниң hər саһасиниң өзигə хас мəсилилири бар екəнligини билдиңлар. Уларни жəдвəл көрүнүшигə кəltүрəйли (14-жəдвəл).

14-жəдвəл

Тəбиəтни пайдилинишниң сəйярилик мəсилилири

Тəбиəтни пайдилиниш	Мəсилилири
Аграрлық	Топа үнүмдарлигиниң тəвəнлиши Отлақларниң кардин чиқиши Чөлгə айлиниш
Су	Су ресурслириниң бирхил орунлашмаслиги Су мəнбəлириниң азийиши вə өзгеришкə учриши Суниң азийиши Үстки су мəнбəлириниң паскинилишиши
Санаəтлик	Бирқатар кан орунлири запасиниң азийиши Хамəшия ишлəпчиқириш дəриjисиниң, вə сұпитиниң тəвəнлишиши Бузулған йəрлəр мəйданиниң улгийиши Ишлəпчиқириш қалдуқлириниң жигилиши Парниклиқ газларниң чиқирилиши (CO_2 вə б.)
Орманни пайдилиниш	Орман мəйданиниң азийиши

Аграрлық тəбиəтни пайдилиништа бу – топа үнүмдарлигиниң тəвəнлиши билəн отлақларниң кардин чиқиши. Суни пайдилиништа – дəрия екиминиң бирхил орунлашмаслиги, қаттық өзгеришчанлиги, азийиши, суни кеп йоқитиш, орманда – кələmlik орманлиқниң азийиши. Ишлəпчиқириш мəхситидə тəбиəтни пайдилиништа бир мəсилилəр топи кан орунлиридики запасниң соғулушы, минераллық хамəшияниң

сүпти билән ишләпчиқириш өһвалиниң начарлишишиға бағылқ. Иккинчи мәсилиләр топи бузулушқа учриған йөрлөр мәйданиниң улғиши, ишләпчиқириш қалдуқлириниң жиғилиши, парниклик газларниң көплөп чиқирилишиға бағылқ. Мошу мәсилиләрни үнүмлүк йешиш – мәммилекетниң турақлық тәрәкқият шәртлириниң бири.

Шундақ қилип, мәммилекетниң турақлық тәрәкқиятниң асасий шәрти – түрлири билән шөкиллериңиң көплүгі, йешилидиган шөкиллөрниң мураккәплиги билән пәриқлинидиган тәбиәтни пайдилинишни мүкәммәлләштүрүш болуп несанлиниду.

ОҚУШ-ТӘТҚИҚАТ ИШИФА ВӘ ҚЕЛИПЛАШТУРҒУЧИ БАҢАЛАШҚА БЕГИШЛАНГАН ТАПШУРУҚЛАР БЛОГИ

Өзәндәрни тәкшүрүңдар

1. Алимлар тәбәтни пайдилишниң қандақ классификациясини түзді? Немишкә бир классификация купайә әмәс?
2. Елимиздики тәбиәтни пайдилинишқа қандақ алайыдилукләр хас?
3. Турақлық тәрәкқият дегендеген қандақ чүшинисиләр?
4. Мәммилекетниң вә пүткүл инсанийәтниң турақлық тәрәкқияти немишкә өзәклик мәсилигө айланды?
5. Елимиз тәбиәтни пайдилинишниң қандақ мәсилилирини йешиватиду?

Тапшуруқларни орунлаңдар

1-тапшуруқ. Параграфниң 1–2-сәрлөвхисидику мәтингө қарап чиқыңдар. Дәптәргө тәбиәтни пайдилиниш, турақлық тәрәкқият, тәбиәтни пайдилинишни классификация қилиш чүшәнчилүүри билән турақлық тәрәкқият бойича дәслөпки башланмиларниң сөнөлириини йезиңдар

2-тапшуруқ. Дурус йәкүнләрни таллавелип, дурус әмәслирилигө түзитишләрни киргүзүңдар.

1. Тәбиәтни пайдилиш – пәкәт тәбиий ресурсларни пайдига ашуруш әмәс, шуниң билән биллә, уларни қоғдаш вә әслигө көлтүрүштур.

2. Санаиқ классификациядә аграрлық, су, тағ вә далалиқ тәбиәтни пайдилиниш дәп бөлиуди.

3. «ХХI өсирниң Күн тәртивини» 1945-жили БМТниң Қуруттай конференциясы қобул қылди.

3-тапшуруқ. 205-сүрөт бойичә турақлық тәрәкқият концепциясини әмәлгө ашурушлар қандақ мәхсүткә бегишиләнгән? Елимиз турақлық тәрәкқият йолида қандақ тәдбирләрни әмәлгө ашуруватиду?

4-тапшуруқ (топлуқ иш). Ишчи топини қуруңдар. Параграфниң үчинчи сәрлөвхисидику мәтиндик тәбиәтни пайдилинишниң бир түрүни таллавелиңдар. Униң асасий мәсилилирини ениңлаңдар. Қазақстан тәбиитиниң компонентлири-

ни оқуп, үгүништиki алған билимнiларға асасларын, ениқлиган мәсилиләрниң иешиш йоллирини бәлгүләндәр. Жәдвәлгә йезиндер. Синипдашлириңдерге учур тәйярлаңдар. Көрнеклик үчүн постер ясаңдар. Иш нәтижесини баян қылап, унцига вә башқа топларниң ишига баға беріңдер.

Тәбиәтни қолланиш	Мәсилә	Иешиш йоллири
1. Аграрлық		
2. Су		
3. Орман		
4. Санаэтлик		

5-тапшурұқ. Экспресс-соаллар: 30 секундта 5 соалға жақап берип, «Ярай-сан!» баһасини елиңдер.

1. Тәбиәтни пайдилиниш классификацияси: баһалашлық, саһалиқ
2. ... мәнпәитини етибарға алидиган тәрәкқият турақтық болуп несаплиниду.
3. «XXI өсір Күн тәртивини» тәстиқлигендегі
4. Турақтық тәрәкқият ... үчбірлигини тәминләйдү.
5. Аграрлық тәбиәт пайдилинишниң асасий мәсилилири

Силәриңиң көзқаришиңдар

Турақтық тәрәкқиятқа еришиштиki БМТ ишиниң һеммә мәмлекәттер қоллайды. Шуның билән биллә, көплиген алымлар турақтық тәрәкқиятның қол йәтмәйдиган арзу дәп несаплайды. Улар сансиз чегара билән белүнгөн аләмдә турақсиз дүниявий ихтиратта бу мүмкін әмес дейишиду. Силәр кимнинең принципиниң қоллайсиләр. Жәмийетниң турақтық тәрәкқияттың учун неме қылалайсиләр.

Тест тапшурұқтар

1. Тәбиий ресурсларни пайдилиниш, қогдаш вә әслигө кәлтүрүш:
 - а) интродукция; ә) мелиорация; б) рекультивация; в) йәр қойнини пайдилиниш.
2. Ишләпчикиришта, транспорттүркі рекреациялық тәбиәтни пайлинишни бөлидиган классификация:
 - а) баһалаш; ә) географиялық; б) ихтирад; в) саһалиқ; г) надир.
3. Тұзләнілік вә тағлиқ тәбиәтни пайдилинишниң ажыратылған классификация:
 - а) баһалаш; ә) географиялық; б) ихтирад; в) саһалиқ; г) надир.
4. Баһалаш классификациясынан тәбиәтни пайдилиниш түрі:
 - а) су, орман, ә) үнүмлүк, үнүмсиз; б) тағлиқ, тағ алди; в) тогра, қошумчә.
5. Бұғынки вә келәчәк өвлатниң мәнпәетлирини инавәткә алидиган тәрәкқият:
 - а) үнүмлүк; ә) бояранлық; б) турақтық; в) сәйярилик; г) инерциялық.
6. Турақтық тәрәкқияттың үчбірлиги:
 - а) эталон; ә) ихтирад өсүм; б) тәбиәтни қогдаш; в) паалийт үсули;
 - г) ижтимай өрләш.

7. Топа үнүмдарлигиниң төвөнлиши билән отлақларниң кардин чиқиши тәбиәтни пайдилинишниң қандақ мәсилеси:

- а) аграрлик; ә) су, б) орман; в) ишлөпчиқириш; г) транспортлуқ.

Баяннлатлар билән лайиһелик ишлар мавзуулири

1. Қазақстан: турақлиқ тәрәкқият йолида

Интернет торидики макан-жайлар

<https://www.un.org/sustainabledevelopment/ru/about/development-agenda/>. –
БМТНИЦ 2030-жилигичә турақлиқ тәрәкқияттики мәхсүтлири.

Рефлексия «Мениң көзқаришым»

Дәристики ишиңдарни тәһлил қилиндар: берилгөн дәрисниң мавзуси бойичә өзәңларниң бурунқы пикриңларга йецидин немиләрни қошалайсиләр?

§51. Тәбиий ресурслар билән тәбиәтни пайдилиниш: тәтқиқатлар, географиялык хәритиләр вə мәнбәләр

Ядигъяларга чушириңлар

- Қазақстанлиқ географияның йешидиган өзәкликті мәсилелері.
- ЮНЕСКОның Дуниявий мираслар тизимиға киргөн Қазақстанниң тәбиий вə мәдәний-тарихий нишанлары.
- Кластер дегинимиз немә?

Қазақстан географиясының өзәкликті мәсилелері қатарына туризмни риважландурууш ятидиганлығын билисиләр. Географ алымлар уни уюштурушниң имканийәтлирини, умумйүзлүк дәм елиш тәвәлиридики тәбиәтни пайдилинишни тәтқиқ қилип, йеци курортлук зониларни лайиһиләшке қатнишиду, туристлиқ хәритиләрни түзиду.

1. **Туризм вə рекреация.** *Туризм дегинимиз тапавет тепиши мәкситидин башқа һәрқандак мәхсүтни бир төвлүктин ошук vakit ичидө жүргүзүлди- ган сәяһет.* Туризм – рекреация чүшөнчисиниң бир қисми. *Рекреация* – адәмниң өмгөк вə оқуш жәриянида сөрип қилиндиған жысманий вə мәнивий күчини өслигө кәлтүрүш. Рекреация адәм яшайдыған тәвәдин ташқири, мәхсус территориядә өмөлгө ашурулиду. Шуңа өйдө китап оқуп, дәм елиш аддий дәм елиш болса, истираһет беги билән көл яқисида рекреация болуп несаплиниду.

Рекреацияға дәм елиш, давалиниш (тәбиий давалаш факторлари билән) вə туризм ятиду.

Дәм елиш – адәмләрниң бирхил яшиши үчүн таам вə су охшаш бир өhвал. У – адәмләрниң өзлириниң паалийити (туризм, сәяһәтләр, санаториялык-

ҚАЗАҚСТАН ГЕОГРАФИЯСИНIN КӨРНӘКЛИК НАМАЙӘНДИЛИРИ

Профессор, ихтисатчи-географ С. Р. Ердәулетов, туризм географиясынин қазақстанлық мәктебинин асасини салғучы. Туристлиқ билім беришни тәрәккүй қылдурушқа, туризм саһасидиқи кадрларни тәйярлашқа соң тәніпө қошти. Туристлиқ хөрмитилер түркүмнин туризмни уюштуруш вә географияси бойичә көплигөн монографиялар билән дәрисликтерниң муәллипи.

курортлук давалиниш) билән буниңға ярдәмлишидиган мәhkимиләрниң хизметини (баш-пана бериш, ғизалиниш билән һәрхил тәdbирләрни уюштуруш) ибарәт. Буларниң һәммиси умумий чүшөнчигө – рекреацияға* бирикіду. Унциң асасий мәхсити – өмгек қилиш жәриянида (шу жұмылдын оқуш) сәрип қилинған күчлүк (жысманий наяжанлық) өслигө кәлтүруш. Рекреация мәнивиятни бейитип, адәмниң көзқарашини көңәйтиду.

Рекреация үчүн 3 асасий әһвал лазим: 1) «цивилизациялик» дәм елиш қыммәткә чүшидиганлықтын, адәмләрниң йетөрлік кирими болуш керек; 2) рекреациялык ресурс вә 3) рекреациялык егилик болуши шәрт. Хәлиқниң кириим дәрижиси өсуватмақта. Бу, өз новитидә, елимиздә һәқиқий туризмға қызығынлық түгдүриду.

Рекреациялык егилик тәркивигө меһманханилар, дәм елиш өйлири билән базилири, санаторийлар, турбазилар, туристлиқ транспорт вә б. кирикти. Рекреацияның бу саһасиму сүръетлик риважланмақта.

Елимиздик туризмни йүксәлдүрушкә бирнәччә программа түзүлгөн. Нәтижидә дуниявий дәрижидики меһманханилар (206-сүрөт) пәйда болди. 13 курортлук зона селинди. Йеңи миллий парклар (Сайрам-Өгем, Көлсай көллири, Жоңғар Алитетғи, Бурабай, Тарбағатай) уюштурулди, уларниң умумий саны 13кә йәтти. Қазақстанниң ғөрбидә, шимали билән жәнубида, Нур-Султанда вә Алмутида бәш туристлиқ кластер ясалди. Уларниң һәрқайсисиниң өз йөнлилиши бар. Ғәрбий Қазақстанлық кластер суға чөмүлүш – пляжлық туризмға, Шәрқий Қазақстан – экологиялык, Жәнубий Қазақстан – мәдәний-тарихий вә мұқәддес йөрлөрни зиярәт қилиш туризмиға қаритилған. Нур-Султан тәdbирчан (қурултайлар, конгресслар, көргөзмиләр) вә тибии туризм мәркизи сүпидидә шәкилләнмектә.

206-сүрәт. Алмутидиқи «Интерконтиненталь» меһманханиси

2. Рекреациялык ресурслар вә рекреациялык тәбиәтни пайдилиниш.

Дәм елишқа, давалинишқа вә туризмга қоллинилидиган ресурсларни рекреациялык дәп атайды. Рекреациялык ресурсларниң* икки түри бар: тәбиий-рекреациялык вә мәдәний-тарихий ресурслар. Биринчисигे адәмләр берип дәм елишқа болидиган орман, тағ, минераллық су мәнбәлири, шипалиқ патқақлар, тәбиити чирайлық йәрләр: (шақыратмилар, һәрхил тәсвирдики ярташлар, өңкүрләр, каньонлар, йәни тәбиет ядикарилиқлири) ятиду. Бу ресурсларниң тәркивий қисми қолайлық шарапт болуп несаплиниду. У, шуның билән биллә, туристлиқ мәвсүмниң (чөмүлидиган, чаңғуда тейилидиган) узаклигига тәсир қилиду. Мәдәний-тарихий ресурслар – бу адәмләрниң өзлири, йәни бизниң әждағыларниң өз қоли билән бәрпа қылған мәжүзилири. Қедимий шәһәрләр, мәқбәриләр, сепиллар билән ибадәтханилар, ташқа оюлған рәсимләр, мемарчилик қурулышлар, мирасғаһлар. Буларниң һәммиси вәтинимизниң мәдәний миранини тәшкіл қилиду вә улар туристларниң қызықиши, һәвәсини ашуриду.

Рекреациялык ресурсларниң тәркивиге қарап, һәр төвөниң ихтисаслишиши һәрхил. Минераллық булақларда шипалиқ курортлар қәд көтөргөн (Сарыагаш, Барлықараасан, Рахман булақ вә б.). Су һавузлири (Қапчигай билән Бухтурма су бассейнлири, Балқаш, Алакөл, Бурабай) чөмүлүш-пляжлиқ дәм елиш зонилирига айланмақта. Тағлиқ тәвәләрдә саянәт билән туризм көң қанат яйған (Тянь-Шань, Йәттису Алитеғи, Алтай). Шәһәрләр тонуп-билиш туризм мәркәзлири болмақта. Өзигө хас рекреациялык ихтисаслиши билән пәриқлинидиган тәвәләр – рекреациялык регионлар – мошундақ қелиплишиду. Қазақстан алымлири (С. Р. Ердәuletov вә б.) Қазақстан бойичә онылған рекреациялык регионларни ажритиду. Улар-

207-сүрөт. Қазақстанниң рекреациялык ресурслари

ниң ичилики вә жириклири – Шималий Тянь-Шань, Қекчетав, Алтай (207-сүрөт).

3. Қазақстанниң рекреациялык ресурслари билән туризм географиясы. Елимиздә туристлик сөпәрлөр қилишқа соң мүмкінчиліклөр бар. Бепаян йәр, тәбиий шаралтның хилму-хиллиги, бай мәдений мираслар туризминиң һәрхил тәрәккүй қылдуруушқа имканийет бериду. Елимизниң һәр жирик тәвәсинаң өзигे хас рекреациялык ресурслар жиғиндиси можут (207-сүрөт).

Шөркүй Қазақстанда 3 жирик курортлуқ тәвә – Алакөл, Буқтырма (суга чөмүлш – пляжлик дам елиш) вә Алтай (тағ чаңгуси туризми) қелиплашқан. Бу йәрдә елимиздә вә чөт әлләрдә мәлум минерал суларниң пайдилинип, ишләйдиган иккى бальнеологиялык курорт – Рахман булақ билән Барлықарасан бар.

Тәвәдә тәбиий гөзәл йәрлөр, тарихий вә мәдений ядыкарлыштар бар. Евразия «жүригидө» орунлашқан Чиңғизтағ етиги Абайниң, Шәкәримниң, Өуезовниң жути. Өлкениң мәдений пайтәхти – Шәмәй шәһири. Униң

208-сүрөт. Алакөл курортлук төвөси

туристлиқ нишанлириниң ичидө иккисиниң орни бөлөк, улар – Невзоровлар мирасгали («қазақстанлық Эрмитаж») вə карамəт асма көрүк (МДИда биринчи).

Алмута вилайитиниң чегарисида Алакөл созулуп ятиду. Бу йәрдө пляжлиқ чөмүлүш дəм елиш орни билəн давалиниш рекреациялик зоныси шəкиллəнмəктə (208-сүрөт). Деңизлиқ типтика сүйи билəн лейиниң шипалиқ хусусийити бəк зор.

Елимиздик жирик туризм төвөси Жəнубий Қазақстан. Туристларни Шималий Тянь-Шаньниң ақ қарллық чоққилири, тянь-шань арчисиниң орманлири һəйран қалдуриду. Кичик Алмута чатқилида туризмниң сұнъий мəркəзлири – егиз тағдикі «Медеу» муз мəйданы («Дуниявий рекордлар устиханиси») вə алəмлик дəриҗидики тағ чаңгуси ку-

209-сүрөт. Чимбулақтыки тағ чаңгучи дəм елиш орни (Или Алитеги)

рорти – Чимбулақ орунлашқан (209-сүрүт). Жәнупта ЮНЕСКОның тизимиға киргүзүлгөн Қазақстанниң иккінчи жөвнери – нами дунияға мәшһүр «Алтун адәм» билән «Тамғилиқ таш» сүрәтлири ечилған. Или Алитетиниң етигидә туризмниң жирик мәркәзлири – гөзөл Алмута орунлашқан (жилиға 1,1 млндин ошук турист). Қөплигөн туристлар «Қери Тараз ядикарлиқлири» билән Оттар мирасын-қоруқлириға, «кичик түрк Мәkkиси» – Түркістанға келиду. Униң нишанлириниң бири-ни дәсләпки қетим ЮНЕСКО дуния мәдәнийәтнің мұвәппәкити дәп баһалиди (қайсиси екәнлигини ядиңларға чушириңлар).

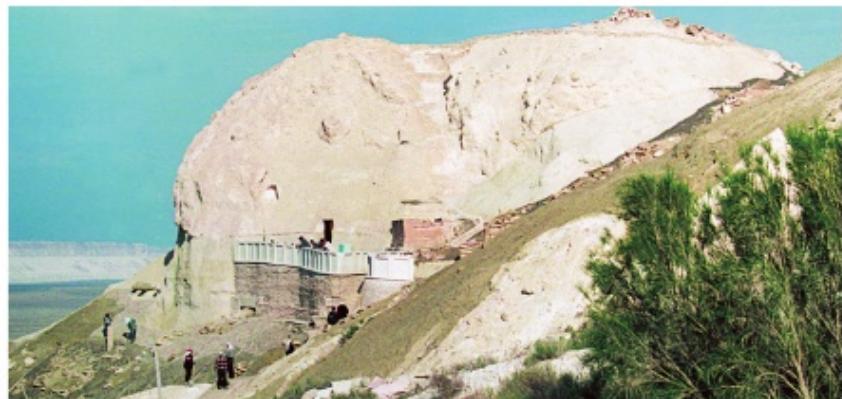
Қазақстанниң мәркәзидиқи чөчекләрдикидәк гөзөл өлкә – Қарқаралы тағлиқ-орман массиви миллий парк дәп елан қилинған. Униң шималида шипалиқ лайниң елиниздикі өң өн запаси бар Қарасор көли җайлашқан. Алмута вилайити билән чегаридаш жәнубида белик тутушни, суда өмөтлүшни яхши көридиғанларға тонуш Балқаш көли орунлашқан (Балқаш регатиси).

Елинизниң шимали – тунжә миллий парк вә курортлар вәтини. У назир шипалиқ турзимниң асасий регионлириниң биридур. Пәкәт Шортанды-Бурабай курортлук зонисида 60-қа йеқин (210-сүрөт) давалаш орни бар. Уларниң ичидө 1/3-и балиларға бегишланған. Бу йәрдө су билән (минераллық вә көл сүйи), лай билән, қаригайлық орманниң таза һаваси билән давалайду.

Мойылды курорти (Павлодарниң йенида) – патқақ билән давалашқа ихти-саслашқан. Нур-Султан шәһири мұним туризм мәркизигө айланмақта. Туристлириниң сани бойичә (990 мин) у Алмутига йеқинилашти. Яшлиғы қаримай, у йәрдә өзиге хас аланиялиги бар туристлик рөмизләр пейда болди – «Астана-Бәйтерек», «Қазақстанниң Атамекен хәритиси» («Кичикли-тилгөн Қазақстан») вә дуниядикі өң қуруқлуқтыки океанариум, Хан Шатыр.

210-сүрөт. Шортанды-Бурабай» курортлук зониси

211-сүрөт. Маңғыстаудыки Бекет атиниң йәрасти мечити

Гәрілтімү қизиқарлық тәбиий нишанлар аз өмес (Ақтөбө вилайитидеки метеорит кратери, Қарақия ойманлиғи, Үстүрт ядикарлықтары) вә яхши дәм елиш орунлары – Урал, Шалқар тузлуқ көли, Каспий деңизи бар. Назирчә Каспий туризмға лайиқлаштурулмады. Бирак келәккәт, хошна Россия билән Әзәрбәйжандықтардың, аммибап болидиганлығыда шубhе йок. Қазақ қолтуғыда назирниң өзидә дәм елиш зонилари можут. Униң қешидиқи «320 әвлия зимиңида» (бәзидә Мәңғышлақ аралы шундақ атилиду) йәр асти мечитлері (Бекет ата вә б.) билән өлкениң оттура өсирдикі пайтәхтиның қалдуқлары сақланған (211-сүрөт).

Бу – елиниздеги рекреациялық байлиқниң пәкәт кичиккінә бир белгигиля. Улар – қазақстанлиқтарниң өмес, шундақла чөт әл туристериниң өзизләп дәм алидиган карамәт жайлары.

Шундақ қилип, туризм вә рекреация – табиэтни пайдилинишниң тез риважлинидиган түри. У елиниз мұстәқиллік елип, туризмни тән алғандың кейинла һәрикәтлининшкә башлиған Қазақстан ихтисадидиқи инавәтлик саһаларниң биригә айланды.

ОҚУШ-ТӘТҚИҚАТ ИШИФА ВӘ ҚЕЛИПЛАШТУРҒУЧИ БАҢАЛАШҚА БЕҒИШЛАНГАН ТАПШУРУҚЛАР БЛОГИ

Өзөндөрнің тәкшүрүңдер

1. Рекреацияниң асасий мәхсити немә?
2. Рекреацияни риважландуруш үчүн қандақ өнваллар керек?
3. Рекреациялық ресурслар укумiga мустөқил рөвиштә ениклима берип көрүңдер.

4. Рекреациялык ресурслар қандақ ажыратылуду?
5. Туризм вə рекреация саһасидики ихтисаслашқан төвөгө рекреациялык ресурсларниң тәсири қандақ болидиганлигига мисал көлтүрүңлар.

Тапшуруқтарни орунлаңдар

1-тапшуруқ. Экспресс-соал: 30 секунд ичидө 5 соалға жағавап берип, «Қазақстанлық туризмниң билімдәні» дәріжисини йецивелиңдер.

1. Елимиздө туристлик қызықишиңиң пәйда болушы ...
2. Рекреациялык егилікка монулар ятиду ...
3. Орман, тағ, өңкүр, каньонлар билән шақыратмилар ... ресурсларға ятиду.
4. Ихтисаслашқан рекреациялык төвөниң өзигө хас алайынилиги дәп ...
5. Шималий Тянь-Шань, Көкшетав, Алтай – бу жирик ...

2-тапшуруқ. Интервью усули арқылы «Бизниң синиппен туристлик таллиши» намлық микротәтқиқат жүргүзүңлар. Савақдашлириңдарга соалларни қоюп, уларниң дәм елишниң қандақ түрүни таллайдиганлигини ениңлаңдар. Интервьюға өзәңлар тәкеліп қилидиган яки түзүлгөн соалларни жағавави билән киргүзүшкә болиду. Мәсілән:

1. Аиләңлар язлық дәм елишни қандақ өткүзидү?
 - а) ейде; ә) даңида; б) дәм елиш базисида; в) миллий паркта;
 - г) чөт өллөрни зиярәт қылғап; ғ) елимизни бойлап туристлик сәяхәттө.
 2. Дәм елишниң қайси түрүни яхши көрисилөр?
 - а) паал (туристлик сәнәрләр, экскурсияләр);
 - ә) паал әмәс – пассив (дәм елиш базисида, сағламлаштуруш орунлирида);
 3. Өтөр аиләңлар сәяхәт қилишқа иштияқ бағл исса, сәяхәтниң қайси түрүни таллайсилөр?
 - а) пияде; ә) автомобиль билән; б) су билән; в) төмүрйол йол билән; г) науа арқылы.
 4. Қандақ тәбиэт комплексида дәм елишни яқтурисилөр?
 - а) орманда; ә) орманлық далада; б) далада; в) йерим чөлдө; г) тағда;
 - ғ) деңиз яқисида; д) башқа йәрләрдә (көрситиңлар).
 5. Силәр дәм елишиңларни қандақ үштүрисилөр?
 - а) мұстәқил рөвиштө;
 - ә) туристлик мәһкимиләр (турфирмиләр, сәяхәт вə туристлик бюролар) арқылы.
- Интервью нәтижелерини хуласиләңлар. Микротәтқиқат нәтижисиниң презентациясы үчүн академиялык шәкилни таллавелиңлар.

Үчур түзүңлар.

3-тапшуруқ. Дәрисликниң 207-сүритини пайдилинип, Қазақстанниң рекреациялык икәтидарига баһа беріңлар. Давалиниш-сағламлаштуруш дәм елишни риважландурушқа қолайлық әһвалларға егер төвөләрни бөлүп көрситиңлар.

4-тапшуруқ (жұп билән иш).

207-сүрәткө асаслинин, атласниң физикилық хәритидин (Қазақстанниң там хәритисидин) төвөндикі туристлик-географиялык нишанларниң орунлишиң әһвалиға чүшөнчә беріңлар:

1) курортлук тәвәләр: Шортанды-Бурабай, Алакөл, Кендирили, Буктүрма, Қарқаралы;

2) миллий парклар: Баянаул, Қекчетав, Катонқаригай, Қөлсай көли, Йәттису Алигері;

3) көркем тәбиий нишанлар: Қарақия ойманлиғи, Хан Тәңри choққиси, Балқаш көли, Чарин каньони, Нахшичи бархан (құм);

4) туризмниң мәркизи – шәһәрләр: Алмута, Нур-Султан, Чимкент, Тараз, Қарағанда, Өскемен, Петропавл.

5-тапшуруқ. 207-сүрәтни өзөңларниң шәхсий тәжрибәләр билән әдәбияттарни, интернет торинциң өхбаратлирини пайдилинип, «өз вилайитицларниң туристлиқ ресурслири» хәритә-схемисини түзүңләр. Вилайеттики дәм елиш орунлири, қызықарлық тәбиий вә мәдәний-тарихий нишанларни схемига чүшириңлар. Хәритә-схема бойичә егизчә өз вилайитицларниң рекреациялық ресурсыға қандақ бана берисиләр? Улар хөлиқниң яхши дәм елишини уюштуруш үчүн йетәрликмү?

Тест тапшуруқлари

1. Дәм елишини уюштуридиган адәмләр билән мәхсус мәһкимиләрниң хизмети:
а) сәпәр; ә) рекреация; б) сөйлө; в) экскурсия;
г) курортлук орунларда давалиниш дәп атилиду.

2. Дәм елиш, давалиниш, туризм үчүн пайдилинилидиган тәбиәт нишанларни билән адәм паалийитиниң ресурслири:

а) тәбиий-рекреациялық; ә) рекреациялық; б) мәдәний-тарихий;
в) минерал сулар; г) шипалиқ патқақ.

3. Қазақстандик туризмниң асасый мәркизи:

а) Түркістан; ә) Алмута; б) Атырау; в) Петропавл; г) Нур-Султан.

4. Елимидикі өң кона курортлук зона:

а) Буктүрма; ә) Зеренди; б) Шортанды-Бурабай; в) Алмута; г) Алакөл.

5. Хан Тәңри, Чимбулак, Чарин каньони Қазақстанниң қайси тәвәсиниң туристлиқ нишанлари:

а) шималий; ә) шәркій; б) мәркизий; в) жәнубий; г) гәрбий.

6. Мәркизий Қазақстанда орунлашқан туристлиқ нишанлар:

а) Медев; ә) Қарақия; б) Қарқаралы; в) Қарасор көли; г) Ақсараң choққиси.

7. Қазақстандикі давалаш курортлари:

а) Сарыагаш; ә) «Құш йоли»; б) Мойылды; в) Барлықарасан;

г) Құмұч қаригайлық орман.

Силәниң көзқарашылар

Френсис Бэкон туризмға мұнасиветлик афоризмға айланған мону сөзләрни ейтқан еди:

«Сәяһет яшлар үчүн – алған билимниң бир бөлиги, қерилар үчүн – жиққан тәжрибисиниң бир бөлиги». Атақлық инглиз философиниң қараштурулуватқан мавзуга бағылғы сөзлиригө қүшөнчә беріндер.

Китап тәкчиси

1. Ердәулетов С. Р. Қазақстанниң ихтисадий вә ижтимаий географияси. Оқуш қурали. – Алмута, 1998.
2. Ердәулетов С. Р. Туристлик Қазақстан. – Алмута: «Қайнар», 1989.
Интернет системисидиқи макан-жай:
<http://visitkazakhstan.kz> – Жұмынурыйәтлик туристлик портал: Қазақстан-дикі туризм вә дәм елиш.

Баяннлатлар вә лайиһелик ишлар мавзулири

1. Мениң вилайитимниң (шәһириимниң) рекреациялык ресурслири.
2. Мениң вилайитимдикі (шәһириимдикі) туризм географиясиниң тәрәкқият йөнилишилири.
3. Мениң вилайитимдикі (шәһириимдикі) мүқәддәс йәрләр географияси вә туризм.
4. ... дәм елиш базиси асасида рекреацияни тәрәккій өткүзүш режиси.

Рефлексия («Соалнамә» усули)

Дәристики ишиңларни тәһлил қилиңлар: иш дәптиригө соалларга тез вә қисқа жарап бериндер:

1. Ишлидим	паал /паал әмәс
2. Ишқа	қанаәтләндім /қанаәтләнмидім
3. Материал	чүшинишлик / чүшиниксиз
пайдилич / пайдисиз
қизиқарлық / қизиқ әмәс

§52. 3-чарәклик жемлигүчи бағалаш дәриси

Тренинг

1-ташурук. Тәтқиқатчи алимларниң исми билән қайси илмий саба бағлиц:

<i>1-вариант</i>	<i>2-вариант</i>
а) В.И. Вернадский	а) Эдуард Ле Руа
б) Г.В. Гельдыева	б) Л.С. Берг

2-ташурук. Чүшәнчиләргө ениқлима бериндер:

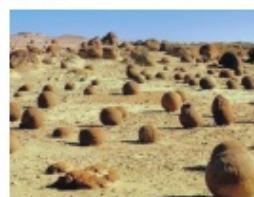
<i>1-вариант</i>	<i>2-вариант</i>
а) табиий (физикилиқ географиялық) тәвә	а) шәһәрлик агломерация
б) табиий ресурс	б) әмгәк ресурсы
б) көч-көч	в) толук цикллиқ комбинат
в) урбанизация	в) ферроеритма

3-тапшурук. Сүрөттө Қазақстанниң тәбиий мираслириниң тизимиға лайиқ келидиган қандақ тәбиғет нишанлири тәсвирләнгөн?

1-вариант

2-вариант

4-тапшурук. Тирөк схемиларни (тәбиий тәвә – муәллимниң таллиши бойичә) вә хәритиләрни пайдилинип, жирик тәбиий тәвәләргө төриплімә түзүңлар.

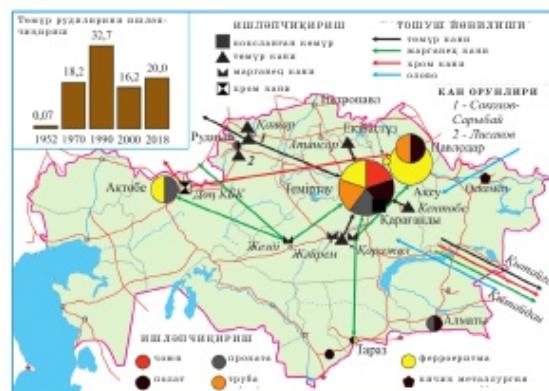
5-тапшурук.

1-вариант

Қара металлургияның асасий ишләпчиқириш басқучлирини тәвөндә берилгөн схемини қоллининп атаңлар. Немишкә бу ишләпчиқириш карханиси екәнлигини чүшөндүрүңлар. Ү Қазақстанниң қайси шәһиридә орунлашқан? Жұмһурийәтлик ишләпчиқиришта полат билән өзөннөң үлүшини көрситиңлар.

2-вариант

Берилгөн хәритә схемини қоллинип, Қазақстанниң қара металлургиясиниң асасий мәркәзлирини атаңлар. Қандақ хамәния билән ишләйдү? Қандақ мәнсулат чиқириду?

6-тапшурук. Селиштурма тәбиий өсүмниң несаплиганды, әгәр:

1-вариант

2018-ж. Нур-Султан шәһириниң түгуш көрсеткүчі 29 миң адәм, өлүм 4 миң адәмни, ахали сани 1050 миң адәмни ... төшкіл қылды.

2-вариант

2018-ж. Қарағанда вилайитиниң түгуш көрсеткүчі 23 миң адәмни, өлүм 13 миң адәмни, ахали сани 1380 миң адәмни ... төшкіл қылды.

ИЖЕТИМАЙ-ИХТИСАДИЙ РЕСУРСЛАР

Силәр билидиған болисиләр:

- илмий-техникилық инқилап тоғрилиқ;
- адәм тәрәкқияти индексиниң немә екәнлигини;
- Қазақстанниң саһалиқ-территориялық қурулмисиниң қандақ екәнлигини;
- мәмликттеги инфрақурулумлуқ комплексиниң йүксилишини.

Силәр үгенисиләр:

- мәмликтеги ихтисадиниң санлиқ вә сүпәтлик тәриглимисини қараштурушни;
- ИТИ шаралытындык ишләпчиқиришниң асасий йөнилишилирини экспертиза қилишни;
- транспорт ишиға асасий көрсөткүчлири бойичә баһа беришни.

§53. Илмий-техникилық инқилап

Ядидарға чүширицлар

- Илмий-техникилық инқилап тоғрилиқ немә болисиләр?

1. Илмий-техникилық прогресс вә илмий-техникилық инқилап. Илим вә техника пәйда болған чағдидан башлап инсаннның цивилизациясы илмий-техникилық прогресс билән зич бағлиништа болуп көлмектә. Илмий-техникилық прогресс техникиниң, технологиялық материалларниң, энергетикилық базиниң илим-пән асасида давамлық риважлинишидур. Фулачлап йүкселгән бу жәрияндада илим билән техникиниң тинич эволюциялық риважлиниш басқучлири болди. Шуның билән биллә, кәсқин, инқилавий тәрәкқият басқучлириму орун алди. Улук ечишлар билән йециликлар дәвери жәмиәйткә тез һәм қоңқур өзгиришләрни киргүзді. Мундак дәвир *технологиялық инқилавий дәвир* дәп аталды (212-сурәт).

XVIII əsirnin ахидидин башлап, үч инқилап йұз берди. *Биринчи инқилап* – ишләпчиқириш инқилави – нор машинисини кәшип қилишқа бағлиқ болди. Ишләпчиқиришни механикалаштуруш башланды. Жирик машина индустриси, тәмүр йол транспорти пәйда болди. *Иккинчи инқилап* – электр системисиниң вұжутқа келиши. Электрлаштуруш башланды. Конвейр түпәйли умумиңүзлүк ишләпчиқириш қелипласhti.

212-сүрәт. Технологиялык инқилап басқұчлары

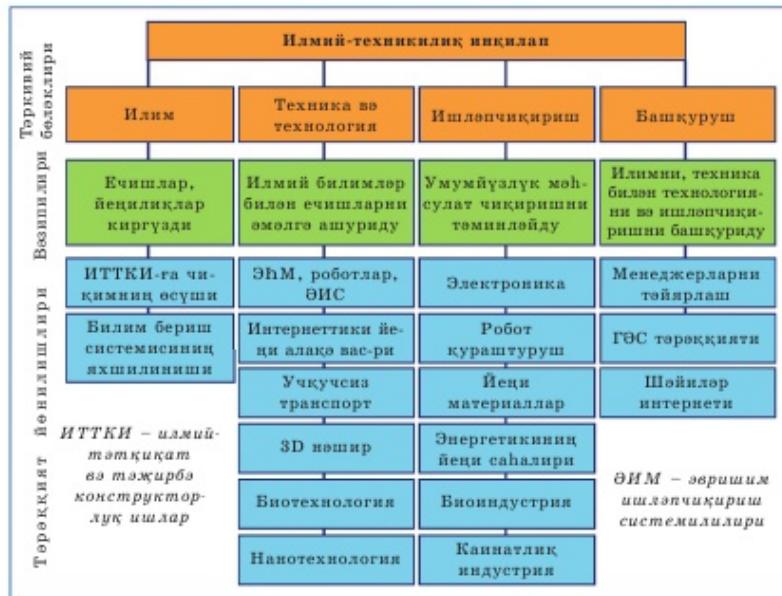
Учинчи инқилап бу пәкәт ишләпчиқиришла өмөс, илмий-техникилык инқилапму болди. У 1940-жилларниң оттурисида башланди. Илим билән техника бир мәзгилдә вә өз ара бағлиништа риважланди. Электронлуқ несаплаш машинси билән роботни көшип қилиш инқилавий йецилиқ болди. Санаатни автоматлаштурууш башланди, 1960-жилларниң ахидида шәхсий компьютерлар билән интернет ториниң пейда болуши нәтижисидә өхбаратлаштурууш башланди. Бұғұнки күндө дүния төртінчи ишләпчиқириш инқилавий нарписида турмақта. Униң дәслепки бәлгүлири – мобиЛЬЛИК интернет, сұнъий интеллект, үч өлчәмлік 3D принтер вә несаплаш техникилири.

Илмий-техникилык инқилап (ИТИ) дегинимиз немә? ИТИ – жәмиәтниң ишләпчиқириш күчлирини түп асасидин вә тез өзгәртидиган илим һәм техника тәрәкқиятидик инқилап.

2. ИТИниң тәркивий бөләклири вә асасий тәриплімиси. Ңазирқи ИТИ бир-биригө бағлиқ төрт тәркивий бөләктин: 1) илмий; 2) техника вә технология; 3) ишләпчиқиришлиқ; вә 4) башқуруштын ибарәт биртуша муреккәп система (213-сүрәт).

Илмий-техникилык инқилапниң тәриплімисиму һөрхил. Уларниң муһим үчиге тохтилайли.

Биринчиси – ИТИ һәрбий-техникилык инқилап сұпитидә иккинчи жаһан уруши дәвридә башланди. У өз башланмисини 1945-ж. Хиросима

213-сұрағат. ИТИниң тәркүиттік қисимлери вә йөнилишшири

үстигө ташланған америкилиқ атом бомбасиниң партлиши билән йәткүзді. Һөтта назирқи тинич заманниң өзиде ИТИнең өң ахирқи йеңилиқтери көп әһвалда һәрбий мәхсөтлөрдө пайдилинилди. Һәрбий мәхсөттери йецилиқтар илмім-пән вә техникаға сәрип қилинедиган аләмлик-дөләтлик чиқимниң 1/3ни тәшкил қилиду.

Иккінчиси – ихтисатниң һеммә саһалирини, әмгәк қилиш, турмуш-мәишәт, мәдәнийәт вә адәмләр психологиясиниң өзгиришкә чүширидиган ИТИниң надирлиғи. ИТИ барлық мәмлекәтләр билән қытъәләрни йәрниң сиртқи пости билән йекин кайнатниму өз ичиге алиду.

Үчинчиси – илмениң илгири-кейин болмифика дәріжиде сұръәтлик риваж-линиши. Илим жәмийәт тәрәкқиятиның асасий факторига, адәмләр (ишчилар) вә ишләпчиқириш қуралири (техника) қатарлық ишләпчиқириш күчи болуп несаплиниду. У ечишлар «индустриясында», техника тәрәкқиятиның күчлүк катализаторига айланди. Үниңда миллионлыған адәм, конструкторлар билән билле алғанда, онлыган миллион адәм ишләйдү. Илмий-тәтқиқатларга сезиләрлік мәблөг хәшләнди (2017 – 1,7 трлн долл). Уларниң йеримини АҚШ билән Хитай сәрип қилиду. Лидерлар бәшлигиде Япония, Германия вә Жәнубий Корея бар. Жәнубий Корея, Израиль, Япония вә башқа бәзи дәләтләрдө илмий-тәтқиқат вә тәжрибелик-конструкторлук ишлириға (ИТТКИ) хәшлинидиган чиқим умумий ички мәсулалтниң (УИМ) 3–4%-ни тәшкил қилиду.

«Чоң илим» пәкөт һазирқи ғардикалық илим-пәнгө асасланиду. Бу технологиялық тәрәккиятни тәминләйдиган «билим – илим – ишләпчикириш» системисини қурушқа имканийәт бериду. Униң ениң мисали, дуниядикі өң илгарларниң бири несаплинидиган Япониядикі билим бериш системисидур. Буниң билән ИТИ мувәппәкійәтлирини мәмлекәт ихтисадыға утуқлуқ жәрий қилиш беваситә бағылған. Қазақстандикі билим беришни қайта қурушму нәқмошу мәхсөтни көзләйдү.

ИТИниң үчинчи хусусийити – техникидикі, технология билән ишләпчикириштиki түп асаслық өзгиришләр. Техника вә технологиядикі өзгиришләр ЭhM, компьютерлар, роботлар, 3D принтерлар (214, 215-сүрәтләр), нано- вә биотехнологияләрни көң пайдилиниш билән учкучсиз транспорт vasитилирини пайдилиниш вә алақынның йеци түрлирини (спутниклик, мобильлик) тарқитиши билән мұнасивәтлик.

Санаэттө алтә асасий сана бесимлиқ билән илимни көп тәләп қилидиган sahara ятиду (213-сүрәт). Илимни көп тәләп қилидиган саналарниң мәңсулати аддий, әнъеннивий саналар мәңсулатыға қарында, илимға хәшлинидиган чиқымни көп најәт қилиду. Мундақ мәңсулаттарни электроника, робот ясаш, ракета-каинатлық санаити, биондустрия чиқириду.

Электронлуқ санаэтниң умумйүзлүк мәңсулат ишләпчикиришта Хитай (шәхсий компьютерлар, смартфонлар вә б.), серверлар билән программилық тәминат санаасыда АҚШ алдада көлмектә.

214-сүрәт. Хитайдың 3D принтери арқылы 3D-чықырылған дуниядикі биринчи автомобиль. Буниң үчүн 5 күн вә 1000 доллар најәт болди

215-сүрәт. Хитайдың 3D-чықырылған жуқури илдамлық поездлири (350км/с) – ИТИниң асасий рөмизлириниң бири

216-сүрөт. Санаёт роботлири автомобиль қураштурмақта

Тез тәрәккىй қиливатқан саһа – *робот қураштурууш*. Ишләпчиқириш роботлар парки дуния йүзидө 2 млн бирліктин ашти (216-сүрөт). Униң асасий қисми Хитай, Япония вə АҚШда орнитилған. Санаётлик роботландурушта Жәнубий Корея алда көлмектө. Бу мәмликтөнің қайта ишләш санатиниң 10 миң ишчисига 710 санаётлик робот тогра келиду (АҚШда – 200). Робот техникисиға өвриш им ишләпчиқириш системилири билән автомат-заводлар паалийити бағлиқ.

ИТИ дәверидә энергетикиниң *йеңи саналири* пәйда болди. 1980-жилларниң йеримигичә энергетикилиқ егилекни қайта қурушниң асасий йөнилиши атом энергияси тәрәккиятидур. Чернобыль апитетидин кейин АЭС селиш сүръети пәсәйди. Бәзи мәмликтөлөр (Италия, Германия, Испания вə б.) улардин ваз кечиш қарарини қобул қилди. Назирқи чағда «Йешил энергетика» бәк тез риважланмақта. Буниңда әң авал күн вə шамал энергетикиси сүръетлик йүксәлмектө.

ИТИ *йеңи конструкциялык* материалларни төлөп қилиду. Һәммидин бурун булар йерим өткүзгүчиләр, композитлар, сапал, оптикалық талә, «ХХ өсирниң металлири» – бериллий, титан, тантал, литий болди. Бұғұнки таңда *йеңи басқұч* материалы – наноматериаллар лазым болмақта, уларни малекула билән атом дәрижисидә бәрпа қилиду. Улар бәк йеник вə пухта, өз хусусийитини өзгөртип, өзлүгидин әслигө келәләйдү вə тазилиналайду. Мәсилән, графен – иссик билән энергия өткүзгүч – адемниң чечидин миллион hәссә инчиккә, бирақ полаттин 200 hәссә пухта.

Биотехнологияниң (генлиқ инженерияниң) асасида *биоиндустрия* риважланди. У дорилик маддилар, витаминалар, модификацияләнгән организмларни чиқириду. Мәсилән, көп мәһсулат беридиган, қурғақчилиққа, һөрхил ағриқларға, зиянкәшликләргө тәзүмлүк организмлар. Мәзкүр саһа болуппум АҚШда, Япониядә, Германиядә яхши йолға қоюлған.

Каинатлық индустрияда АҚШ, Россия, Евроиттипақ билән Хитай йетекчи орунда туриду.

ИТИ дәвриде башқуруш алғанда роль ойнайды. У бек муреккеплишп көтти вә мәхсус билимни тәләп қилиду. Америқилик астронавтарни Айға қондурушқа тәйярлік жәриянида («Аполлон» программиси) келишилгендә 26 миң ширкәт қатнашты. Мундақ программиларга башқуруш илмини йетүк өзләштүргөн адәмләрла рәһбәрлик қиласалайды. Уларға лазимлық кадрлар АҚШнан, Улукбританиянан вә б. мәмлекәтләрниң илғар һәм қиммәт бизнес-мәктәплириде тәйярлиниду. Уларни тамамлигучиларни – назирқи башқұрғучиларни – менеджерлар дәп атайды. Менеджерларға тоғра қарап қобул қилишқа ГӘС ярдәмлишиду. Нәрсиләр Интернети – **тәртінчи ишләпчиқириш инқилавиниң мәһеули** – башқуруш үчүн алғанда шарапитларни яритиду.

Шундақ қилип, илмий-техникилық инқилап жәмийәт нағытаниң һәммә тәрипиге тәсирини тәккүзді. Дүния унан новәттики басқуичи – тәртінчи ишләпчиқириш инқилави һарписида турмақта. У бизниң өмримизни, әмгәк билән мұнасивет орнитишимизни толуқ өзгәртиду.

Қошумчә мәтинг: қызықарлық мәлumatлар

1. Тәртінчи ишләпчиқириш инқилави һарписида Интернет йәтмігөн инсанийәтниң йерим бөлигидә үчинчи ишләпчиқириш инқилави техни башланмыди. Йәр йүзидики адәмләрниң 1/7 бүгүнки күнгічө электр системиси йоқ, иккінчи ишләпчиқириш инқилавини күтмектә.
2. Хитайдикі пәкәт илмий-тәтәқиқат вә тәжкібә-конструкторлық (ИТТК) саналарда Германиянан жәми аналисинаң санына баравәр адәм әмгәк қилиду (80 млн-дин оушқы).
3. 2017-жили дүниянан һәммә мәмлекәтлири ИТТК үчүн 1,7 трлн долл сәрип қилди. Унан ичидә 447 млрд АҚШ, 370 млрд Хитай, 171 млрд Япония, 110 млрд Германия, 73 млрд Жәнубий Корея хөшлигөн. УИМ бойичө пайиз билән несаплиғанда әң көп хиражәт сәрип қилған Жәнубий Корея (4,3%), Израиль (4,2%), Япония (3,4%), Швеция билән Финляндия (3,2%-тін). Бизниң елиниздә ИТТК үчүн 2017-жили 718 млн доллар (0,2% УИМ) сәрип қилинған.
4. Наноматериаллар дәп бир яки бирнәччө сиртқи мәлчәри 1дин 100 нм (1 см = 10 000 000 нанометр) арилигіда ятидиган нишанларни атайду. Наноматериаллар – бүгүнки күннин реаллиги. Уларниң дүниявий нәркі 11 млн тоннига, хүни 20 млрд евроға йәтти. Европида наноматериаллар секторида 400 миндәк ишчи әмгәк қилиду. Ишләпчиқириш асасини нанотехнологияни тәшкил қилидиган аләмлик мәһсулат көләми 2009–2019-жж. 200 млрд-тін 2 трлн евроғиңе еости.

ОҚУШ-ТӘТҚИҚАТ ИШЛИРИФА ВӘ ҚЕЛИПЛАШТУРҒУЧИ БАҢАЛАШҚА БЕФИШЛАНҒАН ТАПШУРУҚЛАР БЛОГИ

Өзәңларни тәкшүрүңлар

1. Илмий-техникилиқ прогресс билөн илмий-техникилиқ инқилапни селиштуруңлар. Охашағы билөн пәркі немідө? 2. Илмий-техникилиқ инқилап дегинимиз немә? У қачан башланғыс? 3. ИТИ-ниң тәрківий қисимлирини атаңлар, уларниц һәрқайсиси қандақ мәсилелерни йешиду? 4. Илимни көп төлөп қилидиган саяналарниң қандақ алғаннан көрсеткіштері бар? 5. Илмий-техникилиқ инқилапни тәрипләйдиган мұнім бөлгүлөрни атаңлар.

Тапшуруқларни орунлаңдар

1-тапшуруқ. Экспресс-соаллар. 30 секундта 5 соалға жақап беріңдер.

1. Илмий-техникилиқ прогресс дегинимиз
2. ИТИ-ниң тәрківий қисимлири
3. ИТИ-га хас бириңчи тәріплімә
4. ИТИ системисидиқи башқуруш вәзипелері
5. Ишләпчиқириш тәреккиятидики бесім саяналар

2-тапшуруқ. 212-сүрөтке қарап, илмий-техникилиқ прогрессниң қандақ риважланғанлығын күзитеңдер. Технологиялық инқилаптар қайси вақитта болғанини ениқлаңдар. Бу инқилаптарниң рөмзи сұпудың немілөрни ейтишқа болиду?

3-тапшуруқ. ИТИ дәвридікі илимнің ролини баңалаңдар. Мәммекіндердегі илмий-тәтқиқат ишлирига арилишишини қандақ көрсөткүчлөр арқылыңызға билишкө болиду?

4-тапшуруқ. 213-сүрөт бойичә ИТИ дәвридә техника билөн технологияның қандақ йеци түрлири пәйда болғанлығын ениқлаңдар. Улар тогрилик қисқа некайә түзүңлар.

5-тапшуруқ. 213-сүрөт бойичә ИТИ шаралығында ишләпчиқириш тәреккиятиниң асасын жөнилишлерини төhlил килиңдер. Схема-кластер түзүңлар.

6-тапшуруқ. Интернет ресурслариңиден «4-ишләпчиқириш инқилави» һәккідең әхбарат тапсыңдар. Қисқыча учур түзүңлар.

Хәритидин корсетиңдер

ИТТКИ-га (УИМға пайизлиқ) мутләк вә селиштурма чиқимлири бойичә лидер мәммекіндер – АҚШ, Хитай, Япония, Германия, Жәнубий Корея (Корея Жумhурийити), Израиль.

Тест тапшуруқлари

1. Илмий билимнің асасыда техника билөн технологияны турақтың іетидүрүп түруш:

- а) ИТИ; ә) инновацияләр; б) илмий-техникилық төрөккият;
в) илимни көп тәләп қилиш; г) менеджмент.
2. Илим вә техника төрөккиятидик түп асаслық өзгириш:
а) эволюцияләр; ә) илмий-техникилық төрөккият; б) инновация;
в) илмий-техникилық регресс (кәйнигә қайтиш); г) модернизация.
3. ИТИ пәйда болған вақит:
а) Бириңчи жаһан уруш жиллари; ә) XVIII–XIX ə. ; б) XXI ə. беши;
в) 1960-ж. ахыри; г) Иккى жаһан уруши жиллари.
4. ИТИниң өзигө хас тәриплімиси:
а) надирлик; ә) ишләпчиқириш; б) башқуруш; в) илим-пәнниң гүллиниши;
г) һәрбий-техникилық инқилап охшаш башланды.
5. ИТИниң тәркивий қисимлери – ишләпчиқириш, башқуруш:
а) надирлик; ә) илимни көп тәләп қилиш; б) илмий; в) сұнъый интеллект;
г) техника вә технология.
6. Ңазирқи ИТИниң көрүнүші:
а) 1-ишләпчиқириш инқилави; ә) 2-ишләпчиқириш инқилави;
б) 4-ишләпчиқириш инқилави; в) аграрлық инқилап.
7. Тәртинчи ишләпчиқириш инқилавиниң рөмизилери:
а) 3D-принтер; ә) автомобиль; б) мобильлық Интернет; в) учқучсиз аппарат;
г) компьютер.

Китап төкчеси

- Шваб Клаус. Тәртинчи ишләпчиқириш инқилави. – М.: «Эксмо», 2016
- Шваб Клаус. Тәртинчи ишләпчиқириш инқилаваниң технологияси. – М.: «Эксмо», 2018

Баянатлар билөн лайиһелик ишлар мавзуулири

- Ңазирқи ИТИ, тәртинчи ишләпчиқириш инқилави.
- Қазақстан вә ишләпчиқириш инқилави 4.0.
- «Әқиllлиқ шәhər» вә санлиқ технологияләр.
- Ишләпчиқириш роботлар дүниясида.

Рефлексия («Анкета» усули)

Дәристике ишицларни тәhлил қилинлар: дәптирицларга соалларға тез вә қисқычә жаvап йезицлар:

1. Ишледим	паал/паал өмәс
2. Ишимда	қанаәтләндим/қанаәтләнмишим
3. Материал –	чүшинишлиқ/чүшиниксиз
пайдилик/пайдисиз
қизиқарлық/қизиқ өмәс

§54. Қазақстандикі вә дүниядики адем иқтидариниң риваражлиниш индекси

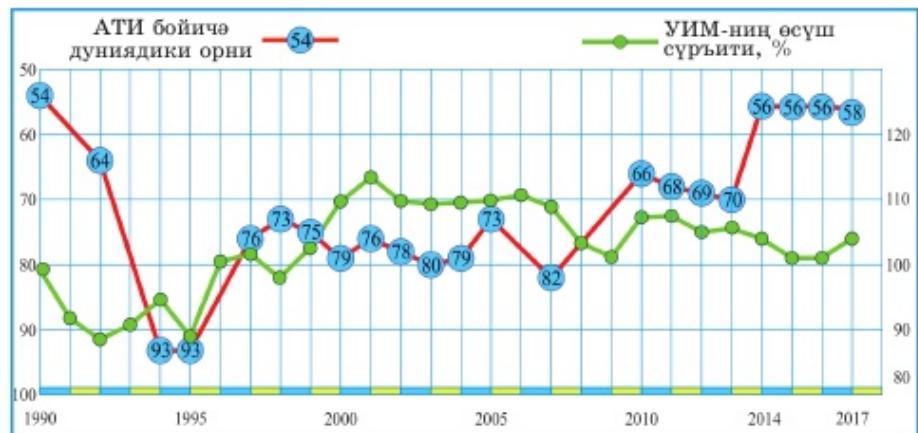
Ядигарға чушириңлар

- «Адем тәреккияттың индекси» деген уқум немини билдүриду?
- Адем тәреккияттың яшаш дәрижисини қандақ көрсөткүчлөр билән ениқладыу?

1. Ижтимай-ихтисадий тәреккият көрсөткүчлири. Ихтисат әһвали, ихтисадий иқтидарни пайдилиниш аналиниң турмуш дәрижисиниң умумий ички мәһсулатиниң көрсөткүчи болуп несаплиниду. Умумий ички мәһсулат (УИМ) – *ихтисаттың һәммә саһалирида бир жил ичиәде ишләпчиқиридиган хуни*. УИМ-ни миллий волюта билән несаплайду. Башқа мәмлікетлөр билән селиштуруш үчүн, уни АҚШ долларыга авдуриду. Асасөн УИМ-ниң үч көрсөткүчи қоллинилиду. *Биринчи көрсөткүч – УИМ-ниң мутләк (абсолют) мәлчәри*. Бу ихтисат көрсөткүчиниң мас-

217-сүрәт. Ихтисат тәреккияттың масштаби вә дәрижиси

218-сүрөт. Қазақстаниң АТИ вә УИМ-ниң өсүш сұръити бойичә дуниядик орни, 1990–2017-жж.

штаби, УИМ жуқурилиғансири, мәмліккөт ихтисадиму жуқурилайду. Иккінчи көрсөткүч – җан бешига несаплиғандықи УИМ. Бу – ихтисат тәрəққиятидики көрсөткүч. Ҙан бешига несаплиғандықи УИМ көпейгендесири, ихтисат яхши риважланған болуп несаплиниду.

Үчинчи көрсөткүч – УИМ-ниң өсүш сұръити (пайиз билән алғанда). Бу – ихтисатниң динамикалық көрсөткүчі. Униңға қарап, ихтисат билән ихтисадий иқтидарниң өсүшини (налсиришини) байқашқа болиду.

217-сүрөт бойичә дуниядик жирик үч ихтисатни атаңлар. УИМ бойичә елиминиз дунияда нәччини орунда? Қазақстанда УИМ-ниң мұлтқын мөлчәри қандақ?

2. АТИ (адем тәрəққиятиниң индекси) вә униң өлчими. Адем турмушиниң дәрижиси билән сүптии ихтисатниң тәрəққият дәрижисиге бағлиқ. Шуңлашқа ахали саниға несаплиғандықи УИМ көплигөн жиллар давамидә жәмийетниң маддий әһвалиниң йеганә хуласә көрсөткүчи болуп несаплиниду.

1999-жили БМТ адем тәрəққияти тоғрилиқ дуниявий баянат елан қилди. Униңда адемниң паравәнлиги билән имканийәтлиригө баға бериш үчүн, адем тәрəққиятиниң индекси (АТИ) қоллинилди. Бу индекс адемниң яшаш шаралитиниң үч тәриплімисини бириктүриду. Узақ яшаш (күтүлидірган адем өмрінің узақтығы), билим сәвійесі (оттура оқуш вақты) вә маддий паравәнлик (җан бешига несаплиғандықи УИМ).

219-сүрөтни пайдилиніп, АТИ бойичә елиминизниң дуниядик орни ениқланылар. Қайси жилларда Қазақстаниң орни өң жуқури, қайси жиллири өң төвөн болды? 1990-жиллири АТИ-ниң көсқин төвөнлөп кетиши немиге бағлиқ?

2017-ж. елиминиң АТИ-и 0,8 мөлчөригө йетти (максимум 1,0 әһвалда). Бу елимингө дәсләпки қетим адәм иқтидариниң наһайити жуқури дәрижиди мәмликәтләр қатарыға қошулушыға имканийәт бәрди (15-жәдвәл).

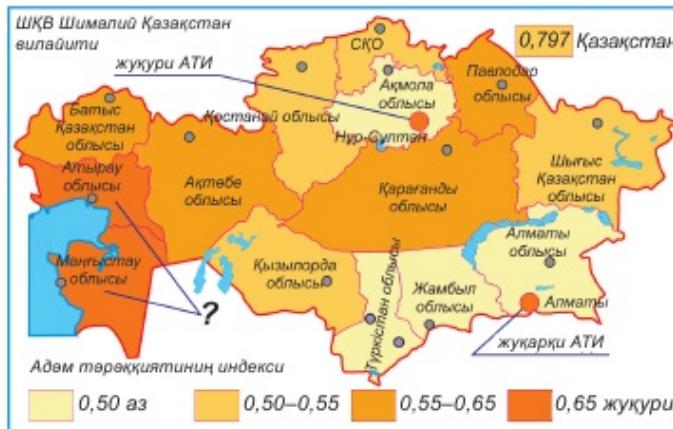
15-жәдвәл

Таллавалған мәмликәтләр бойичә АТИ көрсөткүчи (2017-ж.)

Дүния-дикорни	Мәмликәт	Оттура узақлиги		Жан бешига несаплиғандыки миллий кирим, долл.	АТИ
		наят, жил	билим елиш, йеши		
Наһайити жуқури дәрижә					
1	Норвегия	81,3	12,6	48688	0,955
2	Австралия	82,0	12,0	34343	0,938
3	АҚШ	78,7	13,3	43480	0,937
5	Германия	80,6	12,2	35431	0,920
10	Япония	83,6	11,6	32545	0,912
Жуқури дәрижә					
55	Россия	69,1	11,7	14461	0,788
57	Сәүдийә Әрәпстәни	74,1	7,8	22616	0,774
59	Қазақстан	67,4	10,4	10451	0,754
85	Ямайка	73,3	9,6	6701	0,730
90	Түркия	74,2	6,5	13710	0,722
Оттура дәрижә					
101	Хитай	73,7	7,5	7945	0,699
114	Өзбекстан	68,6	10	3201	0,654
136	Индистан	65,8	4,4	3285	0,554
Төвән дәрижә					
146	Пакстан	65,7	4,9	2566	0,515
186	Нигерия	55,1	1,4	701	0,304

Таллавалған мәмликәтләрниң 2017-ж. адәм тәрәкқияти индекси. Һазирчә бу топта Қазақстан лидер мәмликәтләрдин артта келиватиду. Бизгә адәм иқтидариниң йүксәлдүруш учун көп ишларни қилишимиз лазим. Өзәклик мәсилиләрниң бири – асасий төвә арилиқ пәриқләрни сөвийиләштүрүш керәк (адәм тәрәкқияти тоғрилиқ миллий баянатлар мәлumatлири бойичә, 2017-ж.)

219-сурәт бойичә асасий төвә арилиқ пәриқләрни еникләнләр: 1) АТИ жуқури (0,65) төвәләр (вә шәһәрләр); 2) АТИ төвән (0,55тин төвән) төвәләр. Атирав билән Маңғыстау вилайәтлиридә башқа төвәләр билән селиштурғанда индекси мәнасиниң жуқури болушини қандақ фактор ениқлайдығанлығини чүшәндүрүшкә тиришиңлар.

219-сүрәт. Қазақстан территориясидикі адем тәрәккияттегі индекси
(2016-жилкі адем тәрәккияти тоғрилиқ миллий баянат)

3. АТИ вә Қазақстан іхтисадинің келәчиги: іхтисадий билим йолида. Ихтисадий іқтидар – һөртөреплимә тәрәккияттегі шәрт-шараити. Уни өмөлгө ашуруш ойлаштурулған стратегияға бағылғы. Қазақстанлик тәрәккият стратегияси *мәмлекәтни модернизацияләшкә* (*түп асасидин йеңилашқа*) қаритилған. Униңда йеңи типлиқ іхтисатни – билим іхтисадини түзүшкө чоң әһмийәт берилгенді. Мундақ іхтисадий инновацияләр (йеңи җарий қилишлар) – ечишлар, йеңиلىқтар, йеңи технологияләр көң қоллинилиди. Шуңлашқа билим іхтисадини *инновацияләк іхтисат* дәп атайду.

Инновацияләк іхтисатқа өтүш үчүн іхтисадий іқтидарниң һәммә имканийәтлирини күчәйтиш лазыл. Адем капиталини риважландурушқа, мәмлекәтниң илмий-техиникилиқ шараитини кәңәйтишкө мәблөг селинмақта. Иккінчи индустримальештуруш сүръетлик өмөлгө ашурулмақта. 1930–1960-жиллардик индустримальештуруштин пәрки шуки, буниңда әң алдинқи қатарлық технологияләрни қоллинидіганды. Ишләп-чиқиришни бөрпа қилиш көзлөнгөн. Хөлиқара дәрижидики сода, транспорт, өхбаратлық мулазимәтниң құдрәтлик комплекси қелиплашмақта. Мошу арқылы тәбии ресурсларни экспорт қилиш азийип, мәмлекәтниң тұрақтық тәрәккияти төмөнлиниди.

Модернизацияләш мәхсөтлирини өмөлгө ашурушта Қазақстан іхтисадиниң «локомотивлири» – нефть санати билән металлургия асаслық роль ойнайды. У мәмлекәтниң экспортлуқ киригинин вә инвестицияниң сезиләрлик қисмини тәшкил қилиди. Бу саналардыму ишләпчиқиришни модернизацияләш өмөлгө ашурулуп, тез вә сүпәтлик йүкселишикке йеңи имканийәтлөр қараштурулмақта.

**Шундақ қилип, елимиз ихтисади мол ихтисадий иқтидарға асас-
линиду. Униң муһим қисми – адәм капиталы. Бу мәмлікетни модер-
низацияләш билән һәртәрәплімә риважландурушниң асасий шәрти.**

Қошумча мәтинг: қызықарлық мәлumatlar

1. 2018-жили җан бешига несаплиганды УИМ мәһсулатлирини ишләп-
чиқиришта дуниявий карванбеши Люксембург (жилига 114 миң долл.). Бу рейт-
ингта АҚШ (63 миң) – 10-орунда, Россия (11,3 миң) – 63-, Қазақстан (9,3 миң) –
72-, африкиләк Бурунди дөлити (275 долл.) өң ахирки 194-орунда болди. Дуния
бойичә оттура УИМ мәлчәри жилига адәм бешига несаплиганды 11,3 миң долл.
тәшкил қилиду.

2. Адәм тәрәкқияти тогрилик биринчи баянат мундақ сөзләр билән башлини-
ду: «Хәлиқнин өң асасий байлиги – адәм. Адәмләргө узак, сак-саламәт вә ижадий
яшашика имканийәт беридиган шараит яритиш тәрәкқиятниң муһим мәхсити
булуп несаплиниду. Сәясәтчиләрниң пааллигини ашуруш үчүн, алымлар АТИ-
ни ойлаш тапти. Мәзкүр гайиниң мүөллини – пакстанлиқ ихтисатчи Махбуб-ул-
Нәк, уни дости, Нобель мүкапитиниң лауерати, һиндистанлиқ ихтисатчи Амар-
тый Сен өмөлгө ашурди. Мәмлікетниң турмуш сүпитети билән өлчинидиган аддий
сан (яшаш үзаклиги, билим сөвийиси, кирим) дөлөтниң селиштурма түрдикى
параөнлигиниң көрсөткүчидур.

3. 2017-ж. өң узак үақыт билим алғанлар – немислар (14,1 жил), өң узак
яшигучилар японлар (83,9 ж.), өң һаллиқ яшайдиганлар катарлиқлар (җан
бешига несаплигандык жиллиқ кирим 117 миң доллар) болди.

ОҚУШ-ТӘТҚИҚАТ ИШЛИРИФА ВӘ ҚЕЛИПЛАШТУРҒУЧИ БАҢАЛАШҚА БЕФИШЛАНҒАН ТАПШЫРУҚЛАР БЛОГИ

Озәнларни тәкшүрүүллар

1. Ихтисадий иқтидар қандақ компонентлардин түзүлидү?
2. Қазақстанниң ихтисадий иқтидариниң күчлүк вә ажыз тәрәплири қандақ?
3. УИМ-ни ихтисатниң асасий тәриплімиси дәп несаплашқа боламду? Көз-
қаришиңдарни ейтиңлар.
4. Немишкә елимиз ихтисадини модернизацияләш асасий мәхсөт дәп
қоюлған?
5. Ихтисадий иқтидар, умумий ички мәһсулат, адәм тәрәкқиятниң ин-
декси, инновациялык ихтисат чүшәнчилериниң мәзмунини ечиңлар.

Тапшыруқларни орунлаңылар

1-тапшыруқ. Экпресс-соаллар: 30 секунд ичидө 5 соалга жавап берип, «5»
дегендә баһа елиңдер.

1. Ихтисатниң масштабини ... өлчөйдү.
2. Мәмлікетниң тәрәкқият дәрижисиниң көрсөткүчи
3. Ихтисадий өсүшни ... қарап тәрипләйдү.

4. АТИ-дикі көрсөткүчлөр саны

5. Қазақстан мемлекетлөр топида АТИ бойичә

2-ташшуруқ. Параграфниң биринчи пунктідікі мәтингө, қошумчә мәтингө 129-сурөтке аласынинп, Қазақстан ихтисади билөн аналисинаң тәреккият дәрижисіне санлық тәриплімә түзүнлар. Көрсөткүчлөр билөн уларниң санлық мәнасини жәдвәлгә киргүзүнлар:

Тәриплімә элементтері	Көрсөткүч	Көрсөткүчниң санлық мәнаси
Ихтират масштаби		
Ихтиратың тәреккият дәрижиси		
Ихтират динамикасы (2017-жыл мәлumat бойичә)		
Адемниң паравәнлик вә имканийәт дәрижиси		

Қазақстаниң ихтисади билөн аналисинаң түрмуш дәрижисиниң тәриплімінин йетишмәйватқан сезлөр вә саллар билөн толтурунлар:

«Енимиз ихтирадының масштаби униң тәреккият дәрижиси ... 2017-жыл УИМ-нин риважлиниш сұръити ... %-ни тәшкил қилды. АТИ бойичә Қазақстан адем иқтидари тәреккияттың ... дәрижисидікі мемлекетлөр топига кириду.

3-ташшуруқ. 218-сурөт бойичә Қазақстан ихтирадының тәреккият сұръити билөн АТИ арисидікі өз ара бағлинини ениқлаңдар. Графика қарап, 1990 – 2012-жыл арилигіда АТИ бойичә енимиздин дүнияды егіләйдіган орни қандақ өзгерди? Қайси жилларда у интайин төвөн болды? Униң ихтирадының динамикасы билөн бағлинини қандақ? 1) УИМ-нин өсүш сұръитиниң гижицлишиши КЖ орниниң АТИ бойичә төвөнлишигө елип көлгөн басқуч; 2) сұръитиниң чапсанлишиши КЖ-нин АТИ бойичә орниниң көтирилишигө елип көлгөн басқуч; 3) ихтират тәреккият сұръити жуқурилап, АТИ бойичә егіләйдіган орни, өкічә, төвөнлигөн басқуч. Қандақ ойлайсилдер, бу немиге бағлай?

4-ташшуруқ. Адем тәреккият тогрилиқ ахирқи баянат билөн тонушуңдар. Төвөндікі ссылка бойичә <http://hdr.undp.org/en/reports/global/hdr2013/download/> ru → Статистикилық қошумчә → Адем тәреккияттың индекси вә униң компоненттері. Қазақстаниң адем тәреккияттың индекси (Human Development Index яки HDI) бойичә мону мемлекетлөр билөн селиштурунлар: АҚШ, Япония, Хитай, Германия, Россия, Австралия. Қазақстан МДИ мемлекеттери ичидө нәчинчи орунда?

Сыләниң көзқарашылар

Дүниявий банк экспертерлири миллий байлықта «Күн ахырида өйгө қайтидиган сезилмәйдігін капиталны» бөлүп көрсетти. Қандақ капитал тогрилиқ гөп болуватиду? Уни назирқи ихтират билөн жәмийт тәреккияттың асасий фактори дейишкө боламду?

Баянаттар вә лайиһелик ишлар мавзуулары

1. АТИ: адем тәреккияттың үеци өлчими.
2. Қазақстан мұстәқиллік алған жиллардикі.

Рефлексия ((Я) – плюс, (Ч) – минус; (К) – қизиқарлық усуллар)

Дәристики ишиңдарни тәһлил қилиңдер: дәптириңдарга жәдәвәлни толтуруңдар.

Я (дәристики тапшыруқтарға әхбаратлар яқты)	Ч (чүшиниксиз, пайдисиз әхбарат)	К (қизиқтуридиган фактлар, йәнә билгүм келиду)
--	---	---

§55. Қазақстанниң индустримальлық-инновациялык тәрəққияти

Ядидарға чүшириңдар

- Ишләпчиқириш саһасиниң иккі топини.
- Мәммилекәт тәрəққият дәрижисини қандақ саһалар ениқлайду?
- Немишкә машинасазлық өң мұһим саһа болуп һесаплиниду?

Елимизниң индустримальлық-инновациялык тәрəққияти Қазақстанниң дүнияниң іхтисади риважланған оттуз мәммилекәт қатарыға кириш мәхсити билөн санаәт тәрəққияти мәсилелердегі зич бағлиқ. Буни чүшиниш үчүн, қазақстанлиқ идустрияның тәркиви билөн қурулмисини тәһлил қилиш лазим.

1. Ишләпчиқириш тәркиви: саһалар – ички саһалар – ишләпчиқириш. Қазақстан ишләпчиқириши бирнәччә миңлиған карханилардин ибарет. Чиқиридиган мәһсулати, пайдилинидиган хамәшияси билөн ишләпчиқириш технологиялири охшаш карханилар саһаларға бирикти. Жирик (тәркивий жәһәттін) саһалар ички саһаларға, ички саһалар айрим ишләпчиқириш түрліригө бөлүниду.

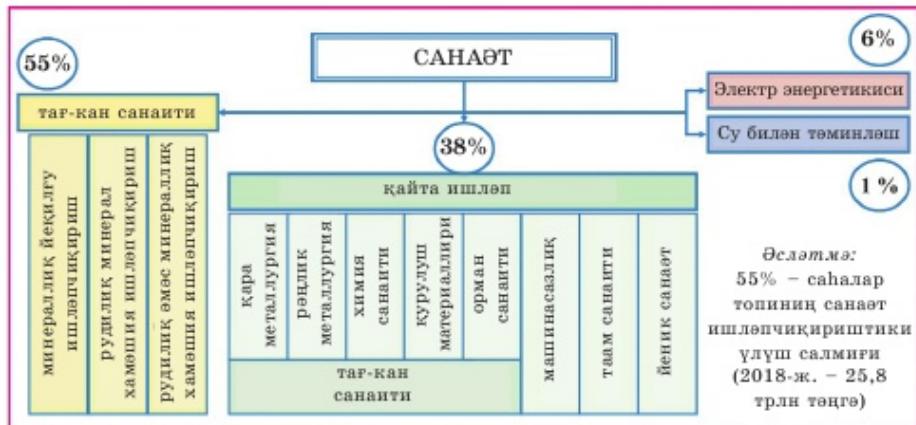
1-мисал. Таам санайти нан пишириш, гөш, сүт қатарлық 20-дәк ички саһани бириктүриду. Сүт ички саһаси сүт мәһсулатлири ишләпчиқириш (пастерләнгөн сүт, қаймақ вә б.), сериқ май, иримчик, сүт консервилерини ишләпчиқириш санайтини бириктүриду.

Санаәт тағ-кан санайтигө, қайта ишләш санайтигө, электр энергетикиси вә су билөн тәминләшкө бөлүниду (220-сүрәт).

Схема бойичә (220-сүрәт) берилгән санаәт ишләпчиқиришнин қайсиси силәр яшайдыған йәрдә орунлашқан? Бу һөқтә немиләрни ейталаيسиләр?

Тағ-кан санайти йәр қойнидин минераллық үеқилғу билөн хамәшия ишләпчиқириду. Қайта ишләш йеза егилиги вә ишләпчиқирилидиган хамәшияни ишләп, озук-түлүк, кийим-кечәк, үеқилғу химикатлири, қурулуш материаллири, машина вә үскүниләрни чиқириду.

Электр энергетикиси электр қувити билөн иссик ишләпчиқириду. Су билөн тәминләш тәбиий мәнбөләрдин ичишкә ярамлық су чиқирип, тузлук суни ичишкә ярамлиқ һаләткә көлтүриду.

220-сүрәт. Қазақстан санатиниң тәрківи

Санаәт саналири муһим иккі топқа – «A» вə «B» топлирига бөлүніду. «A» топига яки *егер санаәткә* асасен ишләпчиқириш қурал-ұскұнилирини (машина, қурал-ұскұн, металл) чиқиридіган санаалар кириду. Егер санаәтниң тәрківінде ғеңілгі, энергетика, металлургия, машинасазлық, химия санати, қурулуш материалларының ишләш санати вə б. ятиду. Бу топтика муһим үч сана – *машинасазлық, химия санати* вə *электр энергетикиси*. Улар барлық санаадың илмий-техникик прогрессни ениқладырып жеңіл шундауда қаржылықтардың өмірдегі машиналарни, қурал-ұскұндарни вə материалларни чиқириду. Шуңлашқа уларни *алдинқи қатардикі* (*авангардлық*) үйрек дәп атайду.

Адамләргө һажеттік озук-тұлұқ билән лазымлық нәрсиләрни «B» топиниң саналири, алди билән *таам* вə *йеник санаәт* ишләпчиқириду.

2. Санаәтниң саналиқ вə территориялық қурулмиси. Қазақстан санатиниң саналиқ қурулмисига бирнәчә алғаныдан кас. Биринчи, «A» топи саналири үлүшиниң жуқури болуши (90%). Чөт әлләрдин таам вə турмушқа лазым мәһсулаттарни егер санаәт товарлирига тегишип септевелиш мөшүниңға бағытты. Мундақ тегишип мәмлекәт ихтисади үчүн анчә нәтижидарлық өмөс.

1-мисал. Чөт әллик оттура сөвийидики бир автомобиль септевелиш үчүн, 15 т полат яки 1000 т төмүр канини септеш һажет.

Көплигөн тәрәккій әткән мәмлекәтлөрдө егер индустрія үлүши 50% - дин ашмайду.

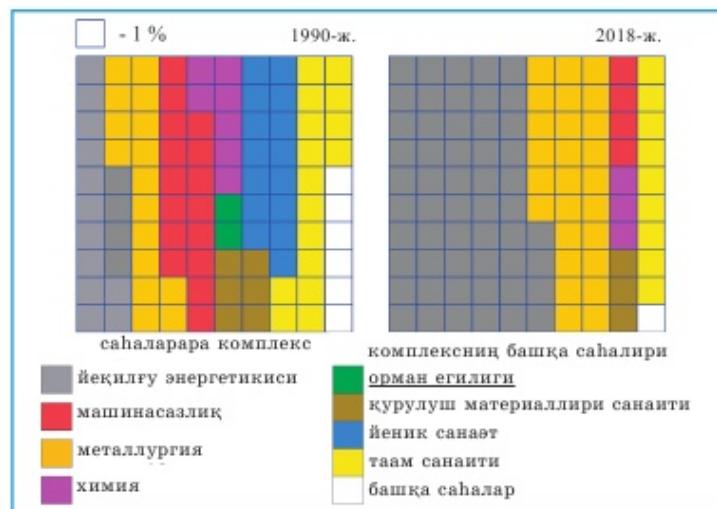
Санаәтниң қайси санааси елемиз үчүн пайдилик: ишләпчиқириш саналириму яки қайта ишләш саналириму? Немишкә?

Новеттики алайдилик тағ-кан санаати үлүшиниң жуқури болушыда. У умумий мәнсулатниң 1/2 бериду (2018-ж. – 55%). Қазақстан қайта ишләнмигөн йекилғу билән хамәшияни чөт әлләргө сатқанда, бираз мәблөг йоқитиду. Жұмһурийәткө қайта ишләш ишләпчиқириш санаати билән санаатара комплекслар арисидики пропорция (мувапиқлик) пайдилиқ әмес (16-жәдәвәлге вә 221-сүрәткө қараңдар).

16-жәдәвәл

Қайта ишләш санаэт қурулмиси, %

Санаэт	Қазақстан	Хитай	Германия
таам	19	10	10
йеник	1	8	1
орман, қөгөз	1	4	5
нефть ишләш	8	5	7
химия	6	14	14
қурулуш материаллири	6	5	2
металлургия	45	18	13
машинасазлық	10	34	43
башқа санаатар	4	2	5
Жөми	100	100	100

221-сүрәт. Қазақстаниң санаэт ишләпчиқиришкини санаатара комплексиниң үлүши

221-сүрөтни пайдилиніп, өтмийтигө қарап, бириңчи вә иккінчі саһаларара комплексни тепиңлар.

Йекілғұ билөн металға дуниявий баһаниң жуқури болуши йекілғұ энергетикилиқ вә металлургиялық комплексларның сүръетлик йүксилішигө тәсирини тәккүзді. Улар Қазақстаннан дуниявий іхтисаттың орнини еникілап, мәмлікет ичида алғанда «локомотив» ролини атқуриду. Уларниң риважлиниши башқа саһалар билөн Қазақстан хәлқиниң яшаш дәрижисиге тәсир қилиду. Санаөт қурулмисини йецилашқа «Индустріал-лиқ-инновациялық тәрəққият стратегиясы» қаритилған. У қайта ишлөш санатиниң тез риважлинишини қараштуриду. Униң асасини инновация (йеңи жарай қилишлар), жоғары технология билөн техникини қолланиш тәшкіл қилиду. У іхтисатниң хамәшияға бекінділигінің азайтуп, жуқури технологиялық товарни чиқиришқа имканийет бериду.

Келәчиги әң жуқури саһаларда (металлургия, машинасазлиқ вә б.) кластерлар қурулмақта (инглиз. *cluster* – пәнж (қисть), үйүр). Схема бойичә (220-сүрөт) қандақ саһалар қайта ишлөш санатиге ятидиган-лигини ениклаңлар.

Келәчиги әң жуқури саһаларда (металлургия вә б.) кластерлар қурулмақта. Силәпр кластер – мәһсулат ишләпчиқириш (мулазимет) үчүн бир-бири билөн зич бағланған һәрхил іхтисадий саһаларниң карханилар топи екәнлигини билисилөр. Мундақ бир кластер силәргө мәлум.

Бу қандақ кластер екәнлигини ядиңларға чүшириңлар. У қейірдө йүксөлди?

222-сүрөт. Қазақстандикі бириңчи Павлодар алюминий чиқириш заводы – инновациялық тәрəққиятниң үлгиси. Униң мәһсулати мошу көмгічә толуги билөн экспортқа чиқириліп көлгөн хамәшиядын 8 һәссе қиммәт

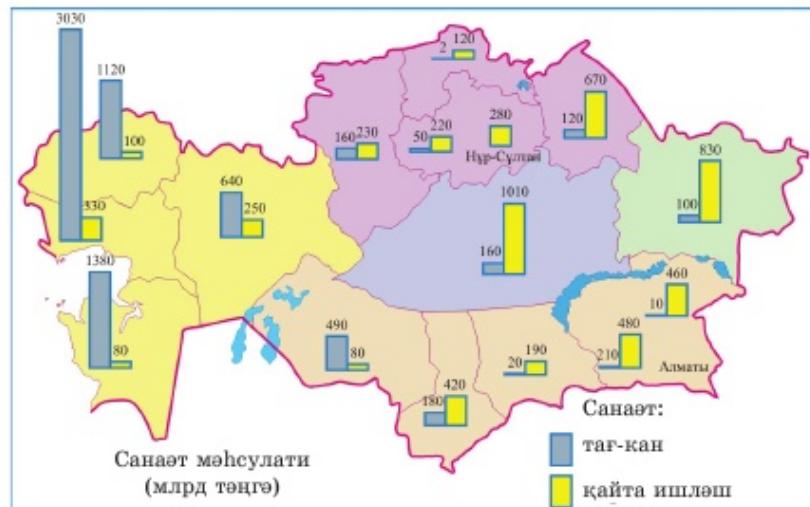
Иккинчи кластер чоң қийинчилик билөн елимизниң жәнубида йеник санаөт бойиче пәйдин-пәй қурулмақта. Бу – пахта кластери.

2-мисал. Пахта кластеринің асасий мәхситі – пахта гәзмаллиридин жуқури сүпөтлик кийим чиқириш. Шунлашқа кластерға қатнашқучилар – пахта пәрвиш қилидіған фермерлар, тазилаш, қайта ишлөш заводлари, тоқумичилик вә кийим тикиш фабрикілери. Шунин билөн биллө, қурал-ұскунө, химикат, техника (мәсилән, комбайн) йәткүзгүчиләр лазын. Тоқумичилар, тикинчиләр вә башқа көсип егилирниң тәйярлайдыған училищелар керек. Асасий санаөт өтрапида һәмшерик карханилар топи мана шундақ пәйда болиду. Ахирки нәтижини елиш үчүн улар бирикіп, үйгүнлүкта ишлиши һажет.

Индустриаллық-инновациялық тәреккият хәритисиге әмәлгө ашурушиң 100-дін ошук жирик лайинилер киргүзүлгөн. Уларниң ичіде «Йешил энергетикига» бегишланған қурал-ұскунилер чиқиридіған санаалар билөн ЭСКПО – 17 Дуния йүзлүк көргөзмисинин ечилишига бағыт селингін «№ 1 Шамал электро станциясының» аташқа болиду. Елимиз үчүнла алайынде болуп неспланмайдыған мусапилик зондлашқа (тәтқиқат жүргүзүшкө) бегишланған сүнъий Йәр һәмралирини тәйярлайдыған жиғиши синақтын өткүзүш комплекси қурулмақта.

Индустриаллық-инновациялық тәреккият санаөтни территория жәһәттін орунлаштурушқому тәсир тәккүзиду (223-сүрөт).

Фәріпнин санаөт тәреккияттарынан кәсқин көтирилиши немиге бағыт өкөнлиги тоғрилық ойларынан.

223-сүрөт. Қазақстан санаитиниң территориаллық көрсөткүчлири

Бұғүнки күндө барлық санаёт мәһсулатлирини чиқиришниң лидерлар төртлүгі – Атырав, Маңғишелак, Қарағанда вә Фәрбий Қазақстан вилайетлири болса, қайта ишлөш санаити Қарағанда, Шәркй Қазақстан, Павлодар вилайетлири билән Алмутыда орунлашқан.

Шундақ қилип, Қазақстан ихтисадида санаёт йетекчи роль атқуиду. Униңға йетилмігөн қурулма билән ғәріпкө миқияслиқ етишиш хас қолайсиз алақыларни йеңишиңиң асасий йоли – инновациялик негиздө қайта ишлөш саһалирини тез риваҗландуруш.

ОҚУШ-ТӘТҚИҚАТ ИШЛИРИФА ВӘ ҚЕЛИПЛАШТҮРГУЧИ БАҢАЛАШҚА БЕФИШЛАНҒАН ТАПШУРУҚЛАР БЛОГИ

Өзәңларни тәкшүрүңлар

- Санаётниң қандақ саһалири бар?
- Қазақстандикі санаёт қурулмисиниң қандақ алғаннан кийілділіклири бар? Униң дөлөткө пайдиси қандақ?
- Қазақстаниң дүниявий ихтисаттиki орнини ениклайдиган саһаларара санаёт комплекслирини атаңлар.
- «Ихтисатниң инновациялик төрөккияти» аталғусини қандақ чүшинисиләр?

Тапшуруқларни орунлаңдар

1-тапшуруқ. 16-жәдәвәл мәлumatлирини тәһлил қилиңдар. Қазақстандикі қайта ишлөш санаитиниң қурулмисиниң қандақ асасқа тайинип, мәмлікет үчүн нәтижіздарлық өмөс дәп несаллайду? Униң үчүн Қазақстан билән дүния санаитидики саһалар үлүшими селиштуруңлар. Қазақстанлик вә дүниявий санаётниң қайсы саһалирида уйғунсизлиқ ениң билиниду?

2-тапшуруқ. 221-сүрөткө қарап, 1990 вә 2018-жж. арилигидики саһаларара комплекслар нисбитини селиштуруңлар. 1990–2018-жиллар арилигіда санаёттик ишлөпчиқириш қурулмисида қандақ өзгеришләр йүз бәрди?

3-тапшуруқ. 223-сүрөткө қарап, елимизниң тәвәлири бойичә санаётлик ишлөпчиқириш мұнасивәтлиридә неміләрниң өзгөргінини ениклаңдар. Қайси тәвә әң көп вә әң аз мәһсулат чиқириду? Санаёт ишлөпчиқиришниң өрлиши қайси йөнилиштә кетип бариду? Мәмлікет санаитидә ғәрбий вилайетләр үлүшимиң көсқин ешиши немигө бағлиқ?

4-тапшуруқ. Жұмылларни аяқлаштуруңлар:

- Карханилар ... мәнбөсигө йеқин орунлашиду.
- Комбинатларда ... уйгунилишиду.
- Санаётни кооперативлаштуруш дәп ... иштракини атайду.
- Қазақстанда «... стратегияси» әмәлгө ашурулмақта.
- Елимиздә мәһсулат чиқиришта бир-бири билән зич бағлиништа һөрхил саһалар карханилар топи яки ... қурулмақта.

Тест тапшуруқлири (бир яки бирнәччә жағави бар)

1. Тағ-кан санаитигө ... ятиду:
а) машинасазлиқ; ә) химия; б) йекілгү; в) рәңлик металлургия;
г) орманни қайта ишлөш санаити.
 2. Қайси саһа қураштурууш материаллирини чиқириду?
а) қара металлургия; ә) рәңлик металлургия; б) химия;
в) аталғанларниң һәммиси; г) қуруулуш материаллири саһаси.
 3. Егир санаёт саһалири бу –
а) В топи; ә) А топи; б) Б топи; в) Д топи; г) Г топи.
 4. Қазақстан санаитидики мәһсулатниң көп қисмими чиқиридиган саһалар:
а) Б топи; ә) А топи; б) йеник санаёт; в) машинасазлиқ; г) деханчилиқ.
 5. Йекілгү, пайдиلىқ қезілмилар канини ишләпчиқириш санаётниң:
а) Б топига; ә) қайта ишлөш; б) тағ-кан; в) қураштургучи материаллар;
г) «илгар (авангارد) үчлүккә» ятиду.
 6. Қазақстаниң санаёт мәһсулатиниң йеримидин ошугини чиқиридиган санаёт:
а) қайта ишлөш; ә) ишләпчиқириш; б) электрэнергетика;
в) су билән тәмйинлөш; г) химия
 7. Қазақстанда начар риважланған санаёт саһалири:
а) қара металлургия; ә) нефть; б) йеник; в) рәңлик металлургия; г) машинасазлиқ

Силәрниң көзқаришицилар

Қаралылған мәшихалардың көмегінде Қазақстан санауитиниң құрулмысина яхшилаш йоллири музакирә қилиниватмақта. Бу мәсилини йешиш үчүн неме қилиш керәк? Өз лайицеларни төклив қилицелар.

Баянндар билөн лайиқтап калған мавзулар

1. Өз вилайитиңлардикі санаәтниң Қазақстан ихтисадидіki роlи.
 2. Өз вилайитиңлардикі жирик карханилар.
 3. Вилайёттікі индустріаллық-инновациялық программа.
 4. Қазақстан санaitидіki кластерлар.

Рефлексия («Булутлук кесәк» усули)

Дәристики ишицларни тәһил қылыштар: берилгөнлөрдин 1 жүмлини тал-
лавелип, аяқлаштуруңлар.

Мән бүгүн ... үзүшәндим

... қийин болди.

Әндім мән ... қиласа лаймән.

Мениң ясигүм кәлгини

Мән ... үгәндим.

Дэрис мени ойландурди.

Маңа болупмұ яққини

Бүгүн мән ясалидим.

... билиш қызметарлық болди.

§56. Қазақстан вә унің тәвәлириниң инновациялық инфрақурулмиси

Ядидларға қуширицлар

- Инфрақурулм дегинимиз немә?
- Инфрақурумниң қандақ түрлири бар?

Инновациялық инфрақурулум сөз бирикмиси иккى хил мәнани билдүриду. *Биринчи мәнаси* – инновацияләр инфрақурулуми, йәни йеци билимни өзләштүрүп, йецилиқлар ачидиган мөшү ишни мәбләг билән тәминләйдиган тәшкілаттар жиғиндиси. Мундақ әһвалда илмий география вә илмий тәткіқатларни мәбләг билән тәминләйдиган тәшкілаттар төткік қилиниду.

Иккінчи мәнаси – йециланған инфрақурулум, бунинда асасий элемент – транспорт.

Бу параграфта инновациялық инфрақурулма дәл мөшү чүшәнчә билән – Қазақстанниң йециланған транспортлуқ инфрақурулмиси сұпитидә қараштурулиду.

1. Транспорт – ихтиатниң «қан мацидиған» системиси. Транспортниң асасий вәзиписи – жұк вә йолувчи тошуш.

Транспорт – ихтиатниң изчил ишлишиниң асаси. У ишләпчириш жәриянини тәминләп, карханиларни, саңалар билән регионларни бағлаштуриду, сиртқи сода жүккүні тошуп, аналиға хизмет көрситиду. Транспортни «егилик организминин қан-томур системиси» дәп атайду вә унисиз яшалмайды.

Транспорт 4 тәркивий қисымдан ибарәт. Улар – *транспорт васитилири* (автомобиль, кемә, учак), *йоллар* (тәмүр йол, автомобиль, трубопроводлар, нава, деңиз йоллири), *коллективлар* (авиациялық, деңиз, тәмүр йол компаниялири) вә *бесиш-чүшириш пунктлери* (деңиз вә нава портлари, тәмүр йол станциялири). Шуңлашка улар мурәккәп комплекс болуп несаплиниду.

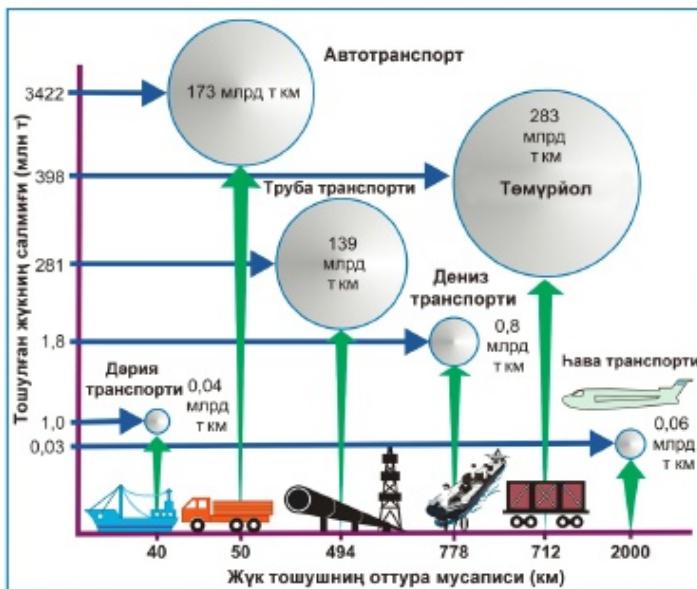
Транспорт өз ишини иккى көрсөткүч билән өлчәйдү. Биринчи көрсөткүч – тошулидиган жүклөр вә йолувчилар. У тонна билән яки адәм саны билән өлчиниду.

Иккінчи көрсөткүч – жұк айлиними. Йолувчиларни тошуш – йолувчи айлиними. Жұк айлиними – вақыт бирлиги ичидә (күн, ай, жыл) мәлум бир ариликқа тошулған (йәткүзүлгөн) жүк мәлчәри.

Силәр транспортниң қоллиниш даирисиге қарап қуруқлук (тәмүр йол, автотранспорт, труботранспорт вә б.) су вә нава транспорти болуп бөлүнидиганлигини билисиләр.

224-сүрәт. Қазақстандық транспорттың жүк мөлшәрлері

225-сүрәт. Транспорт тошушниң оттура мусаписи

Темүр йоллар – Қазақстанниң пүткүл йол системисиниң «скелети» тәхлит. Улар елимин тәвөліріні биртуташ системига бириктүрүп, климат билән жил пәсиллиригә қаримастин, турақтық рөвиштә ишләйдү. Нәрикәт илдамлигиму жуқуры, шуның билән биллә, тошуш баһаси көп өмәс. Темүр йоллар – жирақ мусапиләрниң өң қолайлық, аммибап васиғаты. У барлық жүк түрлерині тошушқа ярамлық «полат» артерияләрни һөрқандық жөнилиштә жүргүзүшкө болиду.

2. Транспорт географиясы. Темүр йолларниң асасини мәмлекетниң бирнәчә қисмимиң қошидиган жирик магистральлар тәшкил қилиду. Қазақстан темүр йолиниң «қияпитини» меридиан бойи йөнилишидики З магистраль: *Оренбург – Ташкәнт, Түркістан – Сибирь* (Шәмәй – Ал-мута – Луговой), *Трансқазақстан* (Петропавл – Қарағанда – Чу) вә кәң-лик бойи билән өтидиган З магистраль – *Оттура Сибирь* (Челябинск – Қостанай – Көкчетав – Қарасу) билән *Жәнубий Сибирь* (Қарталы – Нұр-Султан – Құланды – Барнаул) вә *Трансқазақстан* (Достық – Жезқазған – Ақтау) ипадиләйдү. Улар қошулуп, Қазақстанниң «choң темүр һалқисини» тәшкил қилиду. Униңға башқыму «полат артерияләр» келип қийлишиду, униң ичида Хитайдың Түркиягичә болған трансазиялық магистральму бар.

Темүр йол транспортиның тәрәққияти: 1) йеңи йоллар селишни; 2) өткүзүш иқтидарини икки һәссә ашуруш үчүн уларни электрлөштүрүш-

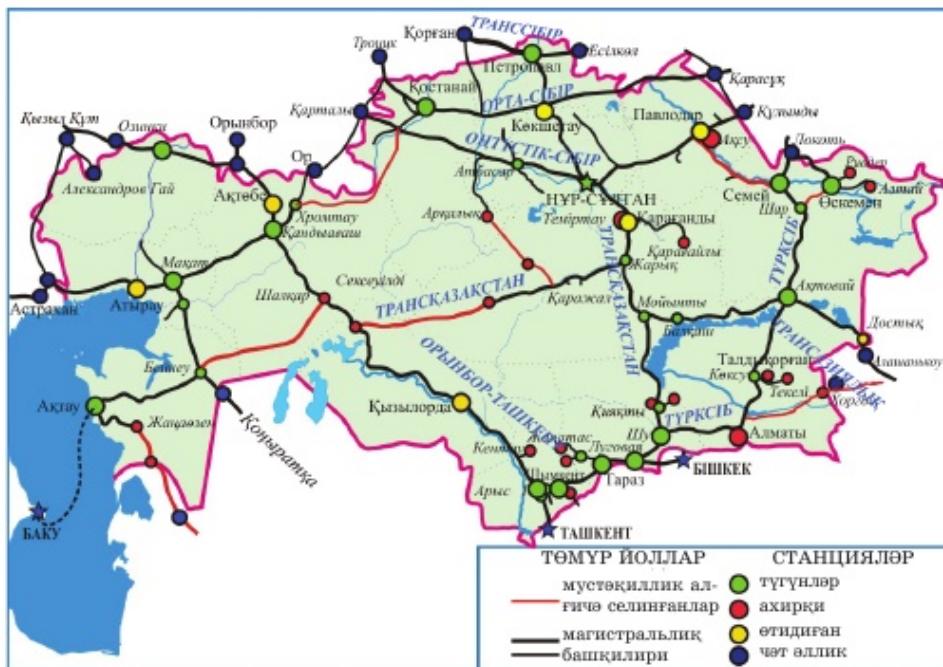
ни; 3) жуқури илдамлық магистральирини селишни; 4) контейнерлик жүк тошушни қелиплаштурушни қараштуриду.

Әгәр төмүр йол транспорти транспорт системисиниң «скелети» тәхлит болса, автомобиль йоллири уларни бағлаштуридиган һалқылар болуп несаплиниду. Автомобильлар товарни қысқа мусапигө йәткүзиду. Уларниң болуппама шәһерләрдә, шәһәр әтрапи билән тағлиқ тәвәләрдә роли зор. Жирақ магистральник жүк тошушни қувәтлик, жуқури илдамлиқтика жүк машинилири атқуриду. Бирақ автотранс-порт – қыммәт вә экологиялык жәһәттін «паскина» улақ тури.

Қазақстанниң автомобиль транспорти бирнәччә йөнилиштә риваж-ланмақта. Йеңи йоллар ясилип, қоллинилишқа берилишкә башлиди. Мәсилән, Фәрбий Европа – Фәрбий Хитай магистарлы (умумий узунлуги 8,5 мин км). Йезилик йәрләрдимүй йоллар жәндәлмектә.

Елиминиң жирик шәһәрлиридә шәһәрлик электрлиқ транспорт түри (трамвай, троллейбус) риважланған. Алмутыда Қазақстандикى ялгуз метро (метрополитен) ишләйду.

Күрүклюқ йоллири транспортниң мәхсус ихтисаслаштурулған түрли - *труба* және *электронлық* транспортлар. Транспорт системи илари нефть

226-сүрәт. Қазақстаниң йеци төмүр йоллири

227-сүрәт. Алмута метроси

билән газни найдап, нефть-газ вә нефть ишләш санайти билән бирлишип ишләйдү. Уларниму һөркәндақ йөнилиштә жүргүзүшкә болиду вә улар төмүр йолдин қисқа болуп келиду, қурулуши болса, хелила әрзән. Бир йөнилиштә, турақлиқ йәрдә, көп мәлчәрдә жүк өвөтилиди. Шундашқа труба системиси әң әрзән транспорт түри болуп несанлини.

Электронлуқ транспорт электр энергиясини электр йәткүзүш тармақлири (ЭЙТ) арқылы тошыйду. Улар мәмлекәтниң жирик санаәт мәркәзлирини бағлаштуруп, йезилик йәрләрни электр энергияси билән төминләйду.

Су транспорти деңизлиқ вә дәріялиқ болуп бөлүниду. Мәмлекәтниң асасий деңиз «дәрвазиси» – тоңлимайдиган Ақтав сода порти. Жүк тошуш бойичә (жилига 10 млн т.) у Каспий бойидики жирик портларниң биридур. Жүкниң бесим қисмини нефть (85%), прокат вә ашлик тәшкил қилиду. Паром өткүллири Ақтав шәһирини Россия вә Әзәрбәйжан портлири билән бағлаштуриду (228-сүрәт).

228-сүрәт. Ақтав деңиз порти. Нефть қуйидиган терминалниң йенидик танкер

229-сүрәт. Су транспортиниң географияси

Қуруқ қолтуғыда йеци порт селинди. У деңизде йеқин арида пәйда болидиган жирик танкерларни қобул қилиду.

Дәрия транспорты тәбиет шараитиға көпірек беқінде (сөвөвини чүшәндүрүңлар). Алдиримай йәткүзүлидиган умумийзлұқ тошулидиган жүклөр – кемүр, нефть мәһсулатлири, яғач, ашлик, қурулуш материаллирини тошушқа дәрия транспорты қолайлық.

Нава транспорти – әң илдам, бирақ әң құммәт транспорт. Униң асасий ихтисаслашқини – жирақ мусапиге йолувчы тошуш. Ұчақлар пәвқуладдә шәкилдикі әң баһалиқ жүклөрни (пошта, тез бузилидиган озуқ-тұлук, гүл қатарлиқтарни) йәткүзиду.

Қазақстандикі нава тошушини бирнәччә авиакомпания өмәлгө ашуриду. Уларниң ичиидики әң жириги – «Әйр Астана» миллий «авиа тошиғучи» компаниясы. Елимизниң әң choq «Нава порти» – Нур-Султан (йолувчиларни 1/2-дин ошуғы).

Алақә. Коммуникациялық системиниң бу бөгүми *пошта алақиси* билән телекоммуникацияны бириктүриду. Униң асасий вәзиписи – һәжими билән әһмийити илдам өсүп туридиган һәрхил өхбаратларни бериш. Почта алақиси – бу қедимдин келиватқан сана.

Назирки телекоммуникациялық алақә бирнәччә көрүнүштә сүръетлик риважланмақта. У – *симсиз алақә, янфон*. Назир спутниклик телеканаллар билән *дуниявий интернет* торини пайдилинишниң әһмийити зор.

Шундақ қылғап, жөмийетниң өмүр сұруши қелиплашқан инфра-қурулумсиз мүмкін әмес. Унинда коммуникациялык система – транспорт билөн алақа муһим роль атқуиду.

ОҚУШ-ТӘТҚИҚАТ ИШЛИРИФА ВӘ ҚЕЛИПЛАШТУРҒУЧИ БАҢАЛАШҚА БЕГІШЛАНҒАН ТАПШУРУҚЛАР БЛОГИ

Өзәңларни тәкшүрүңлар

1. Транспорт қандақ асасий хизметтің атқуиду?
2. Немишка транспорт хизметтің ишига баға бергендегі пәкәттің ішкіндеңгендегі массисинила несапқа елиш купайы?
3. Жүк айлиними дегінміз неме?
4. *Инфрақурулум, йолларниң откүзгіштіктері, магистраль* чүшөнчиліринің мәзмуниниң ечіп берілділар.

Тапшуруқларни орунлаңдар

1-тапшуруқ. Экспресс-соаллар: 30 секунд ичиңде 8 соалға тогра жағап берсөңлар, «+5» алисилдер.

Транспорт түри, ән:

- 1.Илдам ...
- 2.Тошуйдиган жүк көлөми жәһәттін жирик ...
- 3.Қиммөт ...
- 4.Тошуйдиган йолувчи сани жәһәттін жирик ...
- 5.Жүк айлиними бойичә жирик ...
- 6.Экологиялық паскина ...
- 7.Әрзен ...
- 8.Тәбиәт шаралитинің тәсіригө бекінде ...

2-тапшуруқ. Жүк көтөргүчлүгі 12 миң тонна «Астана» танкери Ақтавдин Россияның портлук шәһири Махачкалаға жүк тошуйдуду. Иккі порттың арилиги 350 км. Танкердің 1 қетимлиқ тошушының бир жилдикі жүк айлинимини ениқлаңдар.

3-тапшуруқ. Төмүр йол вә автомобиль транспортынің оттура тошуш арилиги, тошулидиган жүк нәжімі билөн жүк айлиними бойичә селиштуруңдар. Төмүр йол транспортынің жүк айлиними әң қоң болғаннан қаримай, тошулидиган жүк массиси жәһәттін автомобиль транспортидин артта қелиш сәвөвінін чүшөндүрүңдар.

4-тапшуруқ. Жәдвөл мәлumatliри бойичә 1000 km^2 территорияға несаплиандырылған төмүр йолларнің зичлигини несаплап чиқириңдар (узунлук * 1000/мәйдан). Мәмлекеттің территориясында төмүр йоллар қандақтарынан ганағанлығын ениқлаңдар. Қазақстанның қайси бөлігінде төмүр йол зичлиги жуқури? Қаңырауда жаңынан төвөн?

Қазақстан төвөлири	Территорияси, миң км ²	Төмүр йол узунлуги, км	Төмүр йол зичлигиниң мәйдани 1000 км ²
Шималий	566	4627	
Фәрбий	736	3598	
Жәнубий	712	3928	
Шөркүй	428	1209	
Мәркизий	283	2467	
Қазақстан	2725	15829	

Қазақстан төвөлирини төмүр йол түгүниниң зичлиги бойичә топлацлар: а) төмүр йол зичлиги елиминиз бойичә оттурадин жуқури; ә) тәхминен оттура жүмнүрийетликкә тәң; б) елиминиз бойичә оттурадин төвөн. Хуласиләңлар.

Тест тапшуруқлири (бир яки бирнәччә жағави бар)

1. Ихтисатқа «қан маңгузидиган система» дәп :
 - а) нефть саналитини; ә) трубопроводларни;
 - б) ЭЙТ (электр йәткүзүш тармигини); в) транспортни; г) алақини атайду.
2. Транспортниң төркүвий қисимлири:
 - а) транспорт құрал-ұсқунилири; ә) транспорт йоллири; б) транспорт мәһкимилири; в) бесиш-чүшириш пунктleri; г) һәммә аталғанлар.
3. Транспорт ишиниң көрсеткүчі:
 - а) һәрикәт илдамлиги; ә) жүк айлиними; б) тошуш хуни; в) йекілғу чиқими; г) жүк тошуш сани.
4. Елиминди транспорт системисиниң «скелетини» тәшкил қилиду:
 - а) төмүр йоллар; ә) дәрия йоллири; б) нава йоллири; в) ЭЙТ йоллири; г) трубопроводлар.
5. Елиминиң бирнәччә төвөсиниң қошудиган асасий төмүр йол:
 - а) трасса; ә) магистраль; б) тракт; в) автомобиль йоллири; г) таш йол.
6. Транспорт системисиниң қошудиган боғум:
 - а) дәрия йоллири; ә) трубопроводлар; б) нава транспорти; в) ЭЙТ; г) автомобиль транспорти.
7. Мәмлекәтниң «деңиз дәрвазисі»:
 - а) Ақтау; ә) Баутино; в) Қуруқ; г) Форт-Шевченко.

Баянлатлар билән лайиһелик ишлар мавзуулири

1. Ақтав – елиминиң «деңиз дәрвазисі».
2. Қазақтелеком – Қазақстандыки телекоммуникациялык система.
3. ИТИ вә алақө.

Рефлексия («Булутлуқ кесәк» усули)

Дәристики ишиңларни тәһилл қилиңлар: төвөндө берилгөнлөрдин иккى жүмлә таллавелип, уларни аяқлаштуруңлар (дәптөргө):

Мән ... бұғын билдім.
... тәс болди
... мени һәйран қалдурди.
... чүшөндім.

Мән ... ясалаймән.
... бишли қизиқарлық болди.
Мениң ... ясигүм келиду.
Мән ... үгөндім.

ДУНИЯВИЙ ЕГИЛИКНИҢ САНАЛИҚ ВӘ ТЕРРИТОРИЯЛИК ҚУРУЛМISI

Силәр билидиған болисиләр:

- мәмлекәт ихтисада қандақ саһалар йетәкчи несаплинидиғанлиғини;
- Қазақстандикі бұғынки күндики тәвәләштүрүш мәсилилиринин өзәклигигини.

Силәр үгинисиләр:

- мәмлекәт ихтисади саһалириға тәриплімә беришни;
- ихтисаслишиш коэффициентини несаплап чиқиришни;
- ихтисадий тәвәләргә тәриплімә беришни.

§57. Қазақстан егилігиниң саһалири. Санаәт

Ядиңларға чүшириңлар

- Санаәт саһалириниң «алдинқи қатарлық үчлигиниң» тәркиви.
- Санаәт саһалириниң орунлишишиға қандақ факторлар тәсир қилиду?

Санаәт – Қазақстан егилігиниң баш саһаси. Униң тәрәққияти йеңи шәһерләр билән автомобиль йоллириниң селинишиға тәсир тәккүзді. Үйеза егилігиниң, қурулушниң, мұлазимет саһасиниң тәрәққият дәрижисигे өзінде иқбат тәккүздиду. Униң өтрап мұнитқа тәсириму зор.

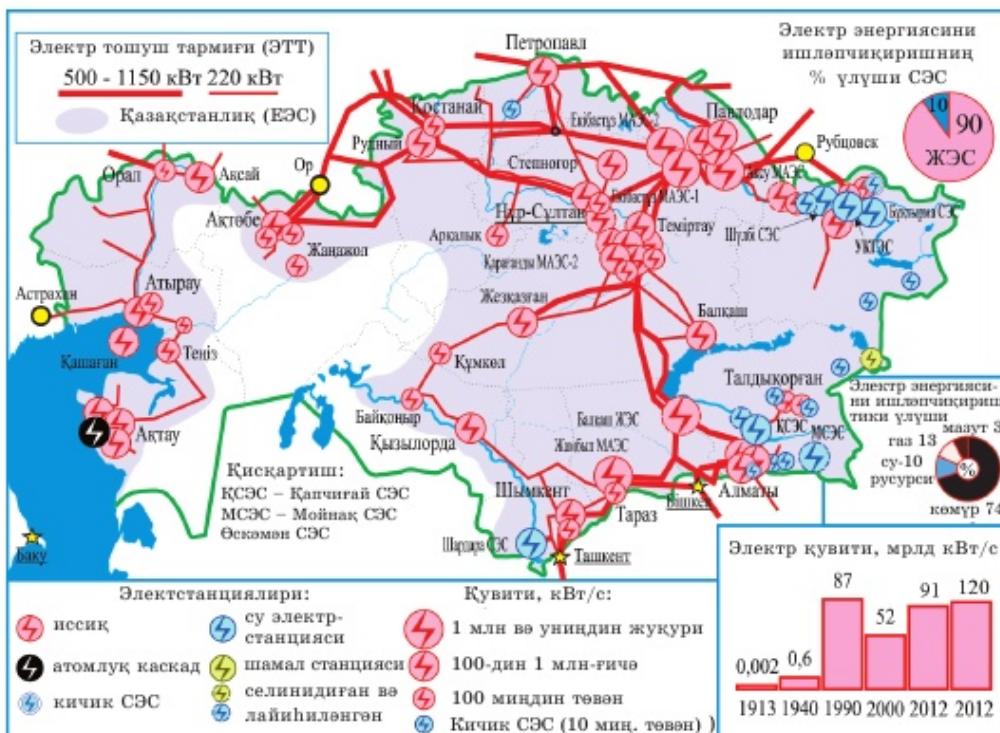
Алдинқи параграфта силәр Қазақстан индустриясиниң алтун запаси билән (удул вә көчмә мәнада) – йеқілгү саналып вә металлургия билән тонуштуңлар. Бу параграфта силәр саһаниң илғар үчлүги –

электроенергетикисиниң, химия санатиниң вә машинасазлиқниң тәрәк-
қият дәрижиси билән географиясини оқуп, тәтқиқ қилидиган болисиләр.

1. Электроэнергетика һәртүрлүк типтика станцияләрдә электр энергиясини қайта ишлөш билән шуғуллиниду. Қазақстанда иссиқ электростанциялири (ИЭС), су электростанциялири (СЭС), атом (АЭС), шамал (ШЭС) вә Күн электростанциялири (КЭС) селинган (230-сурәт).

Иссик электростанциялари (ИЭС) өнъенивий йекілгүлар билән – көмүр, газ, мазут билән ишләйдү. Улар конденсациялик вә иссиқлиқ чиқиридиган болуп бөлүнди. Чаң тәвәләрни электр энергияси билән тәминләйдиган конденсациялик станцияләрни дәләтлик-тәвәлик электростанцияләр (ДТЭС) дәп атайду. Бу станцияләр барлық электр энергиясиниң 1/2 қисмини ишләпчикириду вә уларниң өң қудрәтлиги Екибастуз ДТЭС-си (230–231-суретләр).

Мемлекеттеги жирик ШЭСлар – Екибастуз ДТЭСи, Ақсу ДТЭСи, Екибастуз ДТЭС-2, Жамбул ДТЭСи. Улар көмүр ишләпчикиридиган тәвәләрдә яки газ трубилири трассилирида орунлашқан.

230-сүрэт. Электроэнергетика

231-сүрөт. Екибастуз ДТЭСи
Су электростанциялари адемниң иштракисиз йецилиниң туридиганлықтін, әң әзрән энергияни бериду. СЭСлар-му йекىлгүни тәжәмләп, атмосфераға зиянлик мадда чиқармайды. Бирақ уларни селиш ШЭСқа қарығанда узак вакит билән көп мәбләг тәләп қилиду. Улар тәбиет шараитига бағлиқ орунлишиду.

Электр энергияси жил давамидә бирхил ишләпчиқирилмайды (немишкә екәнлигини чүшәндүрүңлар). Бу камчилиқни йоқитиш үчүн, бир дәрияда СЭС топи яки *каскад* селиниду. Станцияләр унинде дәрия бойи билән пәләмпәй тәхлит орунлаштурулиди. Улар су екиминиң қувитини пәйдин-пәй, толук пайдилиниду.

Умумий қувити 1,7 млн кВт-тін ашидиган жирик СЭС каскади Ертис дәрияси бойида селинған. Униң тәркивигө Өскемен (334), Буқтырма (675) вә Қазақстандикі әң чон Шүлбі (702 мВт) СЭСи кириду. Униндин башқа жирик станцияләр Илида (Қапчигай СЭСи), Чаринда (Мойнақ СЭСи) вә Сирдәрияда (Шардара СЭСи) ишләйду.

1973–1992-жж. Ақтав йенида илдам нейтрондики дуниядикі дәслепки ишләпчиқириш атом электро станцияси ишлиди. Станция өз қәрәли бойичә паалийәт жүргүзди, назир униң реакторлири тохтитилған. Қазақстанда АЭС селиш қараштурулмиган.

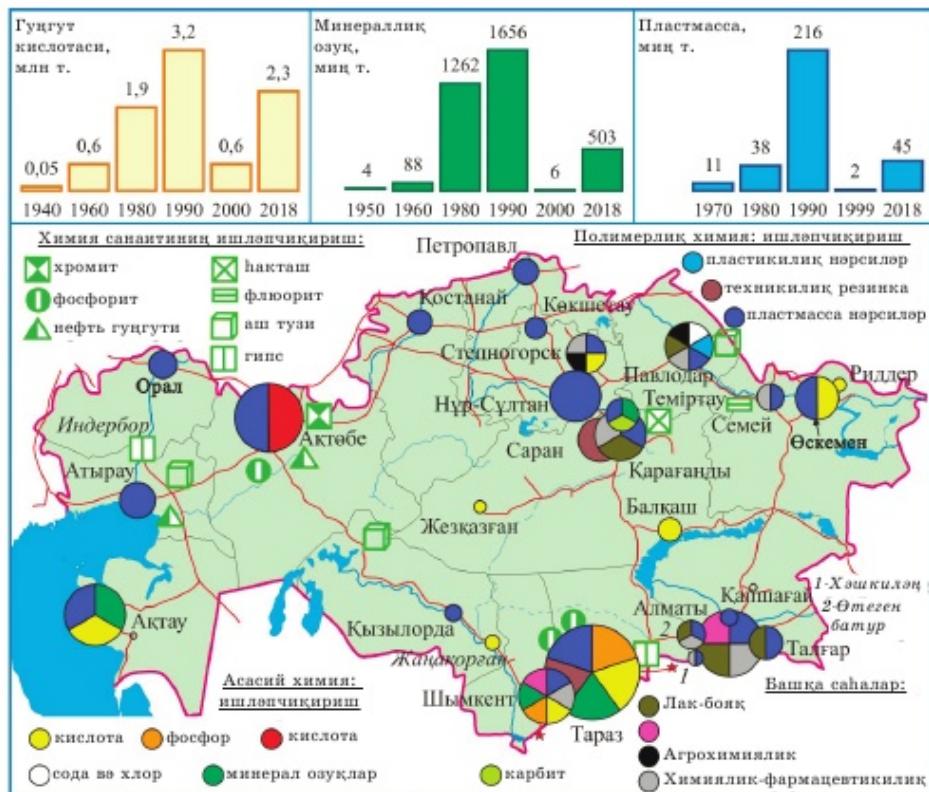
Саға тәрөқиятидикі йеци йөнилиш өслигө келидиган энергетика билән бағлиқ. 2018-жили мәмлікәттікі электр энергияниң 0,5% Шамал вә Күн станциялари ишләпчиқирип үлгөрди.

Электрәнергетика – Қазақстан санатиниң жуқури йүксәлгән саһаси.

У мәмлікәт еңтияжини толук тәминләйдү.

2. Қазақстанниң химия саналы – 5 жирик саһадин ибарәт: 1) *канхимия* (минераллық хамәния ишләпчиқириш – фосфорид вә б.); 2) *асасий химия* (кислоталар, химиялық бирикмиләр, форфор, минераллық хамәния елиш); 3) *полимерлар химиясы* (пластмасса, химиялық талиларни ишләпчиқириш); 4) *полимерлық қайта ишләш* (резинка, пластмасса нәрсиләрни чиқириш); 5) *химия* – фармацевтикалық дориларни тәйярлаш.

Асасий химия жуқури дәрижиси билән периқлиниду вә вәтәнлик хамәния билән ишләйдү. Әң жириги – гүңгүт кислотасини ишләпчиқириш. Уни үч мәркизий топ ишләпчиқириду: 1) егир металлар металлургияси (Жазқазған, Балқаш, Риддер, Өскемен); 2) Атом саналы (Степногорск, Жаңақорған); огут саналы (Тараз) (232-сүрөт).

232-сүрэг. Химия санайти

Биринчиси хамәшиялиқ вә экологиялык факторларға, қалғанлири истинал фокторларирига бағытқ.

Актөбидики хром бирикмилери заводы – Қазақстандикі надир кархана.

Муғалжар хромит билән хром еритмелирини елиш ишләпчиқириши мундақ йөнилиштә Қазақстанда йеганә ишләйдиган Ақтөбәдик заводта игшләпчиқирилиду. Мәһсулат ишләпчиқиришниң терә әйләш вә б. саһалирида пайдилиниду. Павлодарда йәрлик көлләрдин елинидиган аш тузидин каустикилиқ сода билән хлор елиниду.

Қаратай бассейнидикі фосфорит ишләпчиқиришниң асасий мәркизи Тараз шәһиридур. Бу йәрдә серик фосфор билән фосфор оғутлири ишләпчиқирилиду. Азот оғутлири Ақтавда (тәбiiй газ асасида) вә Төміртауда ишләпчиқирилиду.

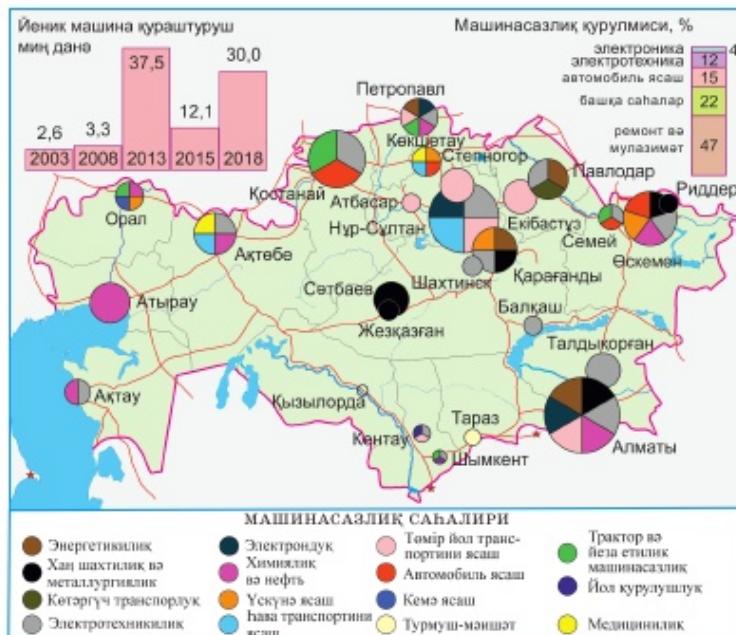
Полимерлық химия қувити хамәния базисиниң можут болушыға қаримай, Қазақстан химиясының ажыз налқиси болуп несанлиниду.

Полимерлер үчүн хамәшия – нефть мәһсулатлири, тәбиий вә иләшмә газ. Шуңа уларни ишләпчиқириш нефть һәм газ ишләпчиқириш орунлири вә су электр энергияси билән тәминләнгән йөрлөргө йекин орунлишиду. Пластмассаларни Павлодар нефть-химия заводи чиқириду. Полимерлиқ материалларни қайта ишләйдиган өң жирик карханилар Атыравда (полиэтилен турбиси), Алмутыда вә Нур-Султанда орунлашқан. Саран – радиотехникилық мәһсулатлар чиқиришниң асасий мәркизи, у санаатни конвейер лентиси билән жабдуылайды.

Тошуулуп елип келингөн хамәшияни (субстанцияләр) ишләпчиқиришта вә тез риважлиниватқан химия-фармацевтика ишләпчиқиришида пайдилиниду. Бу саһадики жирик кластер Алмута агломерациясинин мәркизи билән қериндашлашқан шәһәрлөрдө қелиплишиватмақта.

Фармацевтикиниң униздин башқа муһим мәркәзлири – Түркістан, Қарағанды, Чимкәнт вә Шәмәй.

3. Машинасазлиқ. Қазақстандик машинасазлиқ географияси үчүн төвөлік топлинишниң жуқури сөвийиси хас. Мәһсулатниң 2/5 қисмими төрт машинасазлиқ мәркәзлири – Алмута, Нур-Султан вә Өскемен, Қостанай бериду. Жирик төвөлөр арисида Шымал (38%) вә Жәнуп (22%), вилайәтлөр арисида Шәркүй Қазақстан вилайити (14%) пәриклиниду.

233-сүрәт. Машинасазлық мәркәзлири

Егер машинасазлик бойичә Карагандида хаңларни бәкитишкә берішланған конструкцияләр, көмүр колайдиган машинилар, вагонлар, һор қазанлиқлирини чиқиридиган, Өскемендә рәңлиқ металлургия карханилири билән кан бейитишқа берішланған қурал-ұскүниләр чиқиридиган, Павлодарда кран қатарлық техника васитилирини чиқиридиган карханилар бар. Алмута МДН бойичә мистин, полаттин сим ясайдиган, прокатлық станок чиқиридиган бирдин-бир мәркәз болуп несаплиниду.

Транспортлуқ машинасазлиққа автомобильлар, автобуслар, авиациялық техника билән кемиләр, тепловозлар билән электровозлар, төмүр йол вагонлирини чиқириш ятиду. Қазақстанлық машинасазлиқниң асасий мәркизи – Өскемен шәнири. Бу йәрдә елемиздикі әң жирик машинасазлиқ карханиси – «Азия-Авто» автомобиль қураштуруш заводи орунлашқан. У Россияниң («АвтоВАЗ»), Германияниң («Фольксваген»), Корея Жумхурийитиниң автомобиль ишләпчикиридиган концернилири билән зич алақә орнитип, тәйяр машина жигидилиридин «Нива», «Шкода», «Шевроле», «Киа» йеник автомобильлирини ишләпчикириду. Кан (руда) тошуйдиган жүк вагонлири Екибастузда, ашлық тошуйдиган вагонлар Петропавлда, Степногорсктыки подципник заводи пәкәт қазақстанлық локомотив вә вагон чиқиридиган заводларниң етияжини өтәп қоймайла, шундақла Россия төмүр йолиниң 80% етияжини тәминләйду.

Қазақстандикі электротехникиләр санауды жирик тәрт мәркәздө – Талдиқорғанда (автомобиль аккумуляторлири), Өскемендә (конденсаторлар), Кентауда (трансформаторлар) вә Алмутидә (төвөн вольтлик аппаратурилар: электр несалиғучлар, өчәргүчлөр, розеткилар вә б.) орунлашқан. Медицинилық машинасазлиқниң иккى асасий мәркизи Ақтөбә (рентген аппаратуриси билән автомобильлық флюорографиялык лабороторияләр) билән Қекчетавда (кислород билән нәпәс елиш аппаратурилири) орунлашқан.

Шундақ қилип, мәмлікәт ихтисадида санаёт йетөкчи роль ойнайду. Қайта ишләш санатиниң арисида электр энергетикиси, химия вә машинасазлық саһалири сүръетлик риважланмақта.

Қошумчә мәтинг: қизиқарлық мәлumatлар

1. Россиядикі СЭС 1892-жили Зырян кани (Канлиқ Алтай) йенидикі Березовка дәриясида селинди. Униң қувити бар-йоки 180 кВт болди. Электр қувити машиниларниң ишлиши билән йоруқ беришни тәминлиди. 1590 км келидиган нава тармиги арқылы СЭС электр қувити 3 подстанцияға йөткүзүлүп турди.

2. Қазақстандикі жирик СЭС – Шүлби (униң қувити 702 миң кВт). Униң куруулушы 1976-жили башланди. Дәсләпкі турбина 1987-жили ишқа қошулди.

Алтө агрегат жилиға оттура һесап билән 1,7 млрд кВт saat электр энергиясини ишләпчикириду. Станцияни бар-йоқи 118 адәм башқуриду.

3. Қазақстандикى әң түнжә химиялык кархана Чимкөнттеги сантони заводидур. У аччик өмөнни қайта ишләш арқылы үчәйқуртига қарши сантонин дорисини чиқириду (1885-ж. – 189 пуд). Мәзкүр завод асасыда Чимкөнт химия-фармацевтика заводи қурулди (нализир «Химфарм» АЖ).

4. «Қазфосфат» ЖЧШ – Қазақстандикى жирик химия компанияси (мәм-ликтеги химикатниң 1/2 бөлигини бериду). Униң тәркивидә фосфорит хаңлири, Тараздикى минерал огутлар вә фосфор заводлари бар. Йеци Жамбул фосфор заводи 100%-лик сериқ фосфор, триполифосфат (жуйгуч порошоклар компоненти), феррофосфор чиқириду.

5. Қыммити 20 млн долларни тәшкил қилидиган «Азия-Авто» заводи Өсекемендә 2003-жили селингидан. У автомобильларни Россияниң АвтоВАЗ «Лада» заводи, «Фольксваген», «Шкода» концерниниң чехиялык «Шкода-Авто» заводи һәм жәнубий кореялык завод йәткүзидиган Дженирал-Моторс-ДЭУ («Шевроле») машина жигиндилиридин қуаштуруп чиқириду. Конвейрда бир мәзгилдә автомобильниң төрт моделини қуаштуралайду. Заводниң лайиһилик қувити – жилиға 45 миң.

ОҚУШ-ТӘТҚИҚАТ ИШЛИРИҒА ВӘ ҚЕЛИПЛАШТУРҒУЧИ БАҢАЛАШҚА БЕФИШЛАНҒАН ТАПШУРУҚЛАР БЛОГИ

? Өзәңларни тәкшүрүңлар

- Иссик электростанциялириниң су электростанциялиридин қандақ артуқчилиги бар?
- СЭС каскадларини немә үчүн ясайду? Су түгүнгө немилөр кириду?
- Қазақстаниң химия комплексида қайси сана йетөкчи болуп һесаплиниду?

Тапшуруқларни орунлаңдар

1-тапшуруқ. Параграфтиki мәтинге 230-сүрөт бойичө «Қазақстандикى электростанцияләрниң түри» намлық селиштурма жәдвәл түзүңлар.

Электростанцияләрниң түрлери	Электроэнергиясина ишләпчикиришики үлүши, %	Жирик станцияләрниң мисаллари	Артуқчилиги	Камчилиқлары
ШЭС				

2-тапшуруқ. Мәтинге материалларни билән статистикилық мәлumatларни пайдилинип, Қазақстаниң химия санатиниң саһалиқ тәркивиниң схемисини сизиңдер. Схемада һәр саһаниң химия комплексиниң барлық мәһсулати бойичө үлүшини көрситиңдер. Сизилған схемини тәһлил қилиңдер. Хуласиләңдер.

Статистикилиқ материаллар:
Қазақстанниң химия комплексиниң 2012-ж. мәнсулат құммити бойичә құралмиси, (%):

Химия комплексиниң сағалири	Үлүши, %
Кан химияси	15
Асасий химия	44
Полимер химияси	3
Полимер материаллариниң қайта ишлөш	30
Химия-фармацевтика	8
Химия комплекси	100

З-тапшуруқ. Мону факторларға қаритилған машинасазлыққа мисал көлтүрүнлар: 1) транспортлук; 2) истимал; 3) өмгек; 4) илмий; 5) хамәния. Ишләпчиқириш нами билән мәркизини атаңдар.

Тест тапшуруқлари (бир яки бирнәччә дурус жағавави бар):

1. Қазақстандикі жирик иссиқ электростанцияси:
а) Екибастуз ДТЭС-2; ә) Буқтurmа; в) Алмута ИЭС-2;
г) Екибастуз ДТЭС-1.
2. Қазақстандикі СЭС каскадлари:
а) Жайықта; ә) Тоболда; б) Илида; в) Сирдәрияда; г) Ертиста орунлашқан.
3. Қазақстандикі әң жирик СЭС:
а) Өскемен; ә) Буқтurmа; б) Шүлбі; в) Қапчигай; г) Шардара.
4. Гүдгүт кислотосини ишләпчиқиришта рөңділкіт металлургия билән бириктүрүлгөн шәһер:
а) Ақтав; ә) Нур-Султан; б) Тараз; в) Балқаш; г) Қостанай.
5. Хром бирикмилери заводи:
а) Атырауда; ә) Ақтавда; б) Ақсуда; в) Ақтөбеде; г) Арқалиқта.
6. Қазақстандикі фосфор ишләпчиқириш мәркизи:
а) Өскемен; ә) Шемей; б) Қызылорда; в) Түркістан; г) Тараз.
7. Жирик автомобиль қураштуруш ишләпчиқириши ... қурулған:
а) Ақтав билән Атырауда; ә) Қекчетав билән Өскемендә; б) Нур-Султан билән Қызылордада; в) Тараз билән Шемейдә; г) Чимкент билән Қарағандада.

Рефлексия («Булутлук кесәк» усули)

Дәристикі ишиціларни тәһиліл қилицілар: берилгендегіндең ичиндең бир жүмлини таллавелип, еғизчә аяқлаштуруңдар

мән бүгүн ... қышандым
мән өзәмни ... мағтиган болаттим
әнді мән ... орунлалаім мән

мән ... қәндім
болупмұ маңа яққини ...

§58. Қазақстанниң йеза егилиги

Ядигарға чүшириңлар

- Ихтисатниң йеза егилик саһасини немишкө әнъенивий саһага ятқузыду?
- Тәбиәт шараити елимиз йеза егилигиге қандақ тәсир қилиду?

1. Өсүмлүк егилигиниң географиясы. Деханчилиқта ашлиқ егилиги асасий орунны егиләйдү. Елимиздә деханчилиқниң баш саһаси – данлик зираәтләрни өстүрүш. Улар барлық терилғулуқ мәйданиниң 2/3 қисмини егиләп ятиду. Һәммидин бурун – бугдай зираити.

Бугдай – Қазақстанниң асасий ашлиқ зираити.

Бугдай – иссиқсөйтгүч өсүмлүк, униң үчүн әң қолайлиги – қара топа. Елимизниң бугдай бөлбеги – 3 тиң өзләштүрүш вилайити – Қостанай, Ақмолла вә Шималий Қазақстан вилайәтлири. Улар жұмһурийитимиздикі ашлиқниң 4/5 қисмини бериду. Бу төвәлдерниң қиши соғ, қар йепинчиси аз болғанлиқтін, өтиязда терилидиган язлиқ **бугдай** өстүрүлидү. Иссик жәнупта қишка қәдәр **бугдай** сепилидү. Өтиязлик, күзлүк ямғур-йешинни топа мол сиңәргәнликтин, у яхши носул бериду.

Иссик билән нәмсөйгүч *гүрүч* – су басқан етизда өсидиган бирдин-бир зираәт. Уни жәнупниң суғирилидиган йеридә – Сирдәрия вадисида (Кизилорда, Түркистан вилайәтлири), Или вә Қаратал дөриялириниң бойида (Алмута вилайити) өстүрилдү. Иссик билән йорук сейгүч көмүқонақ жәнупниң суғирилидиган етизлирида, соққа тәзүмлүк күзлүк қарабугдай – Шәриқта, құрғакчилиққа тәзүмлүк терик Шимал билән Фәріптә пәрвиш қилинидү.

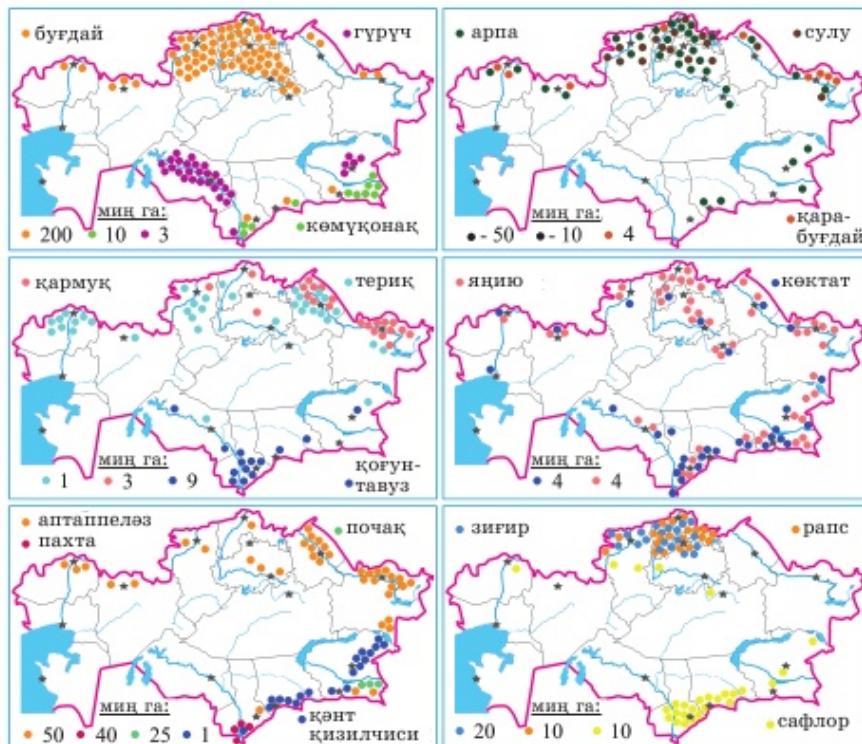
Мәдәний өсүмлүккләр	Дуния йүздікі орни																		
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19
сафлор	■																		
зигир			■																
қаримук				■															
қоғун								■											
қича											■								
пияз												■							
пахта													■						
тавуз													■						
бугдай													■						
аптаппеләз														■					
арпа														■					
сөвзө														■					
терхөмек														■					
сулу														■					
почак															■				

234-сүрәт. Дуния йүзи бойичә йеза егилик мәдәний өсүмлүк жиғишта Қазақстаниң егиләйдиган орни

Асасий техиникилық зираатлар – пахта, қәнт қизилчиси вә аптаппеләз. Қәнт қизилчиси иссиқни, нәмни, үнүмлүк топини тәләп қилиду. Бу – өмгөкниму нурғун лазим қилидиган зираәт. Уни Алмута вә Жәмбул вилайәтлириниц սуғирилидиган етизлирида, ахали зич орунлашқан тәвәләрдә терийду. Пахтидин баһалиқ талә, уругидин пахта мейи елиниду. У йоруқни, иссиқни вә нәмни көп тәләп қилиду. Униңға боз топа әң ярамликтүр. *Пахта* өстүридиган ялғуз тәвә – Сирдәрия билән Арис вадилири (Түркистан вилайити). *Аптаппеләз* бәк көп күтүмни тәләп қилмайды, курғақчилиқта төзүмлүк, иссиғи, йоруги мол үнүмлүк топида яхши өсиду. Уни һәммә вилайәтләрдә пәрвиш қилиду. Амма аптаппеләз зираитиниң 3/5 қисмини Шәриқ бериду.

235-сүрәт. Тиңциң өңе ашлиги көлмектө

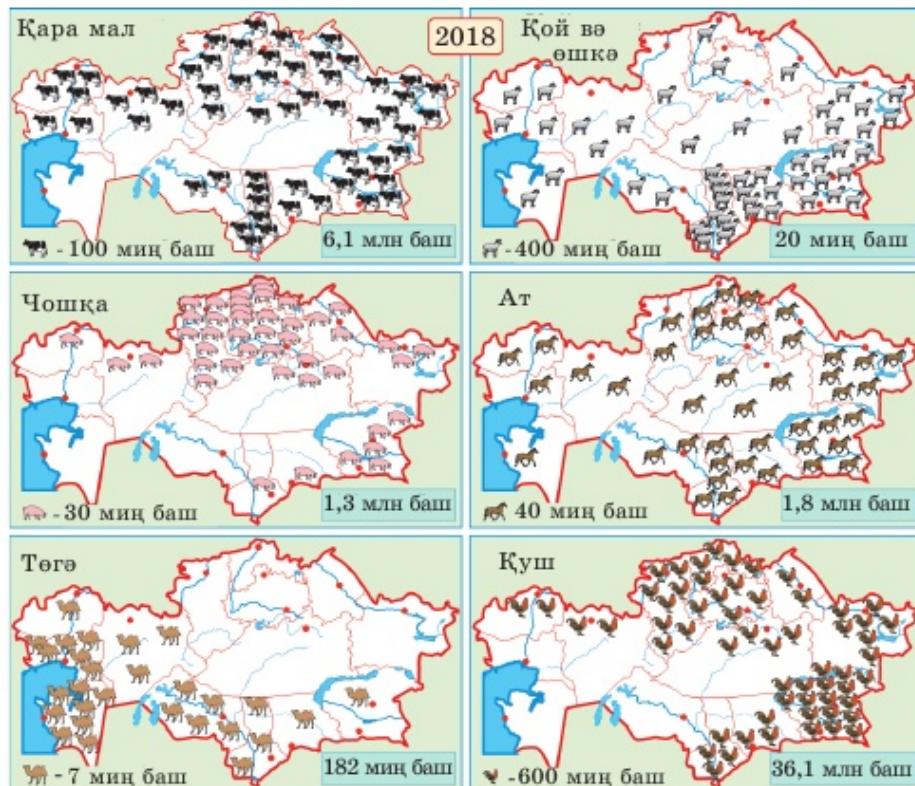

236-сүрәт. Чарвичилик географиясы

Яңиу йемеклиқ, озуклук вә техникилық зирает болуп һесаплиниду. Үнүмдарлығы жуқури нәм топида яхши өсиду. Яз салқин болған жиллири мол һосул бериду. Йеза егилигигә ярамлиқ йөрлөрниң һәммисидө өстүрүшкә болиду. Һосулниң 3/4 қисми Шималда вә Жұнепта жиғилиди. Елимиздө яңиу әң көп өсирилидиган тәвә – Алмута вилайити.

Көктат өң қолайетимлик витаминлар мәнбәсидур. Көплигөн көктат түри (помидор, тәрхәмәк, чәйзә) иссиқни, йорук билән нәмни, үнүмлук топини яхши көриду. Қурғақчилиққа тәзүмлүк қоғун, тавуз, кава қатарлиқлар құмлук топида убдан өсиду. Суғирилидиган әһвалда, көктатлар билән қоғун-тавузларни өсириш барлық йәрдә яхши риважланған саһадур. Көктатниң 2/3-ни, тавуз, қоғун, кавинниң 9/10-ни жәнуп бериду. Уни елимизниң «витаминлар цехи» дәп атайду.

Жәнуп – «Қазақстанниң асасий беги». Жіми бағларниң 3/5 қисми билән үзүмзарлиқларниң 9/10 қисми Или вә Талас Алитеғинин төрил-

237-сүрәт. Чарвичиilik географияси

тұлуклирида орунлашқан. Бу йәрдә үзүмниң 30-дәк сорти, алминиң (апорт) вә нәшпүтниң (орман гөзили) өң яхши хиллири пәрвиш қилиниду.

2. Чарвичилиқ – мұңгузлук қара мал бекиш, қой, ат вә чошқа егилеклиригә вә қүш бекиш егилегигә бөлүниду (237-сүрөт).

Чарвичилиққа, шундақла, марал бекиш (марал, тағыл буга бекиш), овчилик, һәсәл һөриси егилеги, ипек құрутини бекиш, белиқ егилеги ятиду.

Чарвичилиқни орунлаштурушиниң асасий фактори йемәклик (озуқ) базиси: отлақлар, пичәнликләр, озуқлук зираәтләр. Пичәнликләр билән өң яхши тәмінләнгән тәвә – елимизниң Фәрби вә Шәрқи. Пичәнликләр аз болуп келидиган Шимал билән Жәнупта озуқлук чөп көп өстүрүлиду. Амма чарвичилиқниң асаси отлақлардур. Мұңгузлук мал бекиш билән Қазақстаниң барлық тәвәси шүгүллиниду. Бирақ мал бешиниң 3/5 қисми мәмлекәтниң Шимали билән Жәнубида. Шималда, Шәриқтә вә Жәнупта сүтлүк вә сүтлүк-гөшлүк йөнилиштиki мұңгузлук қара мал бекиш тәрәккүй өткән. Ұниң үчүн шәрбәтлик озуқ лазим. Құргақ дала-лар билән йерим чөллүк, чөллүк, шәрбәтлик өсүмлүкләр аз йәрләрде гөш йетиштүрүш йөнилишиде мұңгузлук қара мал бекиш риважланған. Санi жәһәттин өң көпи – гөш нәсиллик қазақниң ақбаш калиси.

Қой егилегиниң асасий мәңсулати – гөш, май, жұң, қой териси, қаракөл. Қой егилегиниң инчиккә жуңлук вә том жуңлук қой егилеги саһалири бар. Том жуңлук (меринос) қойларниң жуңидин гөзмал тоқулиду. Уларға яхши отлақ, қишлиқ озуқ запаси лазим. Меринос қой егилеги Шималда, Шәриқтә вә, шундақла, Жәнубий вилайәтләрде йүксәлгән.

Инчиккә жуңлук қой егилегидин едилбай нәсли Қазақстан селекциясиниң мәжүзиси болуп санилиди. Қойниң бу нәсли сүрлүк климатқа маслашқан. Уларниң териси билән жуңини тон тикишкә, пийма тикишкә, кигиз бесишка пайдилиниди.

Қаракөл нәсли қой егилегиде алайидә орун егиләйди. Қозисиниң чирайлиқ териси наһайити қиммәт баһалиниди. Қаракөл бекишниң асасий тәвәси – Жәнубий Қазақстан.

Чошқа егилеги озуқни деханчилиқ билән таам санайти қалдуқлиридин алиди. Мәзкүр чарвичилиқ риважланған деханчилиқ вә яцию өстүрүлидиган тәвәләрде тарқалған. Ұниң асасий тәвәси – Шимал, иккінчи орунда – Жәнуп.

Хәлиқниң әнъәнивий кәспи – *ат бекиш*. Илқа бүгүнки күнниң өзидә егилектә, спортта вә б. саһаларда көп пайдилинилиди. Уларни гөши вә сүтидин қимиз елиш үчүн бақиду (үйүрлүк илқа егилеги). Илқа егилеги барлық тәвәдә риважланған, лекин асасий мал беши Қазақстаниң Жәнуби билән Шималиға топланған.

238-сүрәт. Марал егилеги – Шәркй Қазақстан йеза егилегиниң надир саһаси

Чөл вә йерим чөл зониларда төгө егилеги яхши йолға қоюлған. Униң мәһсулати – гөш, сүт, шубат, баһалиқ жуң. Төгө бекилидиган төвөләр – Маңғышлақ, Атырав вә Қизилорда вилайәтлири.

Құш егилеги – йеза егилегиниң ишләп-чиқириш технологиясындағы бағытқа бирдин-бир саһа. У асасен ашлық егилеги тәрәккій қылған төвөләр билән жирик шәһәрләр әтрапига орунлашқан. Құш бекиши билән шугуллинидиган төвөләр – елинизниң Жәнуби вә Шимали.

Марал егилегиниң асасий мәһсулати – мұңгұз. Бу саһада алайыдә орун егиләйдигини – Жәнубий Алтай. Елинизниң көп төвөлириде һәрә бекиши риважланған. Әң яхши һәсәл – Алтай һәсили. Һәсәл жиришта Шәркй Қазақстанниң орни алайыдә.

Шундақ қылғап, Қазақстан егилегиниң асасий саһаси – йеза егилеги, у икки саһара бөлүниду: өсүмлүк вә چарвичилиқ.

Қошумчә мәтін: қызықарлық мәлumatлар

1. Қизилорда вилайитидә тәжрибелик чөклөрдә гүрүчни шәриқ технологияси бойичә, йәни көчет түриде тикиду.

Адәттиki чөклөрдин 50 ц/га носул елинса, гүрүчни мөшундақ усул билән тәргендә, 95 ц/га носулға қол йәткүзүшкә болиду. Италиядикидәк гүрүчниң денини көклөп салғанда, носулни 1/3 һәссә көпейтишкә болидекөн. Қазақстанда гүрүч териидиган техникиниң назирчә болмаслиги бу технологияни қоллинишқа имканийет бермәйватиду.

2. Майлық зираәтлөрдин елиниздә рапс, соя, сафлор қатарлықтар өстүрүлиди. Сафлор иссиққа, құрғақчилиққа тәзүмлүк, топа илғимайды. Дениниң 25–35% май. Мейини таамға (аптаппеләзниңкисин кам әмәс), совун, бояқ, әмаль, линолеум чиқиришта пайдилиниди. Сафлорниң әң өң териилгүлуклири Түркистан вилайитидә, Чимкәнттә май чиқириду.

3. 1920-жиллири Өзбекстан билән Қазақстанниң чегарисиди өтпакдалани өзләштүрүш башланди. Ирригациялык (сугириш) өстәңләр қезилип, пахта териildи. 1924-жили елиниздә тунжы «Маңтаарап» пахта егилеги – совхоз пәйда болди. Пахта мәзкүр төвөгө йәрлишип, көп өтмәй асасий зираәткә айланди.

4. Франциядә атақлиқ үзүм сортини өстүрүп, шампан шарабини чиқириған Шампань деген вилайәт бар. Қазақстанда Или Алитегиниң етигини «кичик Шампань» дәп атайду. Буниндін 100 жил бурун бу йәргә Франциядин көлтүрүлгөн үзүм өзлишип, назир тәми вә сұпити жәнәттин француз үзүмидин кам әмәс.

ОҚУШ-ТӘТҚИҚАТ ИШЛИРИФА ВӘ ҚЕЛИПЛАШТУРҒУЧИ БАҢАЛАШҚА БЕФИШЛАНҒАН ТАПШУРУҚЛАР БЛОГИ

Өзәңларни тәкшүрүңлар

1. Елимизниң йеза егилиги қандақ жирик саһалардин төшкіл қилинған? Қайси саһа йетекчи болуп несаплиниду? 2. Бизниң әлдә қандақ йеза егилік зираәтлири өстүрүліди? 3. Қазақстандикі чарвичиلىқницің асасий саһалирини атаңлар. Уларни орунлаштурушқа қандақ факторлар тәсир қилиду? 4. Қой егилигіда қандақ йөнилишлөр келипlassesын? Уларниң тәрәккияти немигө бағлы?

Тапшыруқтарни орунлаңдар

1-ташурук. Жұмлайлардың көп чекитләрниң орнига керәклик сөзләрни қоюндар.

1. Елиниздики әң көп яцию өстүридиган төвө ... вилайити.
 2. ... «елилизниң асасий витамин цехи».
 3. Қазақстанниң бүгдай бөлбеки асасен ... вилайити.
 4. «Ақ алтунни» ... Қазақстанда ... вилайитидә өстүриду.

2-тапшыруқ. 237-сүрөт бойичә Қазақстанда қайси вилайёт 1) мұңғузлук
қара мал; 2) кой билән өшкө; 3) илқа (ат); 4) чошқа; 5) төгө; 6) өй қуши сани
жәһеттін биринчи орунни егиләйдү?

З-тапшыруқ. Шимал билән Жәнуп бойичә өй хайванлиринин қуулымисини селиштуруңылар. Чарвичилиқиң қайси саңаси бойичә шималий вилайәтлөр, қайси саңаси бойичә жәнубий вилайәтлөр алда? Сөвөвини үшіншіндеңдерүүлар.

Тест тапшуруқлири (бир яки бирнәч тогра жавап)

1. Қазақстанда риважланған чарвичилик сағаси –
а) қой егиліги; ө) мұңгұзлұқ қара мал бекіш; б) чошқа бекіш;
в) илқа егиліги; г) аталғанларниң һәммиси.
 2. Жирик шеһерлөргө йеқин орунлаштурулидиған чарвичилик сағаси:
а) чошқа егиліги; ә) марал бекіш; б) құш өстүрүш;
в) мұңгұзлұқ қара мал бекіш; г) қой егиліги.
 3. Мұңгұзлұқ қара мал беші сани жәһәттін алда:
а) Шимал билән Жәнуп; ә) Шимал билән Шәриқ; б) Мәркизий Қазақстан
билән Шәриқ; в) Жәнуп билән Фәрип; г) Фәрип билән Мәркизий Қазақстан.

4. Гөш, май, тера, жуң беридиган саһа:
а) мүңгүлүк қара мал егилиги; ә) чошқа егилиги; б) илқа егилиги;
в) қой егилиги; г) төгө егилиги.

5. Озуң базиси бойичә башқыларга охшимайдыган чарвичилик саһасы:
а) төгө егилиги; ә) марал бекиш; б) илқа егилиги; в) қой чарвичилиги;
г) һөрө егилиги.

Рефлексия («Соалнамә» усули)

Дәристики ишиңларни тәһлил қилип, дәптирицларға тез вә қисқа жавап бериледі:

Паал/паал әмәс	ишлидим
Ишимға	көңлүм толди/толмиди
Материал	чүшинишлик/чүшиниксиз пайдилик/пайдисиз қизиқарлық/қизиқ әмәс

§59. Қазақстаниң іхтисадий районлирінің егілік жөннөттін іхтисаслишиши

Ядигларға чүшириңлар

- Қандақ ихтисадий тәвәлләрни билисиләр?
 - Ихтисаслаштуруш дегенни қандақ чүшинисиләр?

1. Географиялык әмгәк тәхсимати вә территорияни ихтисадий районлаштуруш: әһмийити вә принциплири. Қазақстаннанң һәр тәвәсі бир-биридин ишләпчикиришниң тәбиий вә ихтисадий шаралылар билән пәриқлиниду. Шундақла улар мәһсулат чиқиришқа ихтисаслишиш бойичә һәрхил болуп келиду. Мәсилән, мәмликәтниң Жәнубида минераллық озуклар чиқирилиду, пахта өстүрүлиду. Шималда буғдай пәрвиш қилиниду вә машина чиқирилиду. Мәркизий Қазақстанда кемүр ишләпчикирилип, полат еритилиду. Бу тәвәләрниң һәрқайсысі өз мәһсулатлири билән өзлиринила әмәс, мәмликәтниң башқа регионлариниму тәминләйду. Униң орниға өзлириде йетишмәйдиган товарларни башқа тәвәләрдин алиду. Әмгәк нәтижиси билән алмаштуруш мациду. Мәмликәтниң айрим тәвәлири арисидики мундақ әмгәк тәхсиматини *территориал* яки *географиялык* дәп атайду.

Тәвениң қандакту бир мәһсүлат түрини чиқиришқа ихтисаслишиши төвөндикі әһвалларда пейда болиду: 1) у йәрлик ентияждын хелә көп мөлчәрдә ишләпчикирилиди; 2) уни ишләпчикириш мәмлекәтниң башқа қисимлириға қариганда, әрзәнгә тохтайду; 3) бу мәһсүлатни чиқиришқа сәрип қилинидиган ресурс үзак қәрәлгә йетиду. Ихтисаслишиш им-

канийити, шуниң билән биллә, мәһсулат алмишиш унисиз мүмкин болмайдыған транспортқа, тошуш чиқимиғиму бағлиқ.

Шундақ қилип, географиялык өмгөк тәхсимати айрим төвөлөрниң мәлум бир мәһсулат түрини ишләпчиқириш вә улар билән алмаштурушта шу саһаға ихтисаслишиш арқилик тәрипленини. У жәмийетлик өмгөкни ихтисат қилип, унис мәһсулдарлигини ашурушқа йол ачиду.

Территорияниң ихтисаслишиши тарихий көрүнүштө шәкиллини. Ихтисаслишиш факторлири монулар:

- 1) Қолайлық тәбиий шараит билән бай тәбиий ресурслар.
- 2) Өмгөк ресурслириниң болуши.
- 3) Географиялык шараит, шуниң билән биллә, транспорт түгүнігө мұнасиветлик алғандылыклар.
- 4) Егиликниң тарихий шәкилләндеген саһалири.
- 5) Мұнім умумдәләтлик мәсилини йешиш зертүйити.

Мошу факторларниң тәсіридин географиялык өмгөк тәхсимати жәриянида санаётлик вә йеза егилик ишләпчиқиришниң көплигөн түри мәлум бир тәвәдә шәкиллини. Нәтижідә ихтисадий районлар бирбидиң егилик саһаси бойичә ихтисаслишиш билән пәриқлинидиган ھөрхил миқиястик тәвәләр пәйда болиду.

Жирик ихтисадий районлар барлық мемлекет масштабида ихтисаслишип, өз мәһсулати билән башқа тәвәләр билән алмишиду. Ихтисадий районлар арисидиқи өмгөк тәхсимати *районлар* дәп атилиду.

Ихтисадий районларда, адәттә, бирнәччә ихтисаслишиш саһа болиду. Булар районларара өмгөк тәхсиматида унис қияпитини көрситидиган тәвәниң асасиң саһаси болуп несаплини. Улар көп өзгелдерде мәһсулат чиқиришқа (шундақла экспорт қилишқа) қаритилған. Шуңа уларға алғандә көңүл бөлүни. Уларға әң авал қошумчә саһалар ишләйдү. Мәсилән, йәрлик энергетика, машинасазлық үчүн қуюш-еритиш ишләпчиқириши, тағ-кан вә металлургия саналитиге лазимлиқ машинасазлық саналти (құрал-ұсқунайлар тәйярлаш вә жөндөш). Район аналisisи үчүн йемәклини, кийимни, мәдений турмуш-мәшиштәр нәрселирини, хизмет (мулазимет) көрситиш саһалири чиқирилиди. Мәсилән, навайхана, сүт, жиһаз саналти.

Саһаларниң һәммә топи – ихтисаслишиш саһалири, қошумчә саһалар вә хизмет көрситиш саһалири – бир-бири билән зич бағлинишилиқ. Улар умумий тәвәни, су, энергетикилиқ өмгөк ресурслирини, транспорт тармиини бирлишип пайдилини. Шундашқа ихтисадий районлар пәкәт ихтисаслишиш биләнла өмәс, шуниң билән биллә, алғандә саһалар комплекслири, егиликниң комплекслиқ тәрәққияти биләнму тәриплени.

Шундақ қиалип, ихтисадий район – башқылардин районларара ихтисаслишиш вә егилигиниң комплекслик риважлиниши билән, өзигә хас географиялык шарапити вә әмгәк ресурслари билән пәриқлинидиган төвә.

2. Қазақстанниң ихтисадий районлаштурушуның өзәклик мәсилилири. Елимиздә һәрхил дәриҗидики ихтисадий районлар бар. Әң авал булар мәмурый-ихтисадий районлар, йәни вилайәтләр (жүмһурийәтлик сәвийәдик шәһәрләр билән биллә). Вилайәтләр ушшақ, вилайәт ичилик, ихтисадий районларға бөлүнди. Улар билән биллә бирнәчә вилайәтни бириктүридиған жирик ихтисадий районлар (регионлар) болиду. Ұзак қәрәллиқ тәрәкқияти үчүн, уларниң чегарилериини илмий жәһәттин асаслаш лазим. Шуңлашқа мәмлекәтни ихтисадий районлаштуруш – ихтисадий географияның өзәклик мәсилилириниң бири.

Дәсләпки қетим Қазақстан территориясини жирик ихтисадий районларға бөлүшни көрнәклик кеңәш географи Н. Н. Баранский Улук Вәтән уруши жиллирида елип барди. У бөш районни – Шималий Қазақстан, Шәрқий Қазақстан, Мәркизий Қазақстан, Жәнубий Қазақстан вә Фәрбий Қазақстан ихтисадий районлириға бөлди (239-сүрәт).

Дәсләпки районлаштуруштын буян атмиш жилдәк вақит етти. Мустәқил Қазақстанниң ихтисадий хәритисиниң қияпити назир өзгәрди. Униң ишләпчиқириш иқтидарини әйни чаңда әң дадил режиләрдә болмуган карханилар көрсәтмәкте.

239-сүрәт. Н.Н. Баранскийниң ихтисадий районлар тори

240-сүрөт. Қазақстанлық ихтисатчилар ишләпчиқарған районлар тори (2006-ж.)

«Баранский ториниң» конириғанлиғи мәлум. 2000-жилларниң бешінші жылдарда қазақстанлық ихтисатчилар мәмлекетниң районлаштурушуның йециланған схемисини тәклив қылды. У районларара әмгәк тәхсимиати билән египтеген орунлаштурушының назирқи басқучини көрситиду. Униңда 7 ихтисадий район – Шималий, Ертис, Сарыарқа, Йәттису, Жәнубий, Каспий вә Урал орунлашқан (240-сүрөт).

17-жәдәвәл

Йеңи ихтисадий районларниң тәркиви

Ихтисадий район	Район тәркиви (вилайәтләр билән жүмһүрийәттік әһмийәткә егөш шәһәрләр)
1 Шималий	Ақмола, Қостанай, Шималий Қазақстан вилайәтлири вә Нұр-Султан шәһири
2 Ертис	Шәркый Қазақстан вә Павлодар вилайити
3 Сарыарқа	Қарағанда вилайити
4 Йәттису	Алмута вилайити билән Алмута шәһири
5 Жәнубий	Жамбул, Қызылорда, Түркистан вилайәтлири билән Чимкент шәһири
6 Урал	Ақтөбә вә Фәрбий Қазақстан вилайити
7 Каспий	Атырау вә Маңғышлақ вилайити

17-жәдәвәлдикі мәлumatларға асасланип, мәмлекетниң йеңи ихтисадий районлири тәркивигә қандақ мәмурлар-территориал бирлікләр киридиғанлигини ениқлаңылар. Бу районларни хәритидин көрситіндер. Ихтисадий районларниң кона вә йеңи торини селиштуруңлар. Уларниң чегариси қандақ өзгәрди?

3. Ихтисадий районларниң егилик жәһәттін ихтисаслишиши: ениқлаш усуллири. Іншадай районниң егилиги көплигөн саһалардин ибарәт (18, 19-жәдевелләр). Уларниң қайсиси районларара ихтисаслишиш саһаси екәнligини қандақ ениқлашқа болиду? Әң аддий усул $K = \frac{M}{A}$ формулиси бойичә ихтисадий районниң *ихтисаслишиш коэффициентини* ениқлаш, бу йәрдики K – ихтисаслишиш коэффициенти; M – ихтисадий районниң мәмлекәттиki берилгөн саһа бойичә мәһсулат ишләпчиқириштиki үлүши (пайиз билән); A – ихтисадий районниң мәмлекәттиki ахали сани бойичә үлүши (пайиз билән). Ихтисаслишиш саһалири дегинимиз ихтисаслишиш коэффициентиниң бирдин жуқури саһа екәнligидур. K көрсөткүчи жуқури болғансири, ихтисадий районниң тегишилик саһа бойичә мәһсулат ишләпчиқириштиki ролиму зор дегән сөз.

18-жәдевел

Қазақстанниң ихтисадий районлири ишләпчиқириш районларара әмгәк тәхсиматида (2017-ж.), % билән

Ишләпчиқириш	ҚЖ: жәми млрд тәңгә билән	Ихтисадий район үлүши, %						
		Шымбай	Ергис	Сирдәрья	Йәтису	Жәнубий	Каспий	Урал
Көмүр	290	0	50	50	0	0		
Нефть-газ	9200		0			5	71	24
Нефть ишләпчиқириш	700	1	12		1	13	62	11
Электр энергетика	1140	15	30	14	13	10	9	8
Қара металлургия	1540	1	32	41	3	2	0	20
Рәңлик металлургия	2530	18	49	27	1	4		
Химия	330	7	13	17	7	33	9	15
Машинасазлық	1000	30	18	14	15	7	8	7
Курулуш материаллири	510	25	13	7	18	21	9	7
Таам	1530	27	13	8	27	18	1	7
Йеник	100	18	10	6	28	30	5	2
Ягач ишләш	20	25	25	13	31	3	0	2
Жиназ чиқириш	40	17	11	7	46	9	2	8
Аналиси, млн адәм	18,0	18	12	8	21	27	7	8
Мәйдани, миң км ²	2725	16	17	8	10	18	16	15

19-жадвал

**Қазақстаниң ихтисадий районлири йеза вә белиқ егилігидиқи
районларара өмгек тәхсиматида (2017-ж., %)**

Йеза егилік мәнсулати	КЖ: жәми, миң тонна	Ихтисадий районларлар үлүши, %							
		Шималдай	Урал	Йәтису	Каспий	Жәнубий	Сарыарқа	Ертис	
Бұғдай	14800	80	4	2	0	4	4	6	
Гүрүч	450			8		92			
Алтапеләз	900	23	5	3	0	1	1	67	
Пахта	330					100			
Көктат	3790	8	3	25	2	47	3	12	
Қоғун-тавуз	2090	0	2	6	2	80	0	10	
Янию	3550	27	4	20	1	15	9	24	
Ұзұм	80	0	0	25	0	74	0	1	
Гөш, миң т.	1 020	17	11	21	3	20	7	21	
Кала сүти	5460	24	10	13	1	21	8	23	
Жұң	40	5	13	22	5	36	5	14	
Тұхум (млн тал)	5090	42	7	21	2	9	12	7	
Насөл	3	4	1	13		8	0	74	
Белиқ	40	3	1	10	29	35	3	18	
Аналиси, млн адәм	18,0	18	8	21	7	27	8	12	

Шундақ қилип, ихтисадий районлаштурууш – географияның өзөклик мәсілилиринің бири. У елимиз тәрәққияттың келәчәктиki жирик мәсілилирини вактида ениқлап, тогра йешишни билишкә имканийәт бериду.

**ОҚУШ-ТӘТҚИҚАТ ИШИФА ВӘ ҚЕЛИПЛАШТУРҒУЧИ
БАНАЛАШҚА БЕҒИШЛАНҒАН ТАПШУРУҚЛАР БЛОГИ**

Өзәндларни тәкшүрүңдер

- Ихтисадий районлаштурууш дегинимиз немә? Мұстәқил рәвиштә ениқліма беришке тиришиңдар.
- Жирик ихтисадий районларни белүш территорияси соң мәмлікәтләр үчүнла нақжет деген йәкүн билән келишемсиләр?
- Мәмлікәтниң айрим беләклири арисидики өмгек тәхсимати жәмийттік өмгекни ихтисат қилип, униң мәнсулдарлығини ашуридиганлығини испатлаңдар.
- «Географиялық өмгек» тәхсиматини немә көрситиду?
- Территорияде иеци ихтисаслишиш саһасиниң пәйда болушига қандақ факторлар тәсир қилиду?

Оқуш-ролълук оюн: ЭКСПО-2018 «Қазақстаниң йеци ихтисадий районлири».

Оюн идеяси

Оюнға 7 (районлар саны бойичә) топ – Қазақстаниң йеци ихтисадий районлириниң вәкиллири қатнишиду. Інші топ таллавалған районини көрнеклик (постер-презентация) вә егизчө (бир минуттан ашмайдыған спикерниң қисқа сөзі) тонуштуруду.

Оюн үч басқұттын ибарәт:

- 1) тәтқиқат; 2) презентация тәйярлаш (20 минут) вә 3) презентация (10 минут).

Ишиниң берииш:

Немнеге тапшуруқни оқуп чиқындар, иш һәжимигө баға беріндер. 18-жәдевелдин районни таллавелиндар. Тапшуруқлар бойичә вәзипилер билән ишни белүндар (спикер, постер безигүчи, тапшуруқлар бойичә эксперт).

1-тапшуруқ. Қазақстаниң районлаштуруш нәзәрийесиниң асаси билән тоңушуңдар:

- 1) Параграф мәтинини оқуп чиқындар;

2) Асасий чүшөнчилер билән ениқлимиларни тепиңдер: географиялык өмгөк тәхсими, ихтисадий район, ихтисаслишиң саһаси, районларара өмгөк тәхсими, ихтисадий районниң ихтисаслишиң коэффициенти, ихтисаслишиң факторлари.

2-тапшуруқ. Қазақстаниң հазирқи ихтисадий районлаштурулудың оқуп, тәтқиқ қылыштар:

- 1) Қазақстанда жәми нәччә район бар (ьеци топ бойичә)?

2) Уларни қандақ вилайетләр билән жүмһүрийеттік әһмийеттә егө шәһәрләр тәшкил қилиду?

- 3) Улар қәйәргө орунлашқан?

Презентация үчүн бир районни таллавелиндар.

3-тапшуруқ. Постер-презентация үчүн баянат тәйярлаңдар:

- 1) Районниң нами;

- 2) Тәркиви;

- 3) Географиялык шарапати;

4) Баш шәһәрлири (вилайет мәркәзлири билән жүмһүрийеттік әһмийеттә егө шәһәрләр);

5) Районниң ахали саны билән йәр көләми һәккідә башқа районлар арасиди-
ки орни. Тирөк: 239-сүрөт, (17–18-жәдевелләр).

4-тапшуруқ. 19–20-жәдевелләрниң мәлumatлари бойичә ениқлаңдар:

1) Таллавелингән районда қандақ санаот саһалири билән йеза егилик ишләп-
чиқириши риважланған;

2) Формула бойичә (параграфтиki 3-кичик мавзуға қараңдар), районниң их-
тисаслишиң саһалири (йеза егилиги, ишләпчиқириши);

3) Районниң районларара өмгөк тәхсимида роли наһайити жуқури бо-
луп келидиган ($K > 2$ вә униндин жуқури) яки район, жүмһүрийет миқиясіда
мәһсулатни ялгуз ишләпчиқиридиган ихтисаслишиң саһалири. Ихтисаслишиң
коэффициентини оюңларда несаплап чиқириңдар (калькулятор билән смартфон-
ни қолланмай, бу тәс өмәс);

4) Ихтисаслишишниң бир саһасини таллавелип, талланған район унициға немишкө ихтисаслашқанлыгыни чүшөндүрүңлар (параграфниң биринчи кичик мавзусидики ихтисаслишиш факторлариға қараңлар).

5-ташшуруқ. (Таллавелиш нами) «Ихтисадий район районларара әмгәк тәхсимида» намлық постер-презентация төйярлаңлар. Районга еғизчө тәриплімә беридиган вә постерни тонуштуридиған спикер сайлаңлар.

6-ташшуруқ. Экспресс-соаллар: 30 секундта 5 соалға жақап берип, баға елиңлар!

1. Інформациялардың әмгәк тәхсими
2. Башқылардин егилегиниң ихтисаслишиши билән пәриқлинидиган тәвә
3. Қазақстанда дәслекпен ихтисадий районлаштуруш торини түзгөн
4. Енимиздикі ихтисадий районларниң жаһаңнамәліктерін әң жириги
5. Енимиздикі мәйданы бойичө әң соң ихтисадий район

Тест тапшуруқлири (бир яки бирнәччә тогра жақап):

1. Ихтисадий районлар бир-биридин әң авал:
 - а) мәйданы; ә) анализиниң сани; б) АТИ бойичө; в) географиялық шарапити;
 - г) ихтисаслишиши арқылы пәриқлиниди.
2. Қазақстандикі жирик ихтисадий районлар сани (йеци тор бойичө):
 - а) 5; ә) 14; б) 7; в) 17; г) 3.
3. Ихтисадий районларниң ихтисаслишиш факторлари:
 - а) жаһаңнамәлік тәбіиет шарапити; б) шәхәр анализиниң үлүши;
 - в) бай тәбиий ресурслари; г) әмгәк ресурслари.
4. Ихтисадий районниң ихтисаслишишини мону коэффициент билән ениқладыу:
 - а) ихтисаслишиш; ә) топлишиш; б) йөккилиниш; в) өзгириш;
 - г) мурәккәплишиш.
5. Географиялық әмгәк тәхсиматиниң ихтисаслишиши вә:
 - а) мәңсулат ишләпчиқириш; ә) мәңсулат алмишиш;
 - б) ишләпчиқиришни риважландуруш; в) ишләпчиқиришни орунлаштуруш;
 - г) ишләпчиқиришни хәлиқара тәшкиллаттар арқылы көрситиш.
6. Н.Н. Барабанский әйни ғашықта Қазақстандикі ихтисадий районларни бөлди:
 - а) 5; ә) 14; б) 7; в) 17; г) 3.
7. Ихтисаслишиш саһаси болуп несаплиниш үчүн:
 - а) 1-гә төн; ә) 0,5-тин көп; б) 1-дин көп; в) 1-дин аз; г) 0,5-тин аз болуши көрөк.

Рефлексия («Соалнамә» усули)

Дәрістерики ишиңдерни тәһлил қилип, дәптириңдерге тез вә қисқа жақап беріңдер:

1. паал/паал әмәс ишлидим
2. ишқа қанаәтләндим/қанаәтләнмидим
3. Материал чүшинишлик/чүшинишлик әмәс пайдилик/пайдисиз қизиқарлык/қизиқ әмәс.

ДУНИЯВИЙ ЕГИЛИКНИ ТӘРӨҚҚИЙ ҚИЛДУРУШНИҢ ЙӨНИЛИШЛИРИ ВӘ КӨРСӨТКҮЧЛИРИ

Силәр билидиған болисиләр:

- хәлиқара географиялык әмгәк тәхсимати тоғрилиқ;
- хәлиқара ихтисадий мұнасивәтләрниң қандақ шәкиллири барлығини;
- бүгүнки дуниявий егиликниң жаһанлаштурулуши қандақ байқили-диганлығини;
- Қазақстан дуниявий ихтисатта қандақ орунни егиләйдиганлығини.

Силәр үгінисиләр:

- дуниявий егиликниң территориялык вә саһалиқ қурулмисиға тәриплімә беришни;
- хәлиқара географиялык әмгәк тәхсиматидиқи мәмлекәтниң ихтисас-лишишини һесаплашни.

§60. Дуниявий егилик вә хәлиқара географиялык әмгәк тәхсимати

Ядиңларға чүшириңлар

- Географиялык әмгәк тәхсимати немини билдүриду?
- Ихтисадий тәвәдә ихтисаслишиш пәйда болуш үчүн қандақ өһваллар лазим?
- Ихтисаслишиш фактори сүпидің немини аташқа болиду?

1. Хәлиқара географиялык әмгәк тәхсимати: ихтисаслишишниң төрт түри. Әмгәк тәхсимати пәкәт ихтисадий районлар арисидила әмес, мәмлекәтләр арисидиму болиду. Мәмлекәтләр арисидиқи әмгәк тәхсиматини *хәлиқара* дәп атайду. Ү дуния мәмлекәтleriiniң мәлум бир мәһсулат түрини (товар, мұлазимет) ишләпчиқирип, уни содиға селишни яки алмаштурушни билдүриду.

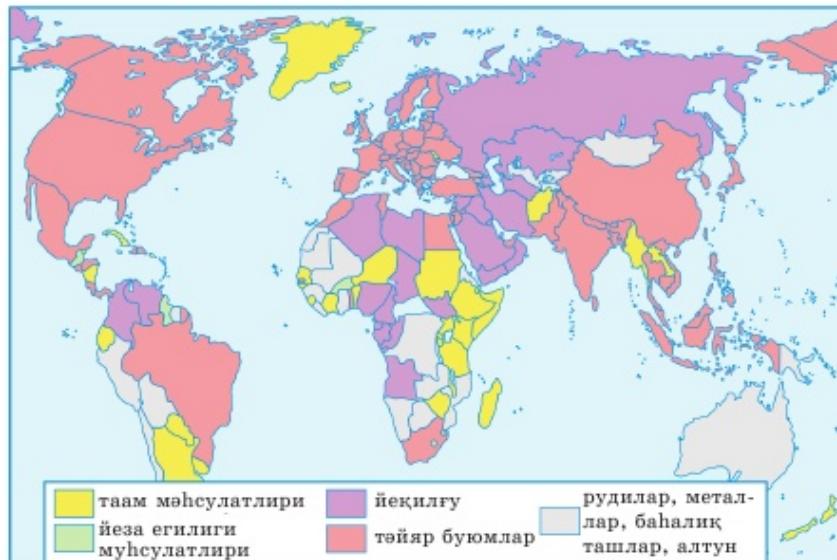
Хәлиқара ишләпчиқириш ихтисаслишишниң төрт түри можут: *хамәшиялиқ* (саналарара), *нәрсилік*, *детальлық* вә *технологиялык* (241-сурәт).

Хәлиқара хамәшиялиқ вә нәрсилік ихтисаслишишни 242-сүрәттин көрүшкә болиду.

241-сүрәт. Хәлиқара ишләпчиқириш ихтисаслишишиниң түрлири

242-сүрәт бойиче еникланулар. 1) мәмлекәтләrinиң хамәшиялиқ вә нәрсилик ихтисаслишишига қандақ товарлар топи ятиду? 2) дуния бойиче хамәшияның яки нәрсилик ихтисаслашқан мәмлекәтләrinиң қайсиси алдинки орунда? 3) АҚШ, Хитай, Япония, Һиндистан вә Бразилия мәмлекәтleriиниң ихтисаслишидики артуқ нәрсә немі? 4) Қазақстан, Австралия вә Канада хәлиқара ихтисаслишидики пәриқ немидө? Йеқилғу ишләпчиқиришқа ихтисаслашқан мәмлекәтләргө мисал көлтүрүнүлар.

242-сүрәт. Мәмлекәтләrinиң хамәшиялиқ вә нәрсилик ихтисаслишиши (асасий экспортлуқ товарлар)

Әң қедимий вә аддий хамәшиялик (саһаларара) ихтисаслишиш – агроклиматлық, биологиялық яки минераллық тәбиий ресурсларни пайдалыниш асасида қелиплашқан. У йеза егилиги билән тағ-кан санаити, орман егилиги, белиқ тутуш қатарлық ихтисадий ишләпчиқириш саһалирини өз ичигө алиду. Бу ихтисаслишиш дуниявий ихтисатни хилму-хил хамәшия түри билән тәминләйдү (20-жәдевәл). Униңға пәкәт тәрәккій етиватқан мәмлекәтләрла өмәс, ихтисади риважланған әлләрмұ қатнишиду. Мәсилән, АҚШ – дуниявий базарға бүгдай билән кала гөшини чиқиришта иккинчи орунни егилисө, Норвегия – белиқ экспорт қилишта караван беши.

20, а-жәдевәл

Дуниявий хамәшия товарлири экспортидики мәмлекәтлөр үлүши, %		
Нефть	Уран	Яғач
Сәудия Әрәпстани 21	Қазақстан 18	Россия 18
Россия 11	Канада 16	Папуа-Йеци Гвинея 9
Ирак 7	Өзбекстан 11	Малайзия 7

20, ә-жәдевәл

Бүгдай	Гөш (кала гөши)	Белиқ
Россия 14	Австралия 13	Норвегия 15
АҚШ 13	АҚШ 13	Хитай 12
Канада 11	Бразилия 11	Чили 6

Бразилия билән Вьетнам дуния миқиясида кофе ишләпчиқиришқа, Кот-д' Ивуар билән Гана – какаога, Эквадор билән Коста-Рика – бананға, Тайланд билән Һиндистан – ғүрүчкө, Хитай билән Кения чайға ихтисаслашқан.

Нәрсилік ихтисаслишиш тәйяр нәрсиләргө ятидиган ишләпчиқириш санаити мәһсулатлирини өз ичигө алиду. Уларниң умумий сани тәхминен 30 млн намни тәшкіл қилиду. Мошу мәһсулатларни ишләпчиқиришқа санаёт үскүнисиниң 1 млн-дәк түри пайдилинилиду. Бу барлық ассортиментни чиқиришқа АҚШ билән Хитай охшаш дунияниң жирик ихтисадиму күч елишалмайдынлиғи мәлум. Буниңға географиялық өмгек тәхсимати ярдәмлишиду. У һәр мәмлекәттә мәһсулатини нәтижидарлық сетип, орниға йетишмәйдиган товарларни алалайдын наҗәтлик саһаларни ениқлайду. Бу саһалар *ихтисаслишиш саһалиридур*.

Дүния йүзидики илимни көп тәләп қилидиган мәһсулаттарниң йетекчи экспортерлерлири (2016-ж.)			
Мәһсулат	1-орун	2-орун	3-орун
Авиациялык техника	Франция (26)	Германия (21)	Улукбритания (10)
Телекоммуникациялык қураал-ұскуниләр	Хитай (36)	Гонгонг* (14)	АҚШ (7)
Санлиқ программа билән башқурулидиган стак- ноклар	Германия (17)	Италия (13)	Япония (11)
Микросхемилар	Гонгонг* (18)	Хитай (14)	Тәйвән ** (14)
Электронлуқ несаплаш техникикиси	Хитай (40)	АҚШ (8)	Нидерланды (8)

* – Хитайниң мәхсус мәмурый тәвәси. *** – Хитай провинцияси.
(Тирнақ ичидики санлар – дуниявий экспорттыки үлүши, %)

Ихтисадий жәһәттін тәррәккий қылған әлләр өзлири өнъөнүүй рөвиштә алдинқи қатарда болидиган заманивий илимни көп тәләп қилидиган саналарға ихтисаслишиду. Бу әмгәк тәхсиматида Хитайниң илгарлар сепидин көрүнүши чоң надис болди (21-жәдөвәл). Германиядін озуп, Хитай дуниядик машина вә қураал-ұскуниләрниң жирик экспортериға айланди. Назир машинасазлик мәһсулатиниң көплигөн тури бойичә Хитай, Германия, АҚШ вә Япония алдинқи орунларни бөлүшиду [1].

243-сүрәт. Аэробус элементтерини европилик компанияләрниң чиқириши

Технологиялык ихтисаслишишта бирту таш технологиялык тизмениң айрым басқучилири һөрхил мәмлекетләрдә өмөлгө ашурулиду. Атом электртсанциялари үчүн йекىлғу ишләпчиқаргучи Қазақстан – Россия бирләшмиси буницага ярқын мисал болалайду (бу тогрилик §63 биләләйсиләр).

Хамәшия (уран) Қазақстаниң жәнубида ишләпчиқирилип, униң алдинки қайта ишләш басқучи Өскемен шәһиридә өмөлгө ешип, андан кейин Россияниң Ангарск шәһиригә йәткүзүлиди. У йәрдә уран бейитилиду (U^{235} үе U^{238} изотоплирига бөлиди). Төвөн бейитилган уран Өскеменгә қайтурулуп, у йәрдә АЭС үчүн йекىлғу болуп несаплинидиган уран таблеткилири тәйярлениди. Таблеткилар Новосибирск билән Электросталь шәһерлиридики заводларга өвәтилип, у йәрдә йекىлғу тәйярлашниң ахирки операциялари жүргүзүлиди. Таблеткиларни цирконий нәйчилиригө, нәйчиләрни иссик бөлидиган үскүниләргө салиду. Буница билән дунияда пәкәт 10 мәмлекеттила өмөлгө ашурулган мурәккәп технология аяқлишиду. АЭС-қа (үе су асти кемилиригө) бегишланған йекىлғу тәйяр.

Хәлиқара ихтисаслишишниң әң жуқури үе мурәккәп түри – *детальлик ихтисаслишиш*. У ишләпчиқиришни кооперацияләшни, йөни наһайти мурәккәп мәһсулат чиқириш үчүн һөрхил мәмлекетләрниң көплигөн карханилириниң бирлишишини билдүриди.

Хәлиқара детальлик ихтисаслишишни географиялык көзқараш нұктисида аэробуслар – хәлиқара «Airbus» компаниясының учақлирини чиқириш мисалида қараштурайли (243-сүрәт).

2. Дуниявий егилик тарихи үе униң тәркивий қисеми. Дуниявий егилик бу – бир-бири билән хәлиқара географиялык өмгөк тәхсимати билән бағлашқан барлық аләм мәмлекетлири миллий егилигиниң жиғиндиси.

Дуниявий егилик үч асасий қисимдин ибарәт. *Биринчиси* – товар ишләпчиқирип, мулазимәт қилидиган миллий егиликтер. *Иккинчиси* – товарлар билән мулазимәт көрситишниң дуниявий базири. *Үчинчиси* – мөшү бағлинешларни төминләйдиган дуния йүзлүк транспорт.

Бу үчлүктө дуниявий нәрик һәл қылғучи роль ойнайду. Шуңа дуниявий егилик тарихи дегенимиз әң авал аләмлик нәриқниң қелиплишиш тарихидур.

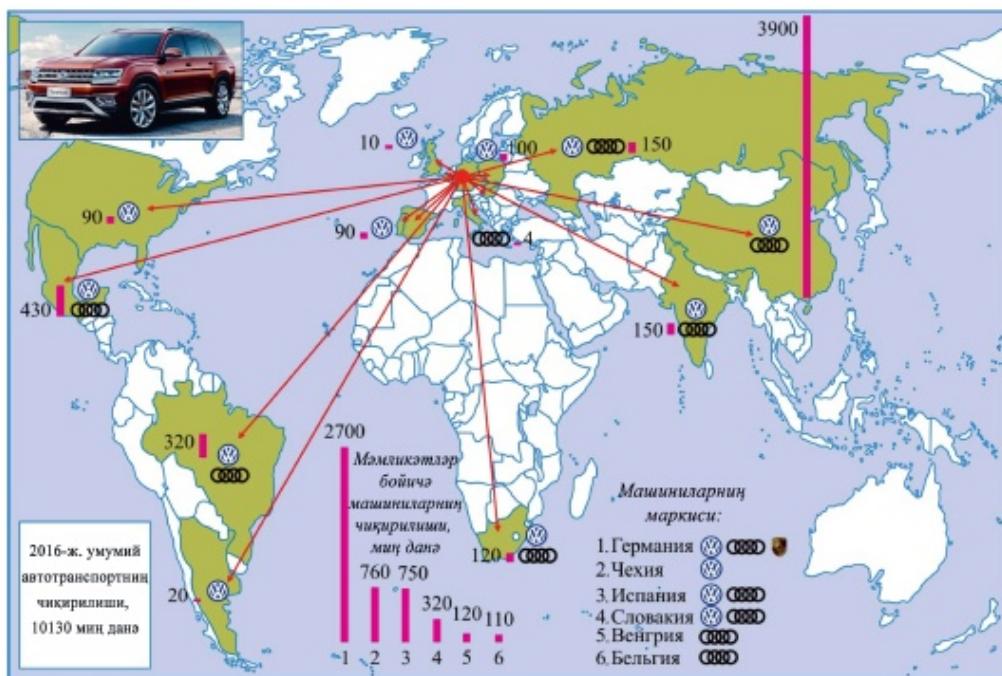

244-сүрәт. Дуния йүзлүк егиликниң тәркивий қисимлири

Дөлөтлөрниң пәйда болушыга бағылқ хәлиқара (дөлөтлөр ара) сода йүксилди. Авал Европиниң, Азияниң, Шималий Африкиниң айрым төвөлириде тәрәккүй қылғанлықтын, у төвөлик болди. Улулқ географиялык ечилишлардин кейин хәлиқара сода Кона Дуния территориясидин налқип чиқип, дуниявий содига айланды. Ишләпчикириш инқилавий нәтижисидө барлық мәмлекәтлөрни бағлаштурған машина индустрясы, һор флоти, тәмүр йоллар пәйда болди. Шундақ қилип, XIX–XX өсирлөр арилигіда жирик машина индустрясынц транспорт билән дуниявий нарикнин риважлиниши түпәйли дуниявий егилик шакилләнді.

3. Дуниявий егилик субъектлири: ТМКниң асасий роли. Дуниявий егиликтө ихтисадий мулазимәтни дуниявий егилик субъектлири атқурилду (245-сурәт).

Уларни иккى топқа бириктүрүш қобул қилинған. Биринчи топни накимийәтлик институттар – дөлөтлөр, интеграциялык бирләшмиләр вә хәлиқара тәшкилатлар тәшкіл қилиду. Ың субъекттиң дуниявий егиликтө өзиниң қатнишиш васитиси бар. Мәсилән, дөлөт қанунлар ярдими билән карханиларниң дуниявий егиликтини рәтләп

245-сүрәт. Фольксваген ТМК: автомобиль чиқириш географияси

246-сүрəт. «Fortune Global 500» журналиниң мәлumatи бойичə
ТМК дәслəпки «онлуғи»

туриду. Башкичə ейтқанда, «оюн тəртивини» орнитиду. Уларниң қармиғидики хусусий мүлк – дөлөтлик карханилар. Карханилар илкide чəт əллик шəбилəр қурулидиган катипал можут. Иккинчи топни карханилар тəшкил қилиду. Дуниявий егилик бағлинишида карханиларниң həрхил топлири иштрак қилиду. Һəммидин бурун – айрим карханилар. Улар «Йəлкəнлик қолвақлар» – бир мəмликтин товар сетивелип, башқа мəмликтə сода қилидиган тиҗарəтчилəр. Қазақстанлиқ «Йəлкəнлик қолвақлар», мəсилəн, елимиз сиртқи содисиниң 5% ни тəминлəйdu. Иккинчи – миллий компаниялəр. Улар мəсуллатни пəкəт өз елимиздə чиқирип, бир бəлигини чəт əгə сатидиган карханилар. Учинчи – трансмиллий корпорациялəр. Трансмиллий корпорациялəр (ТМК) – чəт əллəрдə өз карханилири бар жирик (ишлəпчикириш көлəми миллиардлыгын доллар билəн əлчинидиган) компаниялəр.

Назирки вақитта дунияда чəт əллик шəбилəрниң сани 800 миндəк. 80 миндин ошук ТМК бар. Уларниң үлүшигə дуниявий ишлəпчикириш мəсуллатиниң 50%, хəлиқара содиниң 65% билəн йеңи техника həm технологияниң 80% и төəллүк (246-сүрəт). Асасен назир дунияни «ТМК дунияси» дəп аташниң мəна шунинда.

ТМК дуня йүзлүк егилик географиясигə həl қилғучи тəсир тəк-күзиду. Уларниң əң авал егилик өмрини бəйнəлмиллəллəштүрүш вə алəмшумуллаштуруш, йəни дуниявий бирпүтүнлүккə айландаштыруш жəриянылирига бағлиқ екəнлигидə.

Шундақ қилип, хәлиқара географиялык өмгөк тәхсиматиниң төреккияти дуниявий егиликниң шәкиллинишигө елип көлди. Унинде көплигөн субъектлар хизмет қилиду, амма асасий рольни трансмиллий корпорация атқуриду.

ОҚУШ-ТӘТҚИҚАТ ИШЛИРИФА ВӘ ҚЕЛИПЛАШТУРҒУЧИ БАҢАЛАШҚА БЕҒИШЛАНҒАН ТАПШУРУҚЛАР БЛОГИ

Өзөндларни тәкшүрүңдер

1. Хәлиқара вә төвөлөрара географиялык өмгөк тәхсими арисидики охшашлықтар билән пәриқләр қандақ?
2. Хәлиқара географиялык өмгөк тәхсиматиниң қандақ түрлирини билисиләр? Мисалларни көлтүрүңдер.
3. Дуниявий егилик дегенимиз немә? У қандақ тәркивий қисимлардин ибарәт?
4. Миллий егиликни бирпүтүн дуниявий егиликкә қандақ субъектлар бағлаштуриду?
5. Немишкә трансмиллий корпорацияләрни дуниявий егиликниң асасий субъекти дәп атайду?

Тапшуруқларни орунлаңдар

1-тапшуруқ (топлуқ иш). Хәлиқара географиялык өмгөк тәхсиматиниң бир түрини елиңдер. Униң һәқиқеттәнму айрим миллий егиликләрни бирпүтүн дуниявий егиликкә бағлаштуридиганлигини испатлаңдар.

2-тапшуруқ. 244-сурәтни тәһилд қилиңдер. Дуниявий егиликниң асасий субъектлериини бөлүп көрситиңдер. Улар дуниявий егиликкә қатнишиш учун қандақ васитиләргө егә екәнлигини ениңлаңдар.

Дуниявий егиликниң ихтисадий субъектлериiga мисалларни көлтүрүңдер.

3-тапшуруқ. 245-сурәт бойичә Германияниң Фольксваген ТМК ишләпчи-қириш паалийитиниң географиясини тәтқиқ қилиңдер. Эспертизилик ениклима түзүп (топлар бойичә), синипдашлырининдерниң диққитигө сунуңдар.

4-тапшуруқ. 246-сурәт бойичә дуниявий ТМК дәслөпки «онлугини» атаңдар. Уларниң ихтисатниң қайси саңасида ишләйдиганлигини, мәмлекәтләр бойичә қандақ тарқылидиганлигини айдилаштуруңдар.

Баянатлар билән лайиһилик ишлар мавзуулири

1. Қазақстанниң трансмиллий корпорациялири.
2. Заманивий дуниядик аләмшумуллаштуруш: ижабий вә сәлбий яки мувәппәккүйәтлири билән камчилиқлири дәп чүшинишкә болиду.

Рефлексия («Соалнамә» усули)

§61. Хәлиқара ихтисадий мунасивөтлөр

Ядиңларға чүшириңлар

- Хәлиқара географиялык өмгөк тәхсимати немини билдүриду?
- Хәлиқара географиялык өмгөк тәхсиматиниң тәрәққиятига қандақ факторлар тәсир қилиду?

Хәлиқара географиялык өмгөк тәхсиматиниң чоңкурлуши егиликте дөлөтлөрниң өз ара бағлинишиниң ешиши нәтижесиде хәлиқара ихтисадий мунасивөтлөр қелиплишиду. Хәлиқара ихтисадий мунасивөтлөр айрым мәмлікәтлөрниң миллій егилиги, шундақла хәлиқара ихтисадий тәшкілатлар билән мәбләғ-малийә мәркәзлири арисидики мунасивөт системиси болуп һесаплиниду. Бу мунасивөтлөр хәлиқара географиялык өмгөк тәхсиматига аласланған. У инсанийәт тәрәққиятиниң көплигөн мәсилелерини йешишкә қаритилған вә дөлөтлөр ихтисади билән дүниявий егилик арисидики түгүндүр.

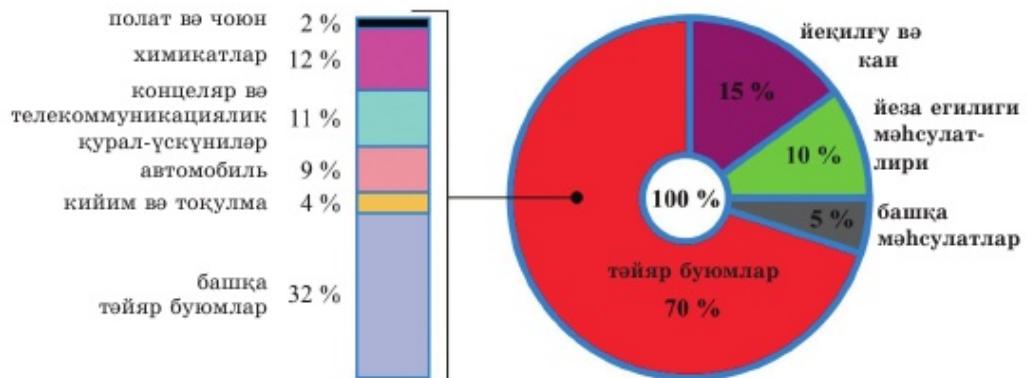
Хәлиқара ихтисадий мунасивөтлөрниң риважлинишига бирнәччә фактор тәсир қилиду. Үларниң асасийлири: *илмий-техникилық прогресс тәрәққияти; мәмлікәтлөр арисидики ижтимаий-ихтисадий үзкесиши сәвийесидики пәриқләр; дүния тәвәлиридики сәясий вәзийәт, трансмиллий компаниялар тәсириниң күчийиши; хәлиқара ихтисадий интеграцияның мұстәһкемлиниши; аламшумуллаштуруш жәриялари.*

Бүгүнки вәзийәттә хәлиқара ихтисадий мунасивөтлөр хилму-хил болмақта. Үларниң бирнәччә шәкли бар (247-сүрөт).

Дөлөтлөр арисидики хәлиқара ихтисадий мунасивөтлөрниң қедимий шәкли – сода.

247-сүрөт. Хәлиқара ихтисадий мунасивөтлөрниң шәкиллири

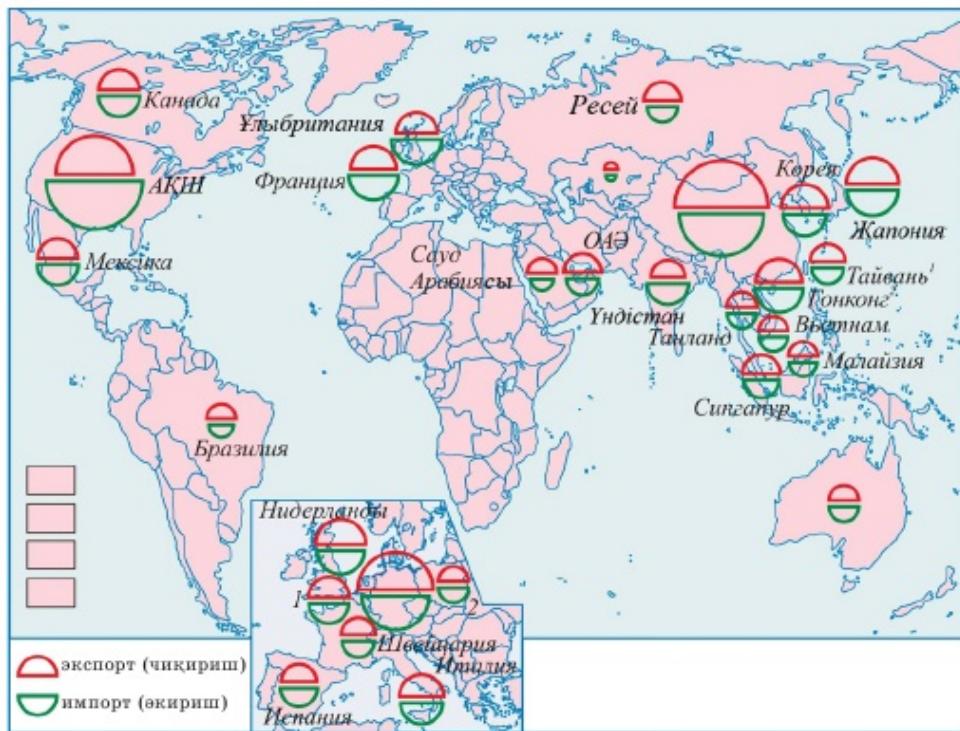
248-сүрәт. Дуниявий содиниң товарлиқ қурулмиси

Хәлиқара сода – барлық дүния мәмлекеттериниң сирткى содисидин қурулудынан, товар, хамәшия вә мулазимәт бойичә алмишиш саһасиди-
ки хәлиқара товар-ахча мұнасиветтериниң системиси. Бу жәриян ИТИ шаралытында хәлиқара өмгөк тәхсияттарының қоңқурлұшыға зич бағылғы (248-сурет).

Сода қедимда пәйда болди. Хәлиқара сода мұнасиветлириниң төрөкциятиға күчлүк тәсир қылған натурал егиликниң товар-ахча мұнасиветлиригө өтүши, шуның билəн биллə, мемлекетлəр арисидики егилик алақыларниң орниши болуп несанлиниду. Любекниң Гамбург билəн 1241-жилқи келишими нәтижисидə тиражәт содисиниң ихтисадий мәнпөйтини қордаш үчүн пәйда болған сода тәшкилатлириниң бири Ганзей иттифаки (Ганза) болди.

XVI–XVIII əsirlərde duniaviy bazarنىق пәйда болуши билән сода хәлиқара дәриҗигө кетирилди дәп heсaplinidi. Xәлиқара товар алмаштуруşنىң асасий мәркәзлири Италия шәһәрлири – Венеция, Генуя, Флоренция, немис шәһәрлири Augsberg билән Nюrnberg, Флоренцияنىң (назирки Белгия) сода шәһәрлири вә Балтик деңизиниң жәнубий вә шәркүй қырғақлиридики Ганзей иттипақиниң портлук шәһәрлири болди.

Хәлиқара содиниң XVIII–XIX өсирлөр арилиғида хәлиқара товар-ах-ча мұнасивити мүкимлишишқа башлиғандын кейин, мәйдани көңәйди. Бұғунки күнде хәлиқара сода хәлиқара ихтисадий мұнасиветләрниң өң мүкеммәлләшкен шәклигө айланды. Хәлиқара содиниң назирқи саһалиқ қурулмисида товар содисиниң мулазимет содисидин бесимлиги 80:20 нисбитидәк. Постиндустриаллық жәмийттік өтүш шаралытыда мулазимет улуси ешиватмакта.

249-сүрөт. Дуниявий сиртқи сода географиясы

Хәлиқара содиниң саһалиқ қурулмисида тәйяр мәһсулаттар – машинилар, қурал-ұскуниләр, транспорт васитилири, химиялық мәһсулат вә башқылар бесим (70%). Хамәшия билән йекىлғұ қурулминиң 20%-ни тәшкіл қилиду. Йеза егилик мәһсулатлирига, униқ ичидә озук-тұлуккә 10% мувапик келиду. Хәлиқара содиниң географиялық қурулмисида тәрәққий әткән мәмликтәләр үлүши 62%, риважлиниватқан мәмликтәләр – 35%, откүнчө ихтисадий мәмликтәләр 3%-ни тәшкіл қилиду. Европилиқ вә азиялық регионларниң бүтүнки күндики үлүш салмиғи охшаш – 30%-дин ошук. Шималый Америка тәвөсиниң үлүши 15%-ни тәшкіл қилиду. Дуниявий егиликте ахирқи онжиллиқта хәлиқара товар содиниң көләми бойичә карванбеши мәмликтәләр топи пәйда болди. Асасий товар экспорт қылғучиларға Хитай, АҚШ, ГФЖ, Япония вә Нидерланды, товар импорт қылғучи мәмликтәләргө болса, АҚШ, Хитай, ГФЖ, Япония вә Франция ятиду (249-сүрөт).

Хәлиқара содиниң саһалиқ қурулмисида мұлазиметниң 30%-и туристлик, 20%-и транспортлук, 50%-и малийә, әхбаратлық-коммуникациялық, билим бериш мұлазимитини тәшкіл қилиду.

Мулазиметтә риважланған мәмликәтләр бесимлиқ көрситиду. Лекин ахирки жилларда тәрәккүй етиватқан мәмликәтләрниң үлүшими жуқурилимақта, мәсилән, Хитай билән Һиндистан. Дунияда мулазимәт содиси бойичә 1-орунни Европа егиләйду. Аләмдә һәр бәшинчи мулазимәт содиси Азияниң, һәр оникиси Шималий Америкиниң үлүшигө тәэллук. Дуня мәмликәтлири арисида мулазимәт экспортиниң көләми жәһәттин тәрәккүй қылған дөләтләр – АҚШ, Улукбритания, ГФЖ, Франция, Хитай. Мулазимәт импортерлири арисида АҚШ билән Хитайдың башқа ГФЖ, Франция, Улукбритания алдинқи орунларни егиләйду (22-жәдвәл).

22-жәдвәл

Сода мулазимитиниң географияси

Мулазимәт түрлири	Млрд долл.	Мулазимәт экспорти (карванбешилар)	Мулазимәт импорти (карванбешилар)
Барлық коммерциялык мулазимәт	5279	АҚШ, Улукбритания, Германия	АҚШ, Хитай, Германия
1. Товарға бағлиқ мулазимәт	184	ЕИ, АҚШ, Хитай	ЕИ, Гонконг, Япония
2. Транспортлуқ мулазимәт	931	ЕИ, АҚШ, Сингапур	ЕИ, АҚШ, Хитай
3. Туристлиқ	1310	ЕИ, АҚШ, Тайланд	ЕИ, АҚШ, Хитай
4. Қуруулуш	101	ЕИ, Хитай, Корея	ЕИ, Хитай, Япония
5. Малийәвий	464	ЕИ, АҚШ, Сингапур	ЕИ, АҚШ, Канада
6. Компьютерлиқ	312	ЕИ, Һиндистан, АҚШ	ЕИ, АҚШ, Япония

Хәлиқара содиниң риважлиниши хәлиқара ихтисадий мұнасиветтәрниң башқиму шәкиллири билән биллә егилекниң бейнәлмиләлләштүрүш билән трансмиллийләштүрүшни тәминләйду вә келәчектә аләмшумуллаштуруш жәрияниға елип келиуду.

Дуниявий егилекниң аләмшумуллининиши бейнәлмилләлләштүрүшниң жуқурирақ басқучини көрситидиган товар, мулазимәт, мәбләргемалийә, ишчи күчи билән технологияниң бирпүтүн базириға айлиниш жәрияни арқылың чүшәндүрүшкә болиду. Аләмшумуллишишниң үч асасий шәкли бар – *ихтисадий, сәясий вә мәдәний*. Биз пәкәт ихтисадий аләмшумуллишишқа тохтилимиз. У бирпүтүн дуниявий ихтисадий бошлуқниң қелиплишишни көрситиду. Бу жәриянда товар, мулазимәт вә малийә түрлирини әркин хәлиқара дәрижидә алмаштурушқа тәсир

қилидиган хәлиқара ихтисадий тәшкилатларның роли зор. Лекин ихтисадий алəмшумуллишиш дуниявий егиликни планетарлық (сәйярилик) миқиясқа чиқириштин ибарəт өмəс. Дөлөтлəрниң өз ара бағлиниши йеңи сəвийигə кетирилиди. Йəтта өң риважланған мемлекəтлəр сəйяrimизниң hər регионида йұз бериватқан сəясий вə ихтисадий жəрияларга бағлық.

Дуниявий егиликни алəмшумуллаштурушниң сезилəрлик утуқлирига қаримай, унц оңушсыз тəрəплириму бар. Мəсилəн, дуниявий малийə базириниң пейда болуши пүткүл мемлекəтлəрни алəмлик малийə боһринига бекіндуруп қойиду. Ортақ ижтимаий бошлукниң вужұтқа келиши жəнайəтниң, хәлиқара терроризмниң тарқылишига тəсир тəккүзиду. Хәлиқара мəдəниyəтниң умумиyұлук риважлиниши кəплигəн мемлекəтлəрниң өз ənъенилирini йоқитивелиш ховпини пейда қилмақта. Дуниявий егиликтə алəмлик бошлукниң шəкиллиниши нəтиjисидə айрим шəhəрлəрниң вəзипилири өзгəрди. Улар умумдуниявий мəблəг, сəясий, ихтисадий, мəдəни мərkəz ролини атқурушқа башлиди. Мундақ шəhəрлəр жəнанлиқ намға егə болди. Жəнанлиқ шəhəр дуниявий егилик билəн бириккəн постиндустриаллық мərkəз вə дуниявий ихтисадий системиниң асасий элементи болуп несаплиниду.

Хәлиқара эксперталарниң баһалишичə, бүгүнки таңда алəмдə hərxil дерижидики 150тин ошук жəнанлиқ шəhəр бар. Географиялык жəhəттин улар дунияниң həmmə регионида орунлашқан, бирақ өң көпи Европа, Шималий Америка вə Азиядə. Йетəкчи шəhərlər 48, уларниң ичидə тарихий вə заманивий карванбашлири – Нью-Йорк, Лондон, Париж, Токио, Гонконг. Шуниниң билəн биллə жəнанниң урбанизация элитиси клубини шəкиллəндүргəн Дубай, Сингапур, Шанхай, Сидней шəhəрлириму бар.

Шундақ қилип, хәлиқ ара ихтисадий мунасивəтлəр – дуниявий егиликниң тəркивий қисми. Улар алəмлик ихтисат тəрəкқиятниң муһим фактори болуп несаплиниду, интеграциялык жəрияларниң риважлинишига, ижтимаий, ихтисадий вə экологиялык мəсилилəрни йешишкə тəсирини тəккүзиду.

ОҚУШ-ТƏТҚИҚАТ ИШЛИРИФА ВƏ ҚЕЛИПЛАШТУРҒУЧИ БАҢАЛАШҚА БЕҒИШЛАНҒАН ТАПШУРУҚЛАР БЛОГИ

Өзəнларни тəкшүрүңлəр

1. Хәлиқара ихтисадий мунасивəтлəрниң асасий шəкиллирини атаңлар.
2. Алəмшумуллаштурушниң асасий бəлгүлири қандак?
3. Жəнанлиқ шəhəрлəрниң асасий географиялык түгүнлирiniң пəркү немидə?

4. Хәлиқара товар вә мұлазимәт содисиниң саһалиқ қурулмиси қандак? Хәлиқара содиниң қайси түриде риважланған мәмликәтләрниң роли жуқури?

5. Хәлиқара сода қурулмисидики Хитайниң ролиниң өрлиши немә билән чүшөндүрүлиду?

Тапшуруқларни орунлаңдар

1-тапшуруқ (топлуқ иш). Диаграмминиң мәлumatлири бойичә (248-сүрөт) хәлиқара содидики товар қурулмисиниң толук тәриплімисини түзүңлар. Тәриплімими тәhlилгә тәвсийә қилиңдар. Әң яххисини таллавелиңлар.

2-тапшуруқ (жұп билән). 249-сүрөтни тәhlил қилиңлар. Сиртқи сода айлиними бойичә мәмликәтләрниң алдинқи «бәшлігіні» ениқлаңлар (экспорт + импорт) ижабий вә сөлбий сода баланси бойичә мәмликәтләрниң 5 мисалини көлтүрүңлар. Енимизниң сода баланси қандак екенligини ениқлаңлар.

3-тапшуруқ. Хитай, АҚШ, Италия, Бразилия, Франция мәмликәтлириниң тизими бойичә берилгөн тапшуруқта қандак бәлгүләр бойичә топлаштурулғанligини ениқлаңлар. Бу тизимдики артуқ мәмликәтни көрситиңлар.

Хәритидин көрситиңлар

1. Сиртқи сода алақилириниң һәжими бойичә дөләтләрниң дәсләпки «үчлүгіні».

2. Чөт әллик туристларни өң көп қобул қилидиган мәмликәтләрниң алдинқи «бәшлігіні».

Баянатлар билән лайиһелик ишлар мавзуулири

1. Мениң вилайитимниң сиртқи сода алақилири.

2. Қазақстан туристлиқ мұлазимәт қилишниң хәлиқ ара базирида

Китап төкчиси

Интернет торидики макан-жайлар

<https://www.unwto.org/> – Дуниявий туристлик тәшкилатларниң мәхсус сайты.

Рефлексия («Мұвәппәкійет пәләмпийи»)

Дәристике ишиңларни тәhlил қилиңлар. Өзәңларниң қандак басқучқа көтирилгіниңларни ениқлаңлар:

төвәнки басқуч – мән нечнәрчә орунлалмидим;

оттура басқуч – менинда мұеммалар пәйда болди;

жуқарқи басқуч – мән һәммисини орунлидим.

§62. Дуниявий егиликниң тәрәкқият көрсөткүчлири, лайиһилири вə тенденциялири. Қазақстан дуниявий егиликтө

Ядигарларга чушириңдар

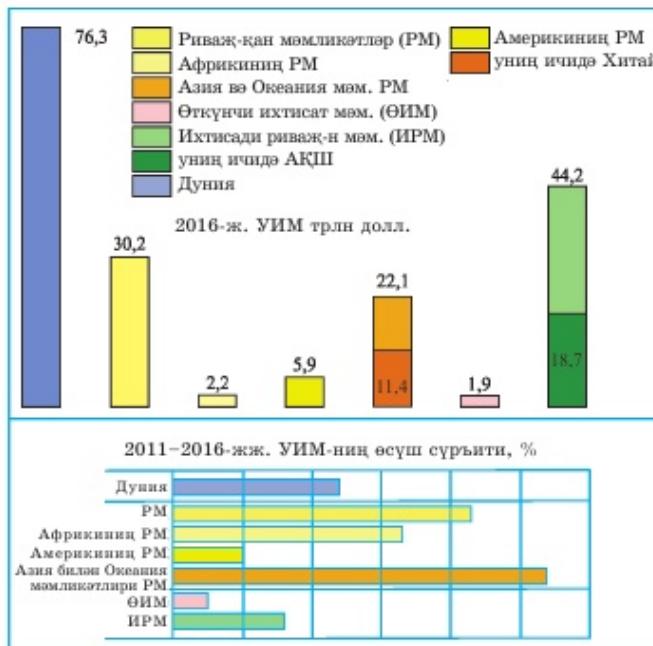
- УИМниң немә екәнлигини ядигарларга чушириңдар.
- Ихтиратниң миқиясина, тәрәкқият дөрижисини вə динамикасини қандақ көрсөткүчлөр тәрипләйдү.

1. Дуниявий егиликниң асасий көрсөткүчлири. Дуниявий егиликни умумий ички мәһсулатниң (УИМ) көрсөткүчлири тәрипләйдү.

Биринчи көрсөткүч – УИМ-ниң мұтләк миқдари. УИМ көпейтінсіри, мәмлікет ихтисади жириклишиду, дуниявий тәсіриму жуқури болиду.

УИМ билән биллә **умуммиллий мәһсулат** (УММ) болуп несаплиниду. УММ несаплиғанда, Қазақстанниң УИМ-дин чәт өлликләрниң (компанияләр билән пухраларниң) елимиздин тапидиган тапавитини елип ташлап, қазақстанлиқтарниң (компанияләр билән пухраларниң) чәт өлләрдин тапидиган тапавитини қошиду. Дуниявий ихтиратниң УИМ-и вə УММ-си охшаш.

2016-жили дуниявий УИМ 76 трлн доллардан ашти. Униң 2/5-кө йеқини икки ихтисадий алп – АҚШ билән Хитайниң үлүшігө тәеллук (250-сүрөт).

250-сүрөт. Дуниявий егиликниң миқияси билән динамикаси

Иккинчи көрсөткүч – жан бешига *несаплиганди*күй УИМ. Бу – ихтисат тәрәккият дәрижисиниң көрсөткүчі. Жан бешига *несаплиганди*күй үанчә жуқури болса, ихтисат шунчә риважланған болуп *несаплиниду* (217-сүрөт).

250-сүрөтке қарал, дуниявий ишләпчикириш (УИМ) ихтисадий жәһәттін йүк-сөлгөн вә риважлинаватқан мәмлекәтләр арисида қандақ тарқилидиганлигини еникләнләр. Бу топларда қайси мәмлекәтләр алдинқи орунни егиләйдү?

23-жәдөвәл

Дуниявий егиликниң ихтисадий көрсөткүчлири	
Ихтисатниң суръәт-лик риважлиниши	Бөлгүлири
Суръәтлик (сағлам) ихтисат	Илгириләш динамикасы: муқим, селиштурма көрүнүштө өсүш суръити жуқури – жилига 3%-дин жуқури
Ихтисатниң депрес-сиялык өһвали	Өсүш суръити 2%-дин төвән
Ихтисатниң бонранлық өһвали	Турақсиз динамика: көтирилиш вә һалсирашниң новәт-лишиши
Һалсириган ихтисат	Ишләпчикиришниң узак вақит һалсириши, өсүшниң сәлбий суръити

Учинчи көрсөткүч – УИМ-ниң өсүш суръити (% билән). Бу – ихтисат динамикисиниң көрсөткүччиси (250-сүрөт), ихтисат суръитиниң өзиге хас бөлгүсі (23-жәдөвәл).

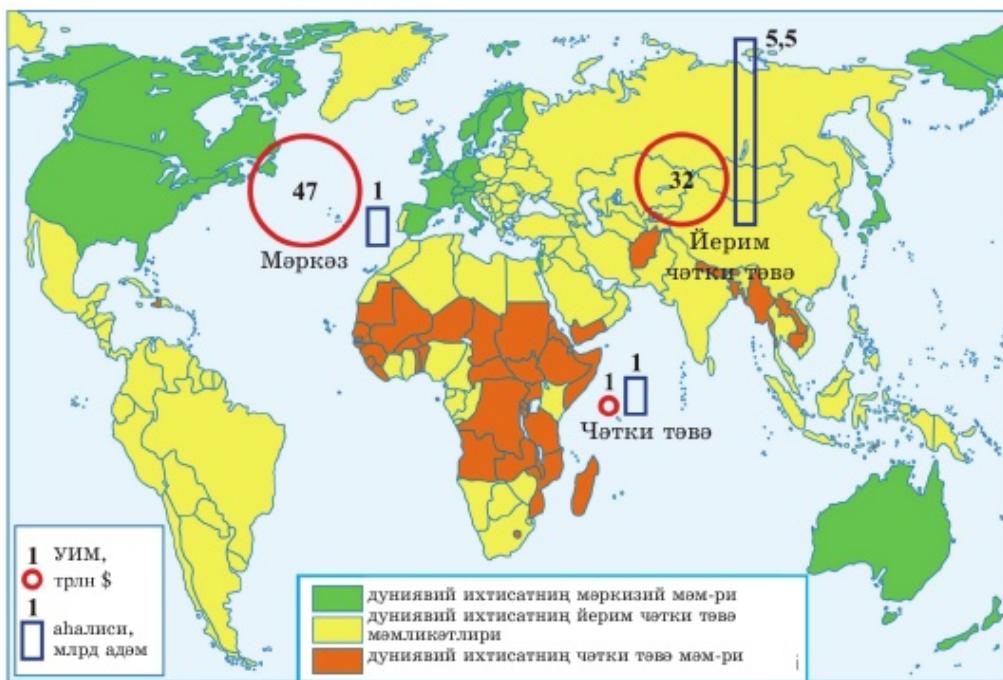
Дуниявий егиликниң төртинги көрсөткүччи униң қурулмисидур. У *саһалиқ* вә *территориаллик* қурулма болуп бөлүниду.

Саһалиқ қурулма УИМ бәрпа қилиштиki ихтисатниң жирик саһалириниң – йеза егилигиниң, ишләпчикиришниң, мулазимәт саһасиниң қошидиган үлүшиниң көрситиду (251-сүрөт).

Ишләпчикиришлиқ өзгиришләр дәвригичә йеза егилиги йетөкчи роль атқуридиган ихтисатниң *аграрлық саһаси бесим* болди. 1-санаәтлик инқилаптин кейинки Европа билән АҚШда ишләпчикиришниң бесимлиқ көрситидиган *индустриаллик қурулмиси* қелиплашти. ИТИ дәвридә мулазимәт саһаси бесим, тамамән йеңи, постиндустриал-

251-сүрөт. Дуниявий егиликниң саһалиқ қурулмиси (2016-ж саһалиқ қурулминиң УИМ-дикى үлгиси, %)

252-сүрәт. Дуниявий егилик үлгиси: мәркәз – йерим чәткى тәвә – чәткى тәвә

лик қурулма шәкиллинишкә башлиди. Постиндустриаллик ихтисатта әхбарат, илим, билим әз адәм өнөртөү роль атқуриду. Шуңлашқа уни әхбаратлық ихтисат дәп атайды.

Постиндустриаллик (әхбаратлық) ихтисатта мулазимәт саһасиниң УИМ-дикі үлгүши 70%-дин ашиду. Дуниявий ихтисат мөшү нишанға йеқинлишиватиду. Бирақ технико-техникалық тәрөққият басқучида турмақта.

Территориаллик қурулма дуниявий егиликниң мәмлекәтләр топи билән айрым әлләрдик тарқылыш орунлашишини көрситиду.

2. Дуниявий егиликниң территориал қурулмиси: асасий үлгиләр. Дуниявий егиликниң территориал қурулмисини һәрхил иккүйтуплук, үчкүйтуплук, көпкүйтуплук, бошлук үлгилери өкес өттүриду. Уларниң биринчиси – дуниявий ихтисатниң «Шимал – жәнуп» яки «Мәркәз – чәт» дәп атилидиган иккүйтуплук үлгиси (252-сүрәт). У мәмлекәтләрниң ихтисадий дәрижиси билән кәсқин бөлүнүштеге бағылғыл. Бир қутупни (шимал, мәркәз) асасен Шималий Йерим шарда орунлашқан ихтисадий жәһеттин риважланған мәмлекәтләр тәшкел қилиду. Иккінчи қутупни (жәнуп әз «чәт») мәркәздин кәйнидә қалған риважлиниватқан мәмлекәтләр тәшкел

қилиду (§65, 260-сүрөт). Шимал билән Жәнуптики, Мәркәз билән чәтни бөлидиган кәсекин чегара йоқ. Уларниң арсида егилиги йүксәлгән вә артта қелишиңиң тәриплимисини қатар елип жүргән мәмликәтләрму можут. Иккиқутуплук дуниявий егиликтә мошу чоң арилик қәвәт йерим чәтни тәшкил қилиду. Униң бәлүнүши билән иккиқутуплук үлгө үчқутуплукқа айланды: «мәркәз – йерим чәтки – чәт» (252-сүрөт).

Бу үлгидә бир қутупта 30 әң тәрәккىй әткән дәләт, иккинчисидә 50 әң артта қалған дәләт («чәтки жәнуп») орунлашқан. Уларниң һөрәйсисида миллиардтин ахали бар. Әң риважланған 30 мәмликәт («алтун миллиард») алдинқи қатарлық әхбаратлиқ ихтисат билән дуниявий егиликтин әркизини тәшкил қилиду. Мәркәзинің карванбашлири – АҚШ, Япония, Европиниң йетөкчи мәмликәтлири – Германия, Улукбритания, Франция, Италия. Улар инсанийәтниң илмий-техникиклиқ прогрессини бәлгүләп, назирқи ИТИ алдинқи қатаридин орун алиду. Тәсвиrlәп ейтқанда, уларни дуниявий егиликтин «локомотиви» дәп атайду. 50 әң артта қалған мәмликәт (дуниявий ихтисатниң ажыратилип қалған вагони) дуниявий егиликтин чәткинини тәшкил қилиду.

Дәләтләрниң сани бойичә (115) дуниявий егиликтин әң чоң бөлиги – йерим чәт. Уни һәрхил мәмликәтләр: кәмбәгәл (Индонезия) вә толук тәминаләнгән (Сөүдийә Әрәпстани), зор (Бразилия) вә тамамән кичик (Исландия), кәлгүси карванбеши (Хитай) вә мүмкин болған аутсайдерлар тәшкил қилиду. Бирақ бу мәмликәтләрни бириктүридиган умумиyllик – назирқи техника билән технология саһаси бойичә мәркәзгә бағылый болуши.

Дуниявий егиликтин қөпқутуплук үлгисидә он мәркәзни бөлиду. Уларниң асасиyllири – Шималий Америка (АҚШ вә Канада), Европитти-пақ һәм Шәрқий Азия (Япония, Хитай, Жәнубий Корея).

3. Дуниявий егилик тәрәккиятниң тенденциялири. Назирқи дуниявий егиликтә бирнәччә асасиyy тенденция пәйда болди.

Саһалик қурулмода – бу постиндустриаллиқ ихтисатқа көчүш.

Территориал қурулмода – дуниявий ишләпчикиришниң жәнупқа – риважлиниватқан мәмликәтләргә, болупмұ Азия әллиригә өтүши. Униңда хусусен Хитай билән Һиндистанниң үлүши жуқури. *Хәлиқара географиялык әмгәк тәхсисатида* бу – Шимал билән Жәнуп арисидики әмгәк тәхсисатида һоқуқлук тәңсизликниң қелипшлишиши. Униң үчүн кона, анчә муреккәп әмес, экологиялык ховуплук ишләпчикиришниң Жәнупқа, йеци илимини төләп қилидиган илғар ишләпчикиришниң Шималға топлиниши хас.

Елимиз аһалисiniң сани билән йериниң мәйданы жәһәттін дунияда нәччинчи орунда екәнлигини ядинларға чүшириңлар.

Қазақстаниң дуния ихтисадидиқи үлүши (2017-ж.)			
	Пұткүл аләм	Қазақстан	Қазақстаниң үлүши, %
Аналиси, млн адәм	7530	18,0	0,24
УИМ, млрд долл.	80 680	159	0,20
Санаәт, млрд долл.	22 000	51	0,23
Йеза егилиги, млрд долл.	3340	7	0,21
Мұлазимет саһаси, млрд долл.	55340	101	0,18

4. Қазақстан дуниявий ихтисатта. Аләмлик өлчими бойичә Қазақстаниң ихтисади дуния йүзидә 54-орунни егиләйду (24-жәдөвәл). Униң өсүш суръити дуниявий өсуштін жуқури. Ү елинизниң мәвқиәсіни мүстәһікемләйду. Униң дуния йүзидиқи роли салмақлық болмақта. Қазақстаниң жирик дуниявий «төминлигүчі» сүптиде өhмиити өсүватмақта. Елиниз дуниявий базарға көп миқдарда йекілғу, металл, ашлиқ чиқириду.

Қазақстан – чәт әллик инвестиция билән ишчи күчини жөлип қилидиган мәркәз. Елинизниң минерал байлиқлирини өзләштурұшкә Exxon Mobile, Chevron (АҚШ), Total (Франция), Eni (Италия) вə б. нағайити жирик чәт әллик компаниялар қатнашмақта.

Қазақстаниң Европа билән Азияни қошидиган транзитлиқ дәлhиз (коридор) сүптидиму роли өсмектө. Елинизниң, шундақла, аләмшумул мәсилеләрни йешиштики (каинатни өзләштүрүш, әтрап мұнитни қоғдаш вə б.) хәлиқара hәмкарлық мәйданы екөнлигиниму тәкитләш керек.

Шундақ қилип, дуниявий егилик вәзийити билән тәрәққиятими ихтисадий көрсөткүчлөр төрипләйдиган, өз қурулмисига (саһалиқ вə территориаллик) егө муреккәп географиялық система.

Қошумчә мәтинг: қизиқарлық мәлumatлар

1. Жан бешінші иесаплиғандықи УИМ бойичә hәмминиң алдида – Люксембург (2017-ж. – 104 миң долл). Бу кичик европилиқ мәмлекетни ихтисадий жәhәттін АҚШ-динму (60 долл) ошуқ риважланған дәп иесаплашқа болиду. Амма әмәлиятта ундақ әмәс. Люксембург егиликиң жуқури кирим түри – малийәвий мұлазимет билән йенциланған металлургия түпәйли вə аналиси саниниң азлиғи (Қарағанда аналисидин көпірөк) билән йетекчи орунни егиләйду. Шундашқа ихтисадий тәрәққият дәрижисиге тогра, объектив баһа бериштө қошумчә көрсөткүчлөр иесапқа елиниду. Мәсилән, санаәттиқи илимни тәләп қилидиган мәhсулат билән экспорт үлгиси.

ОҚУШ-ТӘТҚИҚАТ ИШИФА ВӘ ҚЕЛИПЛАШТУРҒУЧИ БАҢАЛАШҚА БЕГИШЛАНҒАН ТАПШУРУҚЛАР БЛОГИ

Өзәңларни тәкшүрүңлар

1. Дуниявий егиликниң миқиясими вә динамикасыни, қурулмисини әкс өттүридиган көрсөткүчлөрни атаңлар.
2. Саянил қурулма территориалы қурулмидин немиси билән пәриқлиниду?
3. Қандак ойлайсилер, дуниявий егилик үлгилири немә үчүн бәрпа қилиниду?
- Уларниң әмәлий өһмийити барму?
4. Әхбаратлық ихтисатниң қандак асасий бөлгүлири бар?
5. Елимизниң умумдуниявий ихтисаттики орнини қандак баһалайсилөр?

Тапшуруқларни орунлаңлар

«Дуниявий банктин ким несийә алиду?» намлиқ оқуш-ролълук оюни.

Оюн идеяси

Откүнчи ихтисадий, ихтисади риважланған вә мәмликтөрниң алий вәкиллири (МАВ) Бирләшкөн Милләтлөр Тәшкилати (аилисигө) киридиган дуниявий банктин (ДБ) несийә елиш үчүн илтимас қилиду. Банкирлар (ДБ экспертили) келип чүшкөн илтимасларни төхлил қилип, ихтисадий тәрәққият үчүн кимгө несийә көпірөк көрөк екәнлигигө бағылғы қарап қобул қилиду.

Оюн жәрияни

5 топ қурулуду: 1) банкирлар билән 5 мәмликтөрниң алий вәкиллэр топи; 2) откүнчи ихтисадий; 3) Азия вә Океания араллириниң риважлининатқан мәмликтөрли; 4) Американиң тәрәққий қиливатқан мәмликтөрли; 5) ихтисадий жәһәттин риважланған мәмликтөрлөр.

Банкирлар топи ихчам баянат тәйярлайды:

1) Дуниявий егилик көрсөткүчлири; 2) Дуниявий егиликниң «мәркизий – үерим чөт – чөткүй» үлгисигө асасланидиган үлгилири. Мәмликтөрдин чүшкөн илтимасларни баһалап, кимгө, немишкә несийә берилдиганлигини йешиду.

МАВ топлири өз топиниң әһвалини төхлил қилип, несийигө илтимасини аласлайды. Уларни постер көрүнүшиде безәндүрүп, презентация уюштуриду.

Барлық топлар үчүн тапшуруқ

Параграф мәтинини илдам қарап чиқыңлар. Толук ишләйдиган материалдарни тепицлар. Банкирлар – 1, 2-пунктлар, мәмликтөрниң алий вәкиллири – 1-пункт, шундақла 258, 259, 260-сүрөтлөр (§65).

Банкирларга тапшуруқ

1-тапшуруқ. Параграфниң 1, 2-сөрлөвхилирини окуп чиқыңлар. «Дуниявий егиликниң көрсөткүчлири» вә «Дуниявий егиликниң үлгилири» намлиқ ихчам баянат түзүңлар. Уларға постерларни ясаңлар.

2-тапшуруқ. Мәмликтөр вәкиллириниң илтимасини диққэт билән тицшашылар. Қайси мәмликтөр топи тәрәққият несийисигө муһтаҗ екәнлиги тогрилиқ қарап қобул қилиңлар.

Мәмликтөрниң алий вәкиллири үчүн тапшуруқ

1-тапшуруқ. Өз топуңдардик мәмликтөрниң ихтисадий вәзийитигө төвөндикі план бойиче обзор жүргүзүллар: 1) топ нами; 2) уни қандак мәмликтөр тәшкил қилиду (дунияның сәясий хөритиси, 259-сурөт); 3) әң жирик вә бөлгүлүк мәмликтөр; 4) топ тәркивидө начар риваражланған мәмликтөр барму, улар көпмү?; 5) ихтисат миқияси (УИМ) башқилири билөн селиштурғанда; 6) риваражлиниш дәрижиси (УИМ миқдари – 259, 260-сурөтлөр); 7) ихтиратниң сүръетлик «әһвали» – өсүш сүръити (250 вә 23-жәдәвәл); 8) ихтиратниң саһалиқ қурулмиси (251-сурөт), риваражланған вә өткүнчи мәмликтөр үчүн); 9) дуниявий ихтиратниң қайси бөлигигө ятиду (мәркизий, чөт, йерим чөт).
Хуласа: топ әһвалига баға, немишкә несийә наждәт екәнлигигө алас.

2-тапшуруқ. Жиғилған мәлumatларни постер форматында көрситицлар.

3-тапшуруқ. Еғизчә учур тәйярлаңлар (3 минуттан ашмисун).

4-тапшуруқ. Постерға асасланип, баюнат тәйярлаңлар, несийә бөлүшни йешицлар.

Тест тапшуруқлири (бир яки бирнәччә тогра жавави бар)

1. Дуниявий егилик миқиясинаң көрсөткүчи:

- а) ИТИ; ә) әмгәк үнүмі; б) УИМ; в) өсүш сүръити;
- г) жаң бешига несаплиғандык УИМ.

2. Дуниявий егилик динамикасынаң көрсөткүчи:

- а) өсүш сүръити; ә) жаң бешига несаплиғандык УИМ; б) УИМ-ниң мутләк миқдари; в) асасий саһалар үлгиси; г) постиндустриаллық қурулма.

3. Аграрлық ихтиратта бесим болиду:

- а) санаёт; ә) транспорт; б) йеза егилиги; в) мулазимәт; г) қурулуш.

4. УИМ вә иш билөн тәминлөштө мулазимәт саһаси бесим болидиган егилик:

- а) аграрлық; ә) аграрлық-индустриаллық; б) индустриялық;
- в) постиндустриаллық; г) индустриаллық-аграрлық.

5. Дуниявий егиликтен көпкутуплук үлгисиниң асасий мәркәзлири:

- а) МДА; ә) Шималий Америка; б) Евроиттипақ; в) Жәнубий-Шөрикий Азия;
- г) Шөркій Азия.

Рефлексия («Булутлуқ кесөк» усули)

Дәристеки өз ишиңдарни тәһлил қилиңдер: берилгендеген 2 жұмылни таллап, уларни аяқлаштуруңдар (дәптөргө):

Мән ... бүгүн билдім.

Мән ... ясалидим.

... төс болди.

... билиш қизиқарлық болди.

... мениң һәйран қалдурди.

Мениң ... ясигүм келидү.

... мән чүшөндім.

Мән ... угөндім.

§63. Қазақстан вә хәлиқара ихтисадий интеграция

Ядиңларға чүшириңлар

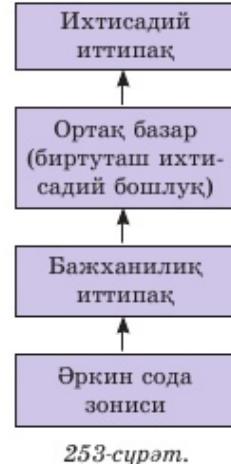
- Интеграция дегинимиз нәмә?
- Дунияда дөләтләрара интеграцияның қандак түрлири бар?
- Дуниявий егилік тәрəққиятиның асасий йөнилишleri.

1. Хәлиқара ихтисадий интеграция. Дөләтләрара ихтисадий мунасиветләр хилму-хил тоқсунлуктарға учрайду. Уларниң ичидә сода бәдәллири (бажхана бажлири), экспортлук санлиқ чөклимиләр, санкциялик вә б. бар. Бу чөклимиләрни дунния миқиясида елип ташлаш мүмкін өмәс. Өксиче, мундақ мәсилеләр кичик, тәвәлек дәрижидә асан йешилишду. Шуңлашқа ортақ көзқарашларга егә, тәрəққият сөвийиси мувапик мәмликтөлөр тәвәлек карванбешилар әтрапиға топлиниду. Буниндин сода иттипақ территориясидә ихтисадий интеграциягә зөрүр вәзийәт қелипшишду.

Хәлиқара ихтисадий интеграция дегинимиз келишилгән дөләтләрара сәясәт асасида мәмликтөлөр топиниң миллий егилигиниң йекінлиши билән бирикиши нәтижисида интеграциялык топлар яки бирләшмиләр пейда болиду.

Интеграциягә қатнишиш һәр мәмликтөлөр бирқәдәр өзвәлликләрни бериду. *Биринчидин*, барлық бирләшминиң тәбиий, әмгәк вә башқа ресурслариға йол ечилиду. *Иккинчидин*, барлық бириккән дөләтләр бойиче несаплиғанда, мәңсулатни көпирек чиқиришқа имканийәт яритиду. *Үчинчидин*, содиниң өң нәтижидарлық налити тәмінлиниду. *Төртинчидин*, мұнум егилік вә ижтимаий мәсилеләрни һәл қылишқа ярдәмлишишду. Уларниң ичидә ахалини әмгәк билән тәмінләш, экспортлук вә башқа саһаларни бирлишип йүксөлдүрүш қатарлық мәсилеләрмү бар. Бу ихтисат тәрəққиятиға, өз ара содиниң көңийишигө тәсир қилиду.

Интеграцияның, шунинь билән биллә, камчилиқлириму бар. Мәсілен, сода бажлири елип ташланғандын кейин, дөләтлик кирим азийиду. Путиға әндиле түруватқан компанияләр намратлишиши мүмкін. Көплігөн карханилар артуқ товар ишләпчиқирип, баһани тәвәнләтмәс үчүн, мәхсәтлик рәвиштә ишләпчиқиришни чөкләп, йепилип қалиду. Бу өз новитидә ишсизлиқниң өсүшини кәлтүрүп чиқириду. Лекин интеграцияның камчилиғидин өзвәлликлири мол.

253-сұрағ.
Хәлиқара ихтисадий интеграцияның басқучлири

Ихтисадий интеграцияниң төрт басқучи бар (253-сүрөт).

Ортақ базар басқучи «төрт әркін» принципини қараштуриду, йәни улар товарларни, мұлазиметни, мәблөгни, ишчи күчини әркін алмаштуруштур. Нәтижідә бирпүтүн ихтисадий бошлук вұжутқа келиду. Ихтисадий иттипақ әһвалида барлық дәләтләр надир ихтисадий вә ижтимаий сәясәт жүргүзиду. Надир ортақ волюта қоллинишқа имканийәт пейда болиду. Мәсилән, Евроиттипақтика – евро.

Ихтисадий интеграцияниң өз тарихи бар. Бирақ у XX ғасирниң иккінчи йеримидила *ихтисадий өз ара ярдам кеңиши* (ИӨЯК) билән Европилик *ихтисадий тәшкилат* (ЕИТ) паалийити түпәйли өмөлгө ашти. ИӨЯК территориясидиқи социалистик ихтисадий интеграция изгү вә демократиялық болғани билән, узаққа бармиди.

ЕИТ территориясидиқи капиталистик ихтисадий интеграция уннанда қариганда наятын болуп чиқти. У тәрекқиятниң барлық басқучидин өтүп, Евроиттипақ қуруш сөвийисигичә йәтти. Евроиттипақ (ЕИ) назирқи вақыттики өң утуқлук интеграциялық лайиһे болуп несаплиниду.

ИӨЯК вә ЕИ көйнидин дунияниң барлық тәвәлиридә интеграциялық жәриянлар башланди. Тәвәлик интеграция дуниявий егиликниң бесим тенденциясигө айланди. Бұғұнки күндө дунияда интеграцияниң һәрхил басқучидиқи 20-дәк дәләтләрара бирләшмиси можут (25-жәдвәл).

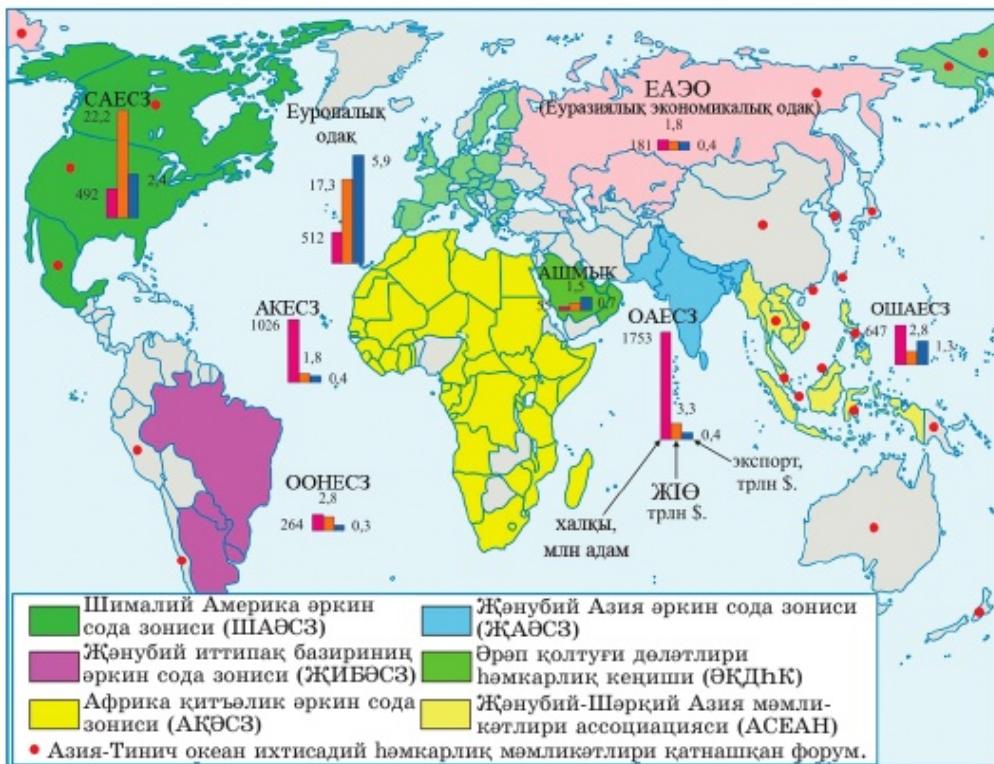
25-жәдвәл

Интеграциялық бирләшмиләр			
Нами	Құрулған жили	Мәм-ресаны	Интеграция басқучи
1. Евроиттипақ (ЕИ)	1957	28	Ихтисадий иттипақ
2. Евразиялық ихтисадий иттипақ (ЕИИ)	2015	5	Ортақ базар
3. Әрәп қолтуғидиқи дәләтләр һемкарлиқ кеңиши (ӘҚДНК)	1981	6	Ортақ базар
4. Жәнубий ортақ базар (МЕРКОСУР)	1991	4	Ортақ базар
5. Жәнубий-Шәрқий Азия ассоциацияси (АСЕАН)	1967	10	Әркін сода зониси
6. Жәнубий Азия әркін сода зониси (ЖАӘСЗ)	1985	7	Әркін сода зониси
7. Шималий Америка әркін сода зониси (НАФТА)	1988	3	Әркін сода зониси
8. Африка қытъәлиқ әркін сода зониси (АҚӘСЗ)	2018	49	Әркін сода зониси

Европида бу өзөңларға мәлум ЕИ – ихтисадий бирлишишниң әң алай басқучига – ихтисадий вә бирпүтүн ахча бирлиги билән волютилиқ иттипақ қурушқа йәткән бирдин-бир бирләшмә. Униң тарихи Германия билән Францияның рәһбәрлигидә б 6 мәмлекәтниң бирлишишидин башланды.

Бүгүнки таңда у Атлантикаидин МДН-гичө Европини толук дегидәк (28 мәмлекәт) бириктүрди. Евроиттипақ – иккинчи (АҚШтин кейинки) дуниявий егилік мәркизий вә хәлиқара ихтисадий мұнасиветләрниң жирик субъекті.

ЕИ – ихтисадий, сөяси вә һәрбий иттипақ. Уни аһалиниң үстидин қарайдиган органлар – европилик кеңеш (дөләтләр вә һекүмет рәһбәрлири). Европарламент (қанун чиқыридиган орган). Европилик комиссия (ижрай орган, өзигө хас тәриплімігө егө һакимійәт) вә б. башқуриду. ЕИ 130 дөләт билән хәлиқара тәшкілатларда елан қилинған. Униң өз туғи вә бирпүтүн европилик пухралиғи бар.

254-сүрәт. Һазирқи дуниядик интеграциялык бирләшмиләр

Назирқи вақитта Евроиттипақ муреккәп дәвирни бешидин көчүрмектө: Brexit (Улукбританиядін ЕІдин чиқиши), көч-көч муеммаси (Азия ве Африка мәмлікетлиридин көчмәнләрниң зор екими), евроскептикілар тәсіринің өсүши (европилиқ бирләшмеге қарши чиққучилар).

Шималий Америкада бирләшмә АҚШ билән Канада егиликлиринің бирикишидин башланды. Көп өтмәй, унциға Мексика қошулды. Дуниядикі әң қудрәтлик бирләшмә топи – Шималий Америка әркін сода ассоциациясы (НАФТА) мана шундақ пәйда болди. Бирақ у әркін сода зониси басқучида турмақта. Унцида ЕИ охшаш миллиәт үстидин қарайдиган органлар йоқ. Унцидикі асасий бириктүргүчіләр – АҚШниң трансмиллий компаниялири. Йәнә бир аләндилиги – тәрәккият дәрижиси билән ихтисадинің миқияслиқ зор пәрқи бар мәмлікәтләрниң (риважланған жирик АҚШ, Канада вә риважлиниватқан Мексика) бирикиши. Америка ихтисади Канада билән Мексика ихтисадидин 10 – 15 % сәнсе жирик.

Риважлиниватқан дунияда бирнәччә бирләшмә топ можут. Азиядә бу тәвәниң 10 дәлитини – Индонезияни, Тайландни, Вьетнамни вә б. бириктүридиған Жәнубий-Шәркй Азия дәләтлиринің Ассоциациясы (АСЕАН). Жәнубий Америкада әң жирик қатнашқучиси Бразилия болуп несаплинидиған Жәнупнинің Умумий базири ишләйду. Африка әркін содинің қытъәлік зониси қурулмақта. Қатнашқучиларниң сани бойичә (50 тәк) бу дуниядикі әң соң бирләшмә.

Азия – Тинич океан ихтисадий һәмкарлигини (АТЭС) пат-пат интеграциялық бирләшмә дәп атайду. Унци аләндилиги – унциға АҚШ, Хитай вә Россия билә қатнишиду. Амма АТЭС интеграциялық иттипақтын бурун 20 мәмлікәтнің рәhbәрлири һәржили дуниявий мәсилеләрни музакирә қилидиған форумдур.

Көплігөн интеграциялық бирләшмиләр – Мустәқил Дәләтләр Һәм-достлуги, Россия вә Беларусь Иттипақи һәм Евразиялық ихтисадий иттирақ (ЕИИТ) Кеңеш Иттипақи тарқалғандын кейин пәйда болди.

2. Қазақстан евразиялық бирләшмидө. Елимиз Евразиялық ихтисадий иттипақ даирисіндө ихтисадий бирләшминиң паал қатнашқучиси. Уни қуруш идеясини 1994-ж. Москва дәләт университетинің студентлири вә окутқучилири билән болған учришишта Қазақстанниң түнжы президенти тәклип қылған еди. Уни қурушқа тәйярлік 20 жилға созулды. Мошу вақыт ичидө бирпүттүн ихтисадий бошлуқ Қазақстан, Беларусь һәм Россия Баж иттипақи қурулди. Унци асасида 2015-ж. 2-январьда Евразиялық Иттипақ ишләшкә башлиди.

ЕИИТта аналисiniң сани 180 млн адәмдин ошук 5 дәләт – Қазақстан, Россия, Беларусь, Әрмәнстан вә Қирғизстан кириду. Иттипақта төрт

həlqıchğuchi ixtisadıý ərkinlik: товар, мулазимәт, мәбләр вә ишчи күчи hərikitiniç ərkinligi қелиплашқан. Бу дегинимиз қазақстанлиқ тиҗарəтчиләр Россия яки Беларусыта, россиялик вә беларусылук тиҗарəтчиләрниң шараптида ишлəлəйдү дегəн сөз. ЕИИТниç асасий əвзəллиги маарип тогрилиқ həjjətətlərni өз ара тən елиштур. Шуңа ишқа орунлашқанда пухраларға бурунқидәк өз мутəхəssisligini испатлашниç həjxiti йоқ. Улар иттипақниç hərəkəndaq məmlikitidə ərkin ишлələйдү.

ЕИИТ Қазақстан немини билдүриду?

ЕИИТ бу – қазақстанлиқ товарларни өткүзүш базириниç автоматлиқ рəвиштə он həssigə eшиши. Бу Иттипақниç, həmmidin бурун Россияниç деңиз портлариға, труба йоллириға, тəmür йоллириға ərkin kərənүүштə еришиш. Қазақстан мəhсulatı үчүн бу Европига, андин Америка билən Африкига қисқа йол болуп несаплиниду. Бу бошлук Қазақстан дəвриниç өзиде қурулған аланидə дəлəтлəрара ишлəпчикириш комплекслирини тərəekkij қилдуруштур.

Мундақ комплексларға онын мисалларни кəltүрүшкə болиду. Уларниç иккисини бələup қараштурайли. Биринчи мисал – АЭС үчүн йекىлгү ишлəпчикиришки Қазақстан Россия həmkarliги (255-сүрəт).

Сүрəттин хамəшияни (уран) Қазақстаниç жənubida ишлəпчикирип, Өскəмəндə дəслəпкى қайта ишлəشتин өткүзгəндən кейин, Россияниç Ангарск шəhiригə йəткүзүлидиганлигини кərüşkə болиду. У йərdə уранни бейитиду (U_{235} вə U_{238} изотопларға бəлиди). Тəvən bəyitilгan уран Өскəмəнгə қайтурулиду, униндин АЭСқа йекىлгү үчүн пайдилинилидиган уран таблеткилири ясилиду.

Таблеткиларни тəйярлашниç ахирки операциясидин өтүш үчүн Электростальдикى заводқа əвəтилиди. Таблеткилар цирконий нəйчилиригə, нəйчилəр иссик бəlidigан аппаратқа орунлаштурулиду. Шуның билən дунияда пəкəт он мəmlikəttiila əməlgə ашурулидиган наийити мурəkkəp технологиялик жəриян аяқлишиду. АЭС үчүн (су асти кемилири үчүн) йекىлгү тəйяр.

Иккинчи мисални, тəсвирлəп ейтқанда, «Узунлуғи 300 километр болидиган иссик цех» дəп атaiмиз. Бу «торусиз цех» бизниç Соколов-Сарыбай кан бейитиш комбинати билən Россияниç Магнитогорск металлургиялик комбинатини қошиду.

Биринчиси – тəmürkanlık чекимтاش (кан билən haktashniç киришкəн түгүрчəклири) чиқарса, иккинчиси – униндин полат еритиду. Вакит вə

255-сүрəт. Ядролук йекىлгү ишлəпчикиришки Қазақстан –
Россия həmkarligi

энергияни тежәш үчүн кеңешлик инженерлар «иссиқ поездларни» көшип қилди: техи совуп үлгөрмігөн 400°Стики чекимташларни мәхсус вагонларға бесип, составлар Магнитогорскқа қарап раван болиду. 1990-жили уларниң йолида чегарилар, бажханилиқ назарәт, мәжбuriй бирнәччө саатлик туруп қелиш әһваллири пәйда болғанда, лайиһе оңушсызлиқа учрашка тас қалди. ЕИИТ, бажлық чегарини Иттипақниң сиртқи чәтиригө чиқириш бу тосалғулуқни йоқатти.

3. Түркій тиллиқ мәмлікетләрниң мәдәний цивилизациялык интеграцияси. Елимизниң тунжы Президенти Н.Ә. Назарбаев йәнә бир интеграциялык һәрикәтниң – түрк цивилизацияси хәлиқлириниң мәдәний интеграциясиниң муәллипидур. 2009-жили унциң тәкливи бойичә Өзәрбәйжан шәһири Нахчivanда түркій тиллиқ мәмлікетләр һәмкарлигиниң кеңиши яки Түркій кеңеш қурулди. Штаб-пәтири жирик шәһәр Түркияниң ихтисадий пайтәхти Стамбулда орунлашқан.

Түрк кеңишигө түркій тилда сөзлишидиған алтә мустәқил дәләтниң бәши – Қазақстан, Түркія, Өзәрбәйжан, Қыргызстан билән Өзбекстан кириду. Уннанда аналиниң умумий саны 150 млн адәмдин ошуқ. Кеңештө күзәткүчи мәмлікәт мәртвисиге аналиси түркій қыпчақлардин тарқалған Венгрия егә болди. Интеграциялык жәрияларға, шунан билән биллә, түркій тиллиқ мәмлікетләрдин башқа Россиядә, Украинада вә башқа мәмлікетләрдә яшайдыган түркій хәлиқләрму қатнишиду.

256-сүрәт. Түркій кеңеш вә түркій тиллиқ мәмлікетләр һәмкарлиги билән интеграциясигө мәхсус қурулған хәлиқара тәшкилалтар тәсир қилиду.

256-сүрәт. Түркій мәждиси вә түркій тиллиқ мәмлікетләр

257-сүрөт. Түрксойниң хәлиқ чалғу өсваплар оркестриниң Япониядикі концерти билән көчмәнләрниң дуниявий оюнлири (Қыргызстан, 2018-ж.).

Уларниң қатарида:

- түркій тиллиқ мәмлікәтләр Парламентлиқ ассамблеяси (Түркій ПА);
- түркій мәденийәтниң хәлиқарылық тәшкилати (ТҮРКСОЙ);
- түркій академияси;
- түркій мәденийити билән мирасиниң фонди;
- түркій тәдбирчанлық кеңеш бар.

Мәдений цивилизациялык интеграция даирисидә конференциялар, ижадий колективларниң гастрольлири, көргөзмиләр, спортлук мусабиқиләр еткүзүлүп туриду. Спортлук мусабиқиләрниң ичидики аланиялири – Көчмәнләрниң дуниявий оюнлири (257-сүрөт).

Шундақ қилип, дуниявий егиліктө алемшумуллишиш билән билә, төвөлік ихтисадий интеграциялык жәриянлар риваражланмақта, хәлиқара интеграциялык бирләшмиләр қелиплашмақта. Елимиз интеграциялык жәриянларға паал иштирак қилиш билән биллә униндики көплигөн ишларниң башламчысыидур.

ОҚУШ-ТӘТҚИҚАТ ИШЛИРИФА ВӘ ҚЕЛИПЛАШТУРҒУЧИ БАҢАЛАШҚА БЕҒИШЛАНГАН ТАПШУРУҚЛАР БЛОГИ

Өзәңларни тәкшүрүңдер

1. Мәмлікәтләрниң ихтисадий интеграциясигә қандақ әһваллар лазим?
2. Ихтисадий интеграция тереккиятниң асасий басқучлирини атаңдар.
3. Мәмлікәтләрниң ихтисадий интеграцияға қатнишиштиki имканийәтлирини атаңдар. Улар қандақ мәсилелөргө мувавиқ келиду?
4. Жирик интеграциялык һөмкарлиққа мисалларни көлтүрүңдер.
5. Елимиз қандақ интеграциялык жәриянларға қатнишиду?

Тапшурұқларни орунлаңдар

1-тапшурук. Параграфниң 1-сәрлөвінисиди мәтингө қарап чиқыңдар. Мавзу бойичә тирөк конспектисини түзүңдер.

2-тапшурук. 254-сүрәтни тәһлил қилиңдар. Назирқи чагдиси асасий интеграциялык топларни атаңдар. Улар қайси тәвөлөрдө қелиплашқан? Хөритидин интеграциялык топларни тепеп, көрситиш үчүн жирик объект-мәмлекетлөрни ениқлаңдар. Аналisisиниң сани, ихтисади вә хөлиқара сода миқияси бойичә қандак дөләтлөр бирлешмилири алда екәнлигини ениқлаңдар.

3-тапшурук. 256-сүрәтниң мәзмунига зәң селиңдар. Түркій тиллик мәмлекетлөрни атаңдар. Түркій кеңишигे қандак дөләтлөр киридиганлигини ениқлаңдар. Уларниң асасий ихтисадий төріплимисини тәһлил қилиңдар. Түркій кеңәшниң хөлиқара тәшкилаттар билөн мәhkимилөрниң башқұргучи органлири қайәрдә орунлашқанлигини ейтеп бериндер.

4-тапшурук («Онжиллиқниң саммити») оқуш-рольдуқ оюни. Иш топлирини қуруңдар. 254-сүрәттө көрситилгөн интеграциялык топларниң бирини таллавелиңдер. Параграфтиki мәтинг билөн, жәдвеллөр вә хөритидердин шу бойичә өхбарат жиғиңдар. Униң асасида мону режә бойичә баянат тәйярлаңдар: 1) нами; 2) дуния тәвәсі; 3) мәмлекетлөрниң сани вә тәркиви, 4) интеграцияның тәреккият басқуучи; 5) башқа топлар арисида аналisisиниң сани, ихтисадиниң (УИМ) миқияси вә хөлиқара әмгәк тәхсимиаты қатнишиши (товар экспорты) бойичә егиләйдиган орни. Баянатни көрнәкликлөр билөн тәминләш үчүн постер түзүңдар.

5-тапшурук. Таллавалған интеграциялык бирләшмә намидин мәмлекетлөрни ихтисадий блоклар билөн топларга белмәй, бирпүтүн аләмлик ихтисатқа отүш режисини түзүңдар.

6-тапшурук. «Онжиллиқлар Саммитида» баянат қилиңдар. Таллавалған интеграциялык бирләшмә тогрилиқ, тирпүтүн дуниявий аләмгә өзөңларниң көзқаришиңдар тогрилиқ сөзләп бериндер.

Хөритидин көрситиңдар

- 1) Евразиялык ихтисадий иттипаққа;
- 2) Түркій тиллик дөләтлөр достлугиға;
- 3) Шималий Америка әркин сода зонисига киридиган мәмлекетлөрни;
- 4) Евроиттипақниң асасий дөләтлирини – Германияни, Францияни, Улук-британияни, Италияни, Испанияни.

Контур хөритө билөн иш

Контур хөритигө сүпәтлик усули билөн чүшириңдар:

- 1) Евразиялык ихтисадий иттипақ, Евроиттипақ, Шималий Америка әркин сода зонисиниң мәмлекетлирини;

2) Түркій тиллик дөлөтләр һәмкарлиғи кеңиши мәмлікәтлирини чүшириц-лар ... Мәмлікәтләрниң намини (ЕИга киридиган) йезип, орунлашқан йерини ядинаңларда сақлаңлар. Номенклатурины бағаға тапшуруңлар.

Силәриң қозқаришиңлар

Қандақ ойлайсиләр, бизниң дуния қандақ өһвалда бирпүтүн ихтисадий қанун бойичә яшайды: бажханилиқ селиқ билән сода урушисиз; мәмлікәтләрни һөрхил топларга, блоклар билән иттипақларга бөлмигөн өһвалда.

Тест тапшуруңлири

1. Мәмлікәтләр топлири егиликлириницә йеқинлишиши, бирикиши:
а) һәмкарлиқ; ә) әмгәк тәхсими; б) ихтитасалишиш; в) интеграция;
г) кооперация.
2. Ихтисадий интеграцияниң бириңчи басқучи:
а) умумий базар; ә) әркін сода зониси; б) ихтисадий иттипақ;
в) бижханилиқ иттипақ; г) ассоциация.
3. Ихтисадий интеграцияниң жуқарқи басқучи:
а) умумий; ә) әркін сода зониси; б) ихтисадий иттипақ;
в) бажханилиқ иттипақ; г) ассоциация.
4. Евразиялық ихтисадий иттипақ ишләшкә башлыган жыл:
а) 1991-ж.; ә) 1994-ж.; б) 2002-ж.; в) 2015-ж.; г) 1949-ж.
5. Евразиялық Иттипаққа киридиган мәмлікәтләр:
а) Тажикстан; ә) Россия; б) Өзбекстан; в) Қазақстан; г) Беларусь.
6. Америкидікі жирик интеграциялық бирләшмиләр:
а) ЛААИ; ә) НАФТА; б) МЕРКОСУР; в) АСЕАН; г) ОАГ
7. Европидағы Иттипаққа (ЕИ) әза мәмлікәтләр:
а) Россия; ә) Италия; б) Түркія; в) Германия; г) Франция.

Баяннатлар билән лайиһиilik ишлар мавзуулири

- 1) Сабиқ кеңәшлик бошлуқтың ихтисадий интеграция.
- 2) Евразиялық ихтисадий кеңәш: тарихи вә географияси.
- 3) Мәркизий Азиядікі интеграциялық жөрийнелар.

Интернет ресурслариниң макан-жайлари

<http://www.eurasiancommission.org> – официальный сайт Евразийской экономической комиссии.

<https://www.tuzkhon.org>. Официальный сайт.

Рефлексия «Мениң қозқаришим»

Дәристики ишиңларни тәһилд қилиңлар: берилгөн дәрис мавзуси бойичә өзөңларниң бурунқи пикриңларга йецидин немиләрни қошалайсиләр?

§64. Қазақстан дуниявий егиликтө: тәтқиқатлар, географиялык хөртиләр вə мәлumatлар базаси

Ядигерларға чүшириңлар

- Қазақстан қандақ ресурсларға бай мемлекет?
- Елимиздө қандақ санаёт санауды яхши риважланған?

Нәркандак мемлекет үчүн униң дуниявий ихтисаттеги өһвалини билүү мүним. Бизниң елимиздің башқа мемлекеттер билөн, шу жүмлидин чөт әлләр билөн селиштурғандыки дәрижиси қандақ? Униң күчлүк вə ажиз тәреплирини ейтип берөлөмсиләр? Бу соалларға хәлиқара селиштурушлар жавап бериду. 26-жәдөвәлниң мәлumatлирига асасланип, Қазақстанниң дуниявий ихтисаттеги мөвқесини тәтқиқ қилайли.

26-жәдөвәл

«Қазақстанниң дуниявий ихтисаттеги орни» мәлumatлири

Мәһсулат	Пүткүл алам	КЖ	КЖ-ниң орни
Ресурслири билөн ихтисади			
Мәйданы, млн км ²	135,8	2,7	9
Аналиси, млн адәм	7530	18,0	63
Пайдилич қезилмилар, трлн доллар	240	9,2	8
Терилгүлүк, млн га	1500	29	12
ҮИМ, трлн доллар	80,9	0,16	54
Санаёт			
Нефть, млн т	4387	87	15
Көмүр, млн т	7549	106	10
Уран, миң т	59,5	23,4	1
Электр энергиясы, млрд кВт/с	25551	103	35
Полат, млн т	1689	4,5	35
Мис, миң т	23498	426	15
Цинк, миң т	13234	331	8
Йеза егилиги			
Бұғдай, млн т	625	15,0	13
Зигир (урук), миң т	2830	560	3
Пахта, миң т	23280	290	14
Қой беші, млн баш	2100	18	23

Илқа, миң баш	720	90	2
Жұң, миң т	2180	40	16
Сиртқи ихтисадий алақылар			
Товар экспорты, млрд доллар	17730	48	49

1. Ресурслар вә ахали. Мәйданы бойичә елимин дуниядик жирик мәмликәтлөр қатарига кириду. Пәкет сөккиз мәмликәт дәләтлик территория бойичә Қазақстаннан алдыра (ядицларға чүшириңлар, улар қайси мәмликәтлөр?). Жұмһурийет тәбиий ресурсларға бай, уларниң ичиде мұнимлири – минераллық ресурслар. Қазақстан – сәйяримиздик ресурслар билән өң яхши тәмінләнгән мәмликәт. Униң комплекслық минераллық хамәния базиси бар. Дунияда мундақ мәмликәтлөр аз – Россия, Хитай, АҚШ, Бразилия, Австралия, Канада. Пайдилик қезилмиларниң асасий түри – хром, уран, қоғушун, цинк, марганец, фосфорит, көмүр, төмүр рудиси, күмүч бойичә жұмһурийитимиз алдинқи орунни егиләйду.

Қазақстанниң иккінчи асасий ресурсы – *йәр ресурси*. Жан бешіға несаплиғандыки терилгуулук мәйданы бойичә (1,7 га) жұмһурийитимиз дунияда пәкет Австралиягыла йол бериду (1,9 га). Қазақстанниң терилгуулуклириниң асасий өвзәллиги – қелин қара топа қәвити. Ү мәтидил бөлбағниң үнүмлүк тописидур.

Қазақстан Жұмһурийити *аһалисинаң саны* бойичә оттура мәмликәтлөр топига ятиду. Дунияда у 63-орунда (сәйярә аһалисинаң 0,24%), МДН-да 4-, Мәркизий Азиядә 2-орунда. Шуниң билән биллә әмгәк иқтидари жуқури өмәс (ихтисадий паал аһалисі 9 млн адәм яки дуния аһалисинаң 0,27%). Новеттиki аланидилиги – *аһали зичлигиниң төвәнлигі*. Мошу көрсөткүч бойичә ($6,7$ адәм/ км^2) жұмһурийитимиз дуниядик өң ахирқи орунларниң биридә (227-ниң 213-орунда).

2. Ихтисат вә сиртқи ихтисадий алақылар. Мәмликәт ихтисадиниң миқияси умумий ички мәһсулат миқдари билән өлчиниду. 2014-жили дуниявий нефть бағасиниң чүшүшігө бағылқ Қазақстанниң УИМ-и иккі ھәссигө йекін қисқириди. Амма, шуниң билән биллә, УИМ-ниң жан бешіға несаплиғандыки мөлчәриму азайды (2017-ж – 8800 доллар). Бунинға қаримастин, БМТ Қазақстанни УИМ-и жилиға 6-дин 15 миң доллар оттура риваражланған мәмликәтлөр яки «күмүч миллиард» топига ятқузиду.

Қазақстан санаити дуниявий тағ-кан вә металлургия саналирида жуқури көрсөткүчлөргө егө. Улар жұмһурийет санаёт мәһсулатиниң 70%-ни бериду. Униңда жирик вә надир карханилар ишләйду. Надир карханилар қатарига, мәсилән, Үлби металлургия заводи (АЭС йекілгүсі, тантал, берилий) вә Өскемен титан-магний комбинати кириду. Дуниявий

лидерлар қатарыда «Қазатомпром» уран, «Богатырь» көмүр кесіндиси, Соколов-Сарыбай кан бейитиш комбинати (төмүр рудиси) бар. Болуп-му қазақстанлиқ уран санaitиниң роли зор. У дуниявий атом энергетикисиниң йекілғұ алидиган хамәшия еһтияжиниң 2/5 қисміні өтөйду.

Қазақстан төрөккий өткөн *асасий химия* ишләпчиқириш билән, хусусен гунгут кислотасини, хром қошулмилирини, сериқ фосфор ишләпчиқириш билән пәриқлиниду. 1990-жили җумһурийет фосфор ишләпчиқириштин дунияда биринчи орунны егилди. Оғут ишләпчиқиришму риважланмақта. Нефть-химия, машинасазлық, йеник санаәт – Қазақстан индустриясиниң ажыз төрәплири. Нефть билән газни көп мөлчәрдә ишләпчиқарғани билән, жән бешиға несаплиғандық пластмасса чиқириш Европа билән АҚШ-тін 300–500 һәссе аз. Йеник санаәтниң үлүши 1%-дин аз, машинасазлық бары-йоқи 4% (Япониядә 50%, Хитайдә 30%, Қыргызстанда 11%). Машинасазлықниң көплигөн саналири (автомобиль ясаш, электронлук санаәт) қелиплашмақта.

Йеза егилигіда елимиз жирик ашлиқ йетиштүргүчі мәмликәт болуп несаплиниду. Униң жиілік ишләпчиқириши жән бешиға несаплиғанда 1 тоннидин ашиду. Мундақ жуқури көрсөткүчлөр пәкәт бирнәччә мәмликәткила хас. Қазақстан бұғдайниң бағалиқ, қаттық (макаронлук) түрни ишләпчиқиридиган З дуниявий тәвөниң бири. Шуниң билән биллә у дуниявий бұғдай униниң жирик экспортчисидур.

СССР-да Қазақстан гөшниң жирик экспортчиси еди. Мал бешиниң азийиши өзартиліктери бурунқы әхвалиниң тәвәнлишигө елип көлди. Һазир елимиз санаңиң экспортлуқ ихтисадини пәйдин-пәй көтәрмекте.

Хәлиқара ихтисадий мұнасиғаттар системисида Қазақстанниң мәвқәсі мұстəhкемләнмектө. Нефть бағасиниң чүшүшигө бағлиқ тәвәнләштін кейин товар экспорти өсмектө. Мұлазимет содиси билән хәлиқара туризм көңәймекте.

3. Ижтимаий тәрәкқият. БМТ пәкәт ихтисадийла өмөс, ижтимаий көрсөткүчлөр арқылы селиштурушларни елип бариду. Мундақ көрсөткүчлөр қатарыға *адәм тәрәкқияты индекси* киридиганлиғини билисиләр. АТИ 0,9-дин 1 (1 – бу максимум) арилиғи нағайити жуқури, 0,7–0,9 – жуқури, 0,5–0,7 – оттура вә 0,5-тін аз тәвән тәрәкқият индекси болуп несаплиниду. Елимиздіки АТИ 0,764-кә тәң.

Шундақ қылуп, җумһурийет заманивий аләмдә иккі тәреплик һаләттө. Униңға ихтисадий тәрәкқий өткөн мәмликәтниң, риважлиниватқан мәмликәтниң бәлгүлири хас. Асасий ижтимаий-ихтисадий көрсөткүчлири Қазақстанни оттура риважланған мәмликәт сүпитетіндегі тәрипләйдү.

ОҚУШ-ТӘТҚИҚАТ ИШЛИРИФА ВӘ ҚЕЛИПШЛАШТУРҒУЧИ БАНАЛАШҚА БЕГИШЛАНҒАН ТАПШУРУҚЛАР БЛОГИ

Өзәңларни тәкшүрүңлар

1. Хөлиқарилік іхтисадий селиштурушлар немә үчүн жүргүзүліду? Үниң нәтижілири дөлөткә немә бериду?
2. Елимиз қандақ ресурслар бойичә дүнияда пәриқлиниду?
3. Мәмлекетниң іхтисадий құдрити билән тәрәккият дәрижисини қандақ көрсөткүчлөр бойичә баһалайду?
4. Елимиз іхтисатниң қандақ саһалири бойичә аләмдә көрнәклик дәрижигө егө, қандақ саһалар бойичә арқыда қеливатиду?
5. Қайси әлдә адәмләр яхши туридиганлигини қандақ билишкә болиду? Ели-миздикі яшаш сүпитетіні қандақ баһалайсиләр?

Тапшуруқларни орунлаңдар

1-тапшуруқ. 26-жәдевәл бойичә Қазақстан санаәт билән йеза егилиги мәнсулатлириниң қандақ түрлири бойичә дүнияда жуқури орунда екенлигини ениқлаңдар. Өзәңлар ениқлиған алғандиilikләргө чүшәнчә беріңдер.

2-тапшуруқ. Хөлиқара әмгәк тәхсиматида Қазақстан іхтисаслишидиган ишләпчиқириш вә йеза егилиги мәнсулатлириниң түрнін ениқлаңдар. Үниң үчүн іхтисаслишиш коэффициентини несаплап чиқириңдар (тирең параграф сүпитетіде §59 пайдилиндер).

Авал Қазақстаниң дүния аһалиси билән ишләпчиқириштиki үлүшини нисбәт бойичә несаплап чиқириңдар. Мәсилән:

7530 млн адәм – 100%

18 млн адәм – x

$$\text{Буниңдин } x = \frac{18 \text{ млн адәм} \times 100\%}{7530 \text{ млн адәм}} = 0,24\%.$$

Үниңдин кейин мәнсулат ишләпчиқириштиki үлүшини аһали сани үлүшигө бөлүңдер. Шу ғағда іхтисаслишиш коэффициентини алисиләр.

Коэффициентлар бойичә мәмлекетниң дүниявий іхтисатта роли жуқури болидиган мәнсулатни ениқлаңдар.

3-тапшуруқ. Қөрситилгән мәнсулат түрлири бойичә жуқури орунда болуп турup, Қазақстан немишкә дүниявий іхтисатта 54-орунда?

4-тапшуруқ. АТИ-ни несаплашта қандақ қөрсөткүчлөр несапқа елинидиғанлигини ядигерләр. Қазақстан қайси топқа ятиду? Дөлөттики АТИ-ни көтириш үчүн мәмлекеткә қандақ тәкливиләрни сунған болаттиңдар?

5-тапшуруқ. Жүргүзүлгөн тәтқиқатлар нәтижисини қөрситидиган академиялык шекиллөрниң бирини таллавелип, уларни савақдашлириңдарга тоңуштуруңдар.

Тест тапшурұқлири (бир яки бирнөчә тогра жавави бар):

1. Қазақстаниң «№ 1» тәбиий байлиги дәп атилидиган ресурслар:
а) су ресурслири; ә) гидроэнергетикилык; б) орман; в) минераллик;
г) йәр ресурслири.
2. Қазақстан қайси миллиардниң тәркивиге кириду?
а) биринчи; ә) «алтун»; б) «күмүч»; в) «гөвхөр»;
г) ишләпчиқириши тәреккүй әткән.
3. Қазақстан ... көрсөткүчи бойичә дунияда 63-орунда;
а) УИМ; ә) ахалиниң саны; б) дөлөт территориясиниң мәйдани;
в) пайдилиқ қезілмилар запасиниң; г) АТИ.
4. Қазақстаниң хөлиқара мәвікеси күчлүк санаәт саһаси:
а) тағ-кан; ә) нефть-химия; б) машинасазлық; в) йеник санаәт;
г) металургия.
5. Қазақстан ... өсириштин аләмдикі үч әлниң бири санилиду:
а) қәнт қизилчинини; ә) пахта; б) аптапеләз; в) қәнт қомучини;
г) қаттиқ бұғдай.
6. Қазақстаниң АТИ көрсөткүчи ...
а) нағайити жуқури; ә) жуқури; б) оттура; в) төвән; г) нағайити төвән.
7. Қазақстан ... көрсөткүчи бойичә аләмдикі өң ахирқи орунларниң биридә:
а) мәйданинини; ә) ахали санинини; б) АТИ; в) пайдилиқ қезілмилар запасиниң;
г) ахали зичлигинини.

Рефлексия («Булутлуқ кесәк» усули)

Дәристери ишиңдарни тәһлил қилип, берилгендегілердин бир жүмлини талла-
велип, уни егизә аяқлаштуруңдар:

*Мән бұғын ... ениқлидім.
Мән өзәмни ... маҳтар едім.
Өнді мән ... қылалаймән.
Мән ... цгәндім.
Маңа болупму яққини
... билиш қызықарлық болди.
Мениң ... орунлигум кәлди.
Дәрис мени ... ойланудурди.
Бұғын мән ... қылалаидім.*

СӘЯСИЙ ГЕОГРАФИЯ АСАСИДИКИ ӘЛШУНАСЛИҚ

VI

Силәрниң билидиған болисиләр:

- география илми тәтқиқатлириниң өзәклик мәсилелерини;
- географиялык нишанлар билән һадисиләр намлириниң алаһидилегини.

Силәр үгүнисиләр:

- қазақ хәлқиниң хәлиқлиқ географиялык аталғулириниң мәнасини чүшәндүрүшни;
- һәрхил академиялык шәкилләрдик тәтқиқаттарниң нәтижисини көрситишни билишни.

ДУНИЯ МӘМЛИКӘТЛИРИ

Силәр билидиған болисиләр:

- дуния мәмликәтлириниң асасий топлири тоғрилиқ;
- хәлиқара тәшкілатлар системисиди Қазақстанниң орни һәкқидә;
- Қазақстанниң ЭГӘ алайтиликлири немидә екәнлигини, унин қандақ элементлардин қурулидиғанлығини;
- жүмһүрийәтниң мәмурый-территориал бөлүнүшиниң алайтиликлири тоғрилиқ.

Силәр үгінисиләр:

- дуния мәмликәтлириниң қандақ бәлгүлири бойичә бирикідиғанлығини;
- мәмликәтниң мәмурый-территориал бөлүнүшигө тәриплімә беришни;
- Қазақстанниң ЭГӘ баһа беришни.

§65. Дуния йүзи мәмликәтлирини топлаштуруш. Хәлиқара тәшкілатлар

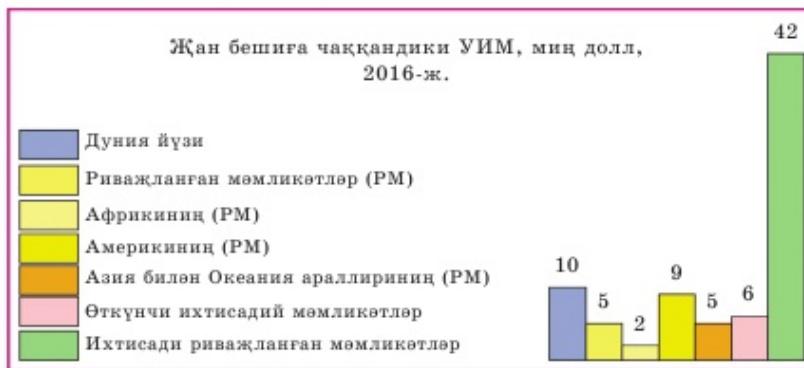
Ядигерларға чүшириңлар

- Дунияниң сәясий хәритисиди асасий нишанларни.
- Мұстəқиллік бәлгүсі бойичә қандақ мәмликәтлөр топлириға бөлиду?

1. Ихтисадий тәрəққият дәрижиси: мәмликәтлөрниң үч топи. Заманий дунияда 240 мәмликәт билән территория бар, уларниң 194-и мұстəқил дөлөтлөр. Улар географиялық шаралыты, йәр мәйданы, аналисинаң сани, дөлөтлик қурулмиси, ихтисадий тәрəққият дәрижиси қатарлық көплигөн параметрлар бойичә пәриқлиниду. Мошу пәриқлөрни көрситиш мәхсистідә эксперталар тегишлиқ классификацияларни ишлөп чиқти.

1990-ж. бешигічә ихтисадий тәрəққият дәрижиси бойичә мәмликәтлөрни үч топқа бөлүш қобул қилинған: 1) мәркәзләштүрүлгөн планлық ихтисадий мәмликәтлөр (социалистик мәмликәтлөр), 2) базар ихтисади мәмликәтлири (риважланған капиталистик дөлөтлөр) вә 3) көп қурулмиилиқ ихтисадий мәмликәтлөр (риважлиниватқан дөлөтлөр).

Социализмниң дуниявий системиси тарқыттығандын кейин, БМТ экспертилири бу классификацияни йеңилиди. Унифиму мәмликәтлөрниң үч топи кириду: 1) ихтисади риважланған, 2) риважлиниватқан вә

258-сүрөт. Мемлекеттөрниң топлири бойичә жан бешига несаплигандики УИМ

3) өткүнчи ихтисадий мемлекеттөр, йөни планлық социалистик ихтисаттін капиталистик ихтисатқа өткөн дөлөттөр.

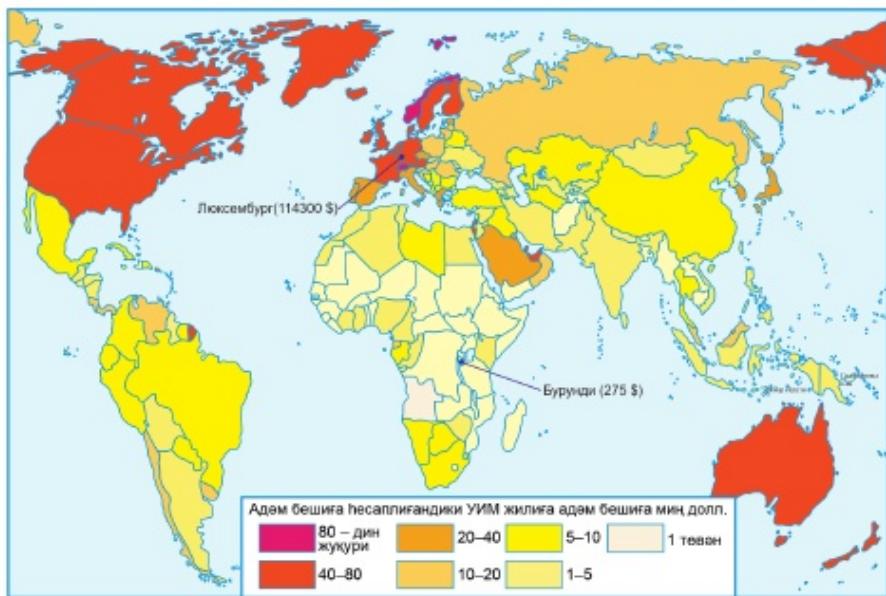
Мәзкүр классификация билән биллә мемлекеттөрни 2 топқа бөлүш қараштуруулган: 1) ихтисади риважланған вә 2) риважлиниватқан мемлекеттөр. Бирақ барлық классификациялар үчүн жан бешига несаплигандики умумий ички мәһсүлатниң көрсөткүчі арқылың ениқлинидиған мәмлекетниң ижтимаий-ихтисадий дәрижиси асасий критерий болуп несаплиниду (258-сүрөт).

2. Ихтисади риважланған мемлекеттөр. Ихтисади риважланған мемлекеттөр топыра БМТ (йәр мәйданини несапқа алмисанда) 41 мәмлекетни киргүзді: Европида (34), Шималий Америка (2), Азияде (3), Океания аралларда (2). Бу «алтун миллиард» топи (аналисинаң саны бойичә: 2016-ж. – 1,052 млрд). Уларниң барлығы (жуқуры) ихтисадий вә ижтимаий дәрижиси билән жан бешига несаплигандики УИМ билән пәриқлиниди (259-сүрөт). Шуның билән әлләрниң бу топи ички һөрхиллиги билән 3 топқа бөлүниду.

Уларниң бириңчиси – өзөң үйеттілік (G7), улар – АҚШ, Япония, ГФҖ, Улуқбритания, Франция, Италия вә Канада. Булар нағайити жуқуры ихтисадий вә сәясий дәрижилири билән пәриқлинидиған бүгүнки заманивий дунияниң карванбеши мемлекетлири.

1-мисал. «Йәттилік» әлләрниң үлүшігә дуния аналисинаң 10%-и, Дунияның умумий мәһсүлатниң 47%-и вә дунияның содиниң 33%-и ятиду. Жан бешига несаплигандика УИМ мәлчәри 35-тін 55 мин долларни тәшкел қилиду.

Иккінчи топқа Еуропиниң анчә жирик өмөс мемлекетлири кириду. Фәрбий европилик әлләрдә жан бешига несаплигандики УИМ G7 мемлекетлиридиқидәк, һөттә униздинму жуқуры Шәркій Еуропа әлләрлириде 5–10 һәссе намратчилик бар.

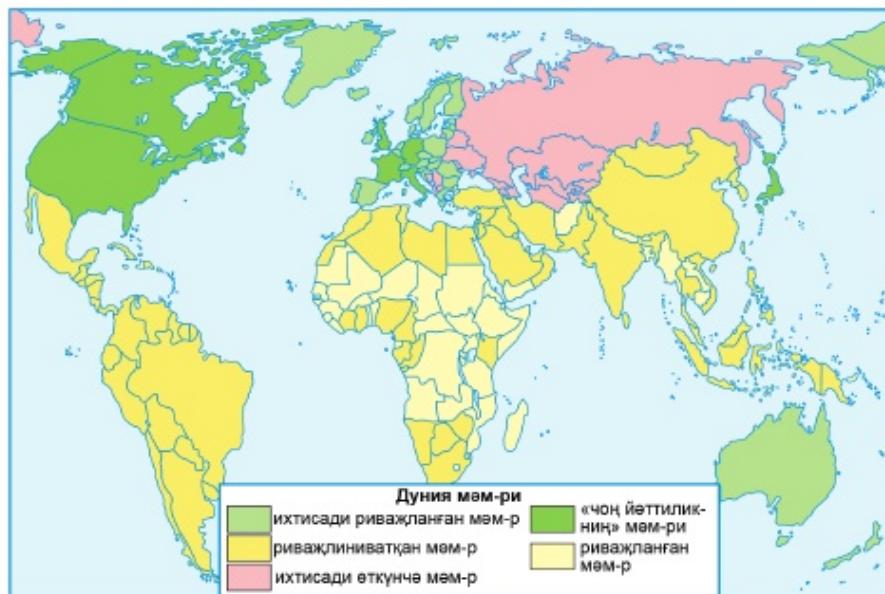

259-сүрәт. Дуния мәмлікеттеринің аналилиринің және бешига несаплигандық УИМ

Учинчі топни Еуропидин ташқири 4 дөлөт – Кипр, Жәнубий-Фәрбий Азиядикі Израиль, Австралия, Йеңі Зеландия тәшкіл қилиду.

3. Риважлиневатқан мәмлікетләр. БМТ риважлиневатқан мәмлікетләргө Йәр шари қуруқлуғиниң 1/2 бөлигини, дуния аналисисиниң 4/5 бөлигини өз ичигे алидиган 136 мәмлікетни ятқузиду. Риважлиневатқан мәмлікетләрниң көңгөрбеси ғәрбидә Латин Америкисидин шәрқидә Океания араллиригиче созулуп ятиду. Уларниң көпчилигі иккінчи дуния урушидин кейин мұстәқилліккә еришти.

Бу мәмлікетләрниң әң һәрхил топлиридур. Мундақ және бешига несаплигандық кирим дәрижиси бойиче пәриқ һеч йәрдә йоқ. Селиштуруңдар: Сомалида жилиға және бешига 100 долл., Катарда 92 миң долл. Риважлиневатқан мәмлікетләрниң (яки уни бурун «учинчи аләм» дәп атиған) бир қутубида Азияның йеңи индустриаллық мәмлікетлири («Азия йолvasлири») – Сингапур, Жәнубий Корея вә Тәйвән болса, иккінчи қутубида тәрәккият дәрижиси тәвөнірек 48 мәмлікет туриду. Улар – Эфиопия, Конго Демократик Жүмһүрийити, Танзания, Судан охшаш Африка мәмлікетлири. Бу топқа Хитай, Бразилия вә Һиндистан қатарлық риважлиневатқан дуния мәмлікетлириниң асасий дөлөтлириму кириду. Булар тәбиий, санаэтлик вә адем күчи иқтидари йетерлик, ихтисади тез риважланған мәмлікетләрдур.

260-сүрөт. Ихтисадий тәрәккият дәрижиси бойиче мәмлекетләрниң топлири

2-мисал. Хитай, Бразилия вә Һиндистан – дуния ихтисади жөһөттин 2-, 7- вә 9-мәмлекетләр. Улар жими риважлининатқан мәмлекетләрниң барлығы бириккөн мәмлекетләр мәһсулатидек мәһсулат ишләпчикириду. Бирақ УИМ миңдари башка риважлининатқан мәмлекетләрдин хелила төвөн. Мәсилән, Һиндистанда у 1500 долл. ашмайды.

Мәмлекетләрниң йәнә бир аләнидә топи – *нефть экспорт қилгучи бай мәмлекетләр* (һәкикүй бай дөләтләр, нефть экспорт қилғучи мәмлекетләр дунияда көплөп санилиду). Булар әң авал Парс қолтуғи дөләтлири – Катар, Қувейт, БӘӘ, Бахрейн, Сөүдийә Әрәпстани, Оман, шундаула Жәнубий-Шәрқий Азиядикىи Бруней мәмлекетлири. «Нефть доллариниң» екими түпэйли бу мәмлекетләрниң жән бешига чаққандики УИМ жилиға 20 минц доллардин ашиду (Катарда униндинму көп).

4. Өткүнчә (транзитлик) ихтисат мәмлекетлири. Бу топқа БМТ бурун-қи 17 социалистик дөләтни ятқузиду. МДИ-ниң барлық мәмлекетлири, Грузия, шунциң билән биллә Балқан йерим арали мәмлекетлири – Албания, Сербия, Босния билән Герцеговина, Черногория вә Шималий Македония. Булар техи Евроиттипаққа кирмигән мәмлекетләрдур.

Бу мәмлекетләр топиму бирхил әмәс. Қазақстан билән Россия (УИМ – жән бешига 12–13 минц доллардин) Шәрқий Европиниң ихтисати риважланған мәмлекетлиригә – Венгрия билән Польшага (14 мин)

йеқин. Қирғизстан билөн Тажикстан (1000 доллардин сәл ошук) начар риважланған мәмликтелер билөн бир қатарда туриду.

5. Қазақстан хәлиқара тәشكілатлар системисида. Заманивий алемнің көплигөн мәсилелерінде (бизниң елемизгімү мұнасиветлик) тәвөлек (мәсилән, трансчегарилік дәрияларни пайдилиниш) яки пұткүл-алемлик (течлиқни қоғдаш, әтрап мұнитни һимайә қилиш, терроризм, қанунисиз наркотик сетьш) тәриплімә хас. Улар мәмликтелер топиниң яки хәлиқара тәشكілатларниң бирлешкен паалийитини тәләп қилиду. Бу хәлиқара тәشكілатларниң қурулушига тәсир тәккүзиду.

Хәлиқара тәشكілатларниң сани 3000-ға жеткіз. Әң надири вә сани жәһәттін жириги – Бирлешкен Милләттер Тәшкілаты яки БМТ (штаб-пәтири Нью-Йоркта). У течлиқни қоллаш билөн мұстәхкемләш, дәләтләр арисида ховупсизлиқ билөн һәмкарлиқни йүксөлдүруш мәхситиде қурулған. Униңға дүниядик 194 мүстәқил дәләтниң 193-и өза .

Бизниң елемиз 1992-жили БМТ тәркивигө, андин униң мәхсус тәшкілатлири – ЮНЕСКО (билим, илим-пән вә мәденийәт хусусидики БМТ), МАГАТЕ (атом қувити хусусидики хәлиқара агентлик), ХВФ (хәлиқара волюта фонди) вә Дүниявий Банк тәркивигө қирди.

Тәвөлек дәрижиде Қазақстан МДИ-ға вә ШИТ (Шанхай Һәмкарлик Тәшкілаты) өза. ШИТ Россия, Қазақстан, Қирғизстан, Тажикстан вә Хитай сабиқ кеңеш-хитай чегарисидики талаш-тартиш мәсилеләрни йешиш мәхситиде қурулған («Шанхай бәшлигі»). Униңдин кейин «бәшликни» ШИТ мәмлиектелер арисидики бекітірлікни вә һәмкарлиқни мұстәхкемләш мәхситидики тәшкілатқа айландуруш жәриянида униңға Өзбекстан, Һиндистан, Пакстан дәләтлири қошуулди.

Бизниң елемиз Европидики бекітірлік вә һәмкарлик тәшкілатниң (ЕБИТ) ишиғимү қатнишиду. 2010-жили Қазақстан мөшү нопузлук хәлиқара тәшкілатқа риясәтчилик қылды. Жұмбырийетниң дүниядик өң жирик тәшкілат – Евроиттипақ билөн өз ара һәмкарлиги тогрилик келишими бар. ЕИ тәркивигө 500 млн аналиси бар 28 мәмликт кириду. Евроиттипақ – Қазақстанниң муһим сода шериги.

Шундақ қилип, бүгүнки дүния аналиси үчүн ихтисадий тәреккиятниң соң һәрхиллиғи хас. Алемшумул тәреккиятниң мөшү вә башқа мәсилелерини йешиш үчүн, хәлиқара тәшкілатлар соң роль ойнайду.

Қошумчә мәтинг: қызықарлық мәлumatlar

1. Дүнияда 240 мәмликт билен территория бар. 1900-жили уларниң пәкәт 57-сіла мүстәқил (сөясий жәһәттин) мәмликт болса, 2011-жили уларниң сани 194-кічә йәтти. Уларниң ичиде Ватикандын башқаси БМТ тәркивиде.

2. Иккинчи жаһан уруши аяқлашқандын кейин, көп өтмәй, 1945-жили БМТ қурулди, у хөлиқниң уруш зәрдавини буниңдин кейин тартмиши үчүн тәشكіл қилинған тәشكілаттур. Вақит өтүп, тәشكілатның мәксәт, вәзириләр даири-си көңәйди, бұғынки вакитта БМТ барлық дуниявий мәсилеләрни йешишкө қатнишиду. Нәр жили сентябрь сейда униң Нью-Йорктиki штаб-пәтириде Баш Ассамблея жигилиду. Униңға һәммә әзә мәмликәтләрниң сиртқи ишлар ми-нистрлири (бу тәвәлуддук мәжисләргө дөлөт вә һекүмәт рәhbәрлири) жигилиду. Ассамблея күн тәртивидики мәсилеләрниң сани көп әһвалда 150-кичә йетиду.

3. Шанхай Һәмкарлық Тәشكілати 2001-жили қурулди. Бұғынки таңда у 8 мәмликәтни бириктүргөн әң қудрәтлик тәвәлик хөлиқара тәشكілат болуп несаплиниду. Униң аналиси 2,9 млрд адәм яки жәми инсанийәтниң 2/5 бөлиги.

4. ШИТ-ниң Алий тәشكілати – дөлөт рәhbәрлириниң кеңиши. Нәр жили саммитлар (алий дәрижидику учришишлар) өткүзүлүп туриду. Ижра қылгучи кативат турақтық рөвиштө ишләйдү. Униң штаб-пәтири Бейжинда. Униң рәмзи – герби бар ақ түг: иккى тәрипиңде лавр шахлири, оттурисида ШИТ мәмликәтлири туридиган Йәрниң – шәрқий Нәр шаринин рәмизлик қияпти тәсвирләнгөн.

ОҚУШ-ТӘТҚИҚАТ ИШЛИРИФА ВӘ ҚЕЛИПЛАШТУРГУЧИ БАҢАЛАШҚА БЕҒИШЛАНГАН ТАПШУРУҚЛАР БЛОГИ

Өзәңларни тәкшүрүңлар

1. Мәмликәтниң іхтисадий тәрәккият дәрижисини көрситиш үчүн немишкә жаң бешига несаплиғандык УИМ елинган?
2. БМТ қандақ мәмликәтлөр топини бөлиду?
3. Қазақстан қандақ дөлөтлөр топига кириду?
4. Мәмликәтниң хөлиқара тәشكілатларға әзә болушиниң қандақ әһмийити бар? Бизнис елиминиз әзә тәشكілатларға мисал көлтүрүңлар.

Тапшуруқларни орунлаңдар

1-тапшуруқ. Блиц-соаллар: 5 соалга 30 секундта жағап берип, «Дунияниң сәсий хәритисиниң билимдәні» нағынни елиңлар.

1. Мәмликәтниң іхтисадий тәрәккиятini төрипләйдиган көрсөткүч ...
2. БМТ іхтисадий тәрәккият бойичә мәмликәтлөр топини бөлиду ...
3. Сани әң көп мәмликәтлөр топи ...
4. Япония, Канада, Франция ... дөлөтлөр ятиду.
5. Дуниядик әң жирик тәвәлик хөлиқара тәشكілат.

2-тапшуруқ. 258-сүрәттиki мәлumatларни тәһлил қилиңлар. Мәмликәтлөр топи арисида жаң бешига несаплиғандык көрсөткүч бойичә УИМ-ниң қандақ пәриклири бар?

3-тапшуруқ. Һиндистан, Жәнубий Корея, Хитай, Бразилия дөлөтлири қандақ бәлгүлири бойичә топланған? Қайси мәмликәт бу тизимда ошуқ?

4-тапшуруқ. «Іхтисадий тәрәккият дәрижиси бойичә дуния мәмликәтли-рини топлаштуруш» мавзусига постер түзүңлар.

5-тапшурұқ. Риважлиниватқан мәмлікәтләриңің артта қелишиниң өз аспектleri бар: моральлық (булар «алтын миллиард» мәмлікәтириңің илгәрki мұстəмиликилири), ижтимаий (қачақлар еқими), сəясий (дөлөтлəрара зиддийәтлəр) вə hərbий (ДАИШ-ИГИЛ тəңсизликкə қарши наразилиқ долқунода пейда болған). Булар инсанийəт учүн наһайити хəтəрлик. «Учинчи дуниядикі» ихтисадий артта қелишни йецишкə өз лайиһиңдарни тəклип қилиңдар.

Контур хəритə билəн иш

Контур хəритидə: 1) мәмлікәтлəрниң тəрəққият дəриjиси бойичə топлири вə топчилери дегəн мавзуны йезиңдер; 2) сұпəтлик фон усули арқылы G7 мәмликитини, риважлиниватқан дунияниң асасий дөлөтлирини вə бай нефть экспорт қилгучи мәмлікәтлəрни көрситиңдер. Номенклатурини ядлап, баһага тапшуруңдар.

Тест тапшурұқлири (бир яки бирнəчə тогра жəавап):

1. БМТ барлық дөлөтлəрни ... топқа бөлиудү:
a) 2; ə) 3; б) 4; в) 5; г) 6
2. «Чоң йəттилиkkə» киридиңган дөлөт:
a) Испания; ə) Канада; б) Мексика; в) Германия; г) Австралия.
3. Азияниң йеци индустриаллық мәмлікеттери:
a) Япония; ə) Ындистан; б) Хитай; в) Жəнубий Корея; г) Сингапур.
4. Начар риважланған мәмлікәтлəр:
a) Алжир; ə) Эфиопия; б) Конго Демократик Жəумəиyyити; в) Кувейт; г) Тəйвən.
5. Дуниядикі сани өң қоң алəмшумул надир хəлиқара тəшкилат:
a) ШИТ; ə) ОБСЕ; б) Евроиттипақ; в) БМТ; г) ЮНЕСКО.
6. ШИТ-га кириду:
a) Түркмəнстан; ə) Египет; б) Қазақстан; в) Хитай; г) Россия.

Баяннатлар билəн лайиһиilik ишлар мавзулири

1. МДИ: өтмүши, һазирқиси вə келəчиги.
2. Шанхай Һəмкарлық Тəшкилати.
3. БМТ: вəзипилири, қурулмиси, асасий йəнилишилири.

Китап тəкчиси

Интернет торидики макан-жайи: <http://www.ip.org.ru/index.html> – Бирлəшкəн Миллəтлəр Тəшкилатиниң сайты
<http://rus.sectsco.org/> – Шанхай Һəмкарлық Тəшкилатиниң сайты.

Рефлексия ((Я) – плюс, (Ч) – минус, (К) қизиқарлық усуллар)

Дəристики ишиңдарни тəhlil қилиңдар: дəптириңдарға жəдəвлəнни толтуруңдар.

Я (дəристики тапшурұқтар, əхбарат яқты)	Ч (қизиқ əмəс, ҹүшиңик-сиз, пайдисиз əхбарат)	К (қизиқтуридиган фактлар, йəнə билгүм келиудү)
--	--	--

§66. Қазақстанниң географиялык әһвали

Ядиңларға чүшириңлар

- Географиялык әһвалниң қандақ түрлири бар?
- Сәясий-географиялык әһвал төриплимисиниң режиси.

Географиялык әһвал уқуми билән силәр тонуш. Нәрхил әһваллар түргө бағылқуниң нәрхил көзқарашта: физикилық-географиялык, экологиялык-географиялык, ихтисадий-географиялык вə сәясий-географиялык нүктида қараштурушқа болидиганлигини билисиләр.

1. Ихтисадий-географиялык әһвалниң үч асасий элементтері.

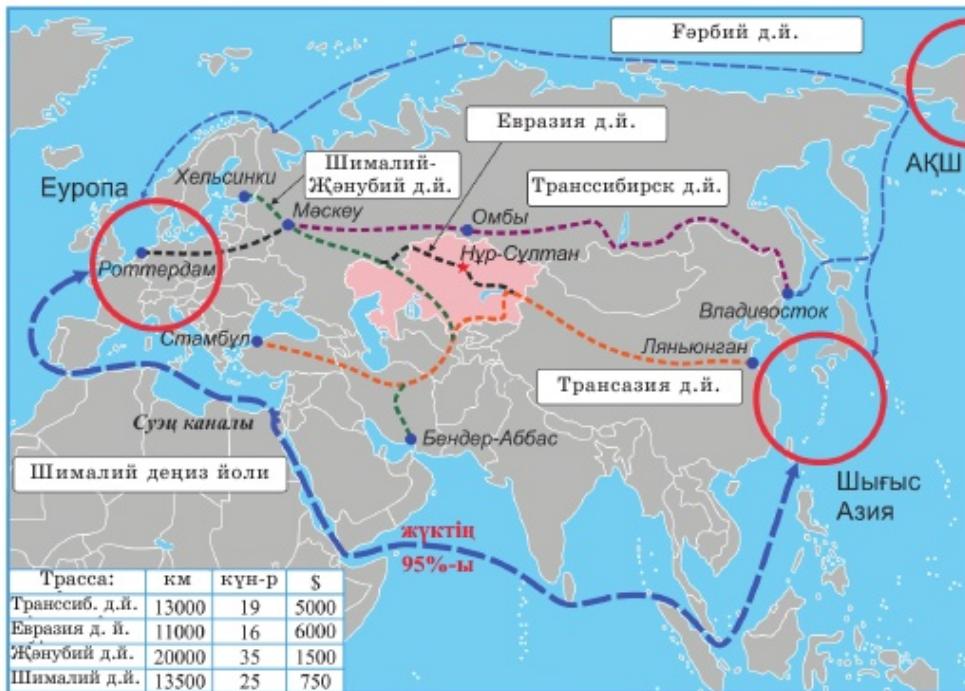
Қазақстанниң ихтисадий-географиялык әһвали – униң тәрәк-қияттегі хәлиқарылық ихтисадий факторларга нисбәттән дүния ихтисадий хәртисидикуи әһвали. Ихтисадий-географиялык әһвал (ИГӘ) пайдишилік яки пайдисиз болуши мүмкін. ИГӘ-ниң үч асасий элементтері (261-сүрәт).

Нәриқлиқ – географиялык әһвалда мәмлекеттің дүниявий жирик базарларға мұнасиветтік орунлашқанлигиниң әһмийиті зор. Дүниявий ихтисадтегі үч жирик базири, үч асасий мәркизи – АҚШ, Евроиттишке вə Шәрккій Азия (Хитай, Япония, Корея Жұмбырийити).

262-сүрәттегі дүниявий ихтисадтегі мәркәзлірінің тапиңлар. Қазақстанниң үларға нисбәттән қандақ орунлашқанлигини ениқланылар. Қандақ ойлайсыләр, мәмлекеттің инициаторынан сирткі содиси қайси мәркәз билән көпірек бағлинишқан?

261-сүрәт. Ихтисадий-географиялык әһвалниң элементтері билән түрлири

262-сүрәт. Транзитлиқ төмүр йоллар вә уларниң деңиздикі риқабетчилири

Хошинарчилық әһвалға баға бериш хошна мемлекетлөрниң ихтисадий тәрәкқият дәрижисиге, уларниң егилик йөнилишигө вә хәлиқара ихтисадий бирлешмиләргө биллә қатнишишиға бағлинишилиқ.

Хәлиқаралық ихтисадий бирлешмиләргө биллә қатнишиш хошна мемлекетләр арисидики мұнасиветни мұстаһкемлейдү. Мундақ бирлешмиләрниң әһмийити – егилик алақаптарни қийинлаштуридиган (мәсилән, бажхана баж селиги) чөклимиләрни йоқитиши. Мәсилән, МДБ-да баж селигисиз әркин сода тоғрилиқ келишим түзүлгөн. Мемлекетләр арисидики егилик мұнасиветлөр ихтисадий интеграция²⁶ улашқанда, пүткүл тосалгулуқтар йоқитилиди. Интеграция (бирикиш) әһвалида бирпүтүн ихтисадий бошлук бәрпа қилиниду. Мундақ интеграция Әрмәнстан, Беларусь, Қазақстан, Қирғизстан вә Россия мемлекетлириниң қатнишиши билән Евразиялық ихтисадий имтинақ (ЕАЭС–ЕИИ) көрүнүшидө түзүлгөн.

Лекин ИГӘ-ниң асасий элементи транспортлық-географиялық әһвал болуп несаплиниду. Униңға баға бериштиki мұним нәрсә – мемлекеттиki сода йоллириниң қандақ өтидиганлиги билән у арқиلىқ өтидиган транзитлиқ имканийәт.

262-сүрөт бойичә Шәрқий Азия билән Европа арисида сода жүклирини тошушта қайси йол асасий несаплини? У бизниң мәмлекәткә бағлық қандақ өтиду? Өндүрүлгөн вә селиштурма түрдө алғанда өрзән йолни атаңлар.

Хәлиқара егилик мұнасиветләрни асасен деңизлиқ сода йоли тәминләйдү, чүнки деңиз арқылы тошуш қитъә йолига қариганда өрзән. Мошунциң бағлық транспортлук-географиялық әһвални деңизлиқ вә қитъә ичилик дәп бөлидү. Деңизлиқ әһвал қитъә ичиликкә қариганда қолайлық, сөвәви деңиз қыргақлиридики мәмлекәтләр егилик алақа үйенилишини өркин таллалайды.

Қитъә ичилик мәмлекәтләр дуниявий базарға чиқиш үчүн, хошна мәмлекәтләрниң территориясини пайдилини. Бу чоң транспортлук чиқимни тәләп қилиду. Өгөр қитъә ичилик дәләт транзитлиқ (арылық) әһвалда орунлашса [1], бу чиқимларни өслигө көлтүрүшкө болиду. Мәсилән, Қыргызстандин пахта Россиягә Қазақстан арқылы өтидиган темүр йол билән йәткүзүли. Бу әһвалда Қазақстан транзитлиқ мәмлекәт вә транзитлиқ төләмни алғучи мәмлекәт болуп несаплини [2].

262-сүрөттин Қазақстан арқылы өтидиган башқа хәлиқара тәмүр йолларни төпинләр. Улар қандақ атилиди? Евразияниң қайси тәвәсини бағлаштуриди? Бизниң елиминиң транзитлиқ имканийәтлирини қандақ баһалайсиләр?

Елиминиң транзитлиқ иқтидари зор. Қазақстан Евразияниң үч қыргызы арисидики алп қитъәлик көрүкниң мәркизий боғуми болуп несаплини [3].

2. Қазақстанниң ИГӘ-си: ижабий тәрәплири билән сәлбий тәрәплири. Елиминиң ИГӘ-ниң қолайлық вә қолайсиз тәрәплири бар. Асасий қолайсиз әһвал – Евразия қитъәсінин ичкирисидә орунлишиши, дуниявий сода йоллири билән дуниявий ихтисадий мәркәзләр – АҚШ, ЕИ, Шәрқий Азиядін жирақ орунлишиши. Шуниң билән биллә, Қазақстан қитъәләр билән мәмлекәтләрни тәң бөлүпта қоймай, қошуватқан дуниявий океанға беваситә чиқалмайды.

Бирақ физикилық-географиялық әһвалдин алайнилиги, ИГӘ-ни яхши тәрипиге өзгөртишкө болиду. Униңда ениқ иккى мисал – елиминиң тез өзгериридиган географиялық әһвали.

ИГӘ-ни яхшилаш үчүн неч дәләт Қазақстандәк күч сәрип қилмайду. Бунинда елимин географиялық әһвалниң қолайлық тәрәплиригө асаслини. Биринчидин, бу дуниявий ихтисатниң иккى мәркизи – Шәрқий Азия билән Европа арисидики транзитлиқ әһвал. Қазақстан, шуниң билән биллә, Шәрқий вә Мәркизий Азия, Мәркизий Азия вә Европа,

263-сүрөт. «Астана»
нефть танкери –
Каспий деңизиди
Қазақстан флотиниң
дәслепкилириның бири

МДИ-ниң европилиқ вә азиялик мәмликтелерини бағлаштуридиған транзитлиқ мәмликееттур. Транзитлиқ иқтидарини әмәлгә ашуруш үчүн, жұмһурийет хизмет көрсетидиган йолларни йецилап, йеци транспортлук йолларни салиду. Бу вақитни қысқартишқа вә тошуш баһасини азайтип, жұкниң бир бөлигини жәнубий деңиз йолидин Қазақстанниң темур вә автомобиль йоллириға қайтидин қаритишқа имканийет бериду [4]. Иккінчи дин, бу Каспий деңизиге чиқыш вә Каспий қырғақлири мәмлиектелири арқылы Атлантика һәм Һинд океанлириға чиқыш. Бу йөнилиштиki егилик алақыларни мұстəнкемләш үчүн, елимиз Каспий билән океанға бегишланған өз флотимизни риважландурмақта (263-сүрөт).

Учинчи, бу – Россия вә Хитай билән хошнударчылық әһвали. Бу биз үчүн тез риважлинидиган базар һәм транспортлук чиқымни тәжешкә имканийет беридиган қолайлық алақылар. Бу ғариптә – Европига вә шәриктә – Азия-Тинич океан төвәсигө қаритилған сода йоли [5].

3. Ижтимаий вә сәясий-географиялык әһвалниң алтә алаһидилиги.

Геосәясий (сәясий-географиялык) әһвал – бу мәмлиектенің сәясий хәритиди стратегиялык әһмийеткә егө чөт әллик дәләтләр билән уларниң иттипақлирига мұнасиветлик алғандыки орни.

Қазақстанниң ГСӘ-ниң төвәндикі алаһидиклирини белүшкә болиду.

Бириңчи алаһидилиги – қытъә ичилик әһвали. Бу мәмлиектни башқа хошна мәмликеетләргө бекінда қилиду. Бу бекіндилікни азайтиш үчүн, Қазақстан дуниявий базарға йеци транспорт дәлхизини селишқа қатнашмақта.

Иккінчи алаһидилиги – һәрхил мәденийетлөр – ислам, православие вә конфуцианлик (Хитай) түгүнидә орунлишиши. Елимиз һөкүмити биздикі

течлиқни, мәдәнийәтләрниң өз ара һемкарлигини тәминлиди. Дүниявий вә миллий динларниң хәлиқара дәрижидики форуми өткүзүлүп туриду.

Үчинчи алайылиги – Европа билән Азияниң арисида орунлишиши. Қазақстан Фәрип билән Шәриқниң арисидики алайында бир көрүк тәхлит. Дәләт елиминин транзитлик имканийәтлирини толук пайдилинишқа тиришиду. Җөнөткөннөң өзінде Қазақстан арқылы өткөн транзиттегі мәннелік мөндердің 90% шамасын тапава.

Төртінчи алайылиги – иккі жирик держава – Хитай билән Россия арисида орунлишиши. Бу мәмлекәттер Қазақстан билән биллә Шыңғаштың қатнишиду. Уларниң мәмлекәт мустәқиллiği билән пүтүнлүгүнинң капалити сүпитетінде әһмийити зор. Булар бизниң жирик сода шерингимиз. Уларниң территориясында 2 млн-дин ошук этникилық қазақлар яшайды. Мундақ хошнидарчылық әһвалда Қазақстан иккі дәләтниң мәнпәәтлирини несапқа елишқа, мұрасиге келишкә тиришиду.

264-сүрәт. Қазақстаниң хошнидарчылық әһвали

Бәшинчى аләнидилиги – Қазақстаниң чегара тәвәси迪ки чигичлиниш очақлириниң (иссиқ нүктиларниң болуши). Өндөрлик очақ – Афғанстан (хәлиқара терроризм, наркотиклар).

Алтинчи аләнидилиги – Каспий тәвәси迪ки әһвал, йән Каспий деңиз-көлиниң статуси тоғрилиқ келишимгө техі қол йәткүзмиши.

Шундақ қылыш, Қазақстаниң географиялық өһвалиниң қолайлық вә қолайсиз төрөлери бар. Енимиз транзитлық имканийеттер билән қолайлық хошнидарчилиққа асасланип, өзиниң қолайсиз қитъә ичилик географиялық өһвалини турақтық рөвиштө яхшилимаңта.

Қошумчә мәтинг: қызықарлық мәлumatтар

1. 2014-ж. дуния йүзлүк содиниң 2/3-ни дуниявий ихтисатниң үч мәркизи тәминиди: Евроиттипак (12 трлн долл.), Шәркй Азия (9 трлн) вә АҚШ (4 трлн). Қазақстаниң 121 млрд доллар сиртқи содисиниң 53 млрд долл. – ЕИ-ниң, 21 млрд – Шәркй Азияниң вә 2,5 млрд – АҚШ-ниң үлүшигө тәғди.

2. 2014-ж. Шәркй Азия билән Европа арисидиқи товар содиси 1,2 трлн долл.-ға йәтти, уларни тошушқа 90 млрд долл. хәшләнди. Нәрхил мәмлекәтләрниң төмүр, автомобиль йоллири билән деңиз флотлириниң интилидиган транзит иқтидари мөшү.

3. Теч океандин Атлантикағиң болған үзлүксиз төмүр йолларни Азия-Евropa қитъәлиқ көрүклири дәп атайду. Биринчи (шimalий) көрүк – Владивостокткы Европиниң жирик деңиз йоли Роттердамғиң болған трансибирь магистралы. Иккинчи көрүк – Роттердамдин жирик Хитай порти Ляньюнганғиң болған Қазақстан арқылы өтилидиган Евразия төмүр магистралы («Йеңи Ипәк йоли»). Бу йеңи көрүкниң (1992-ж. селинган) келәчиғи зор: у Европа билән Азияниң жирик ихтисадий мәркәзлирини бағлаштуриду вә, шуниң билән биллә, шimalий көрүккә қарында қысқарақ.

4. «Fәrbий Европа – Fәrbий Хитай» транзитлық автомобиль йоли «XXI әсирниң Улуқ Ипәк Йоли» дәп атилиди. У Санкт-Петербург йенидике Россия-Финляндия чегарисидин башлинанип, Москва, Ақтөбә, Чимкәнт, Алмута, Үрүмчи арқылы өтүп, Ляньюнганда аяқлишиду. Трассиниң узунлуги 8445 км (2787 км Қазақстанда), тилимчө (полоса) сани – 4–6, һәрикәт илдамлиги 100–150 км/с. – қиче, йол мәниш вақты 10 күндәк. Қайтидин йеңилаш аяқлашқандың кейин (2015-ж.), транзитлық тошуш үч һәссигө ести.

5. Евразияниң жәнубий-ғәрбиедиқи Қазақстаниң сиртқи содисиниң тирәк базиси – Батуми шәһиридиқи деңизлиқ порт (бизниң енимиз тәвөлигидө). У арқылы Қазақстан нефть, суюқлитилған газ, оғутни экспортқа чиқырип, кан (руда), қәнт хамәшиясини импортқа өкелиди. Шimalий-ғәрип билән жәнупта мундақ базилар Прибалтика, Украина, Россиядә, Әзәрбәйжанда, Иранда қурулған. Улар ашлиқ терминалы көрүнүшидә қад көтәргән, Қазақстан уларға қошулуп егидарчилиқ қилиди. Шәриқтиң бизниң елимизниң терминаллары Ляньюнган портида орунлишидиган болиду.

ОҚУШ-ТӘТҚИҚАТ ИШИФА ВӘ ҚЕЛИПЛАШТУРҒУЧИ БАНАЛАШҚА БЕГИШЛАНҒАН ТАПШУРУҚЛАР БЛОГИ

Өзәңларни тәкшүрүңдер

- Немишкә мәмлекет егилік тәрәққиятида ихтисадий-географиялық әһвални етибарға елиш көрәк?
- ИГӘ-гә баға беріш қандақ элементлардин төркіп тапиду? Силәрчө, қайси элемент мұнимирақ вә немишкә?
- Қазақстанниң ИГӘ билән ГСӘ бирдәк қолайсиз дәп несаплашқа боламду?
- Қазақстанниң геосәясий әһвалиниң асасий алайыдилеклирини атаңдар.
- Ихтисадий-географиялық әһвал, хошиндарчилық әһвал, хәлиқара транзит чүшәнчлириниң мәзмунини ечиңдар.

ТАПШУРУҚЛАРНИ ОРУНЛАЦЛАР

1-тапшуруқ. Эксперсс-соаллар: 30 секундта 5 соалга жавар берип, «+5» елиңдер.

- Ихтисадий-географиялық чүшәнчесиниң мүәллипи...
- Ихтисадий-географиялық әһвал ... болуши мүмкін.
- ИГӘ-ниң асасий элементи.
- Мәмлекәтниң арилиқ ихтисадий-географиялық әһвали ...
- Қазақстан болупmu ... хошина болушниң роли зор.

2-тапшуруқ. «ИГӘ-ниң түри – униң тәриплімиси» жүргилириниң мувалиқ-лигини ениқлаңдар.

Әһвал	Бу әһвал нисбәтән
1. Нәриқлиқ-географиялық	1. Чегаридаш мәмлекәтләргө
2. Транспортлуқ-географиялық	2. Дуниявий базар мәркәзлиригө
3. Хошиндарчилық-географиялық	3. Хәлиқара сода йоллирига

3-тапшуруқ. Транзитлиқ тошушниң йөнилишилирини үч қошулғуч арқылы ениқлайду. Бириңчиси – илдамлық, үчинчиси – сақлининш. Иккінчи қошулғучни тепиңдер.

транзит	бу	илдамлық	+	?	+	сақлининш
---------	----	----------	---	---	---	-----------

Бу формулига Қазақстан хәлиқара транзиттин чүшидиган киримини несаплашқа мұнасиветлик чүшәнчә беріңдер.

4-тапшуруқ. Роттердамлик (Нидерланды) тијарәтчи Корей Жұмһурийитидики LG компаниясидин компьютерлар партиясини сетивалди. Компьютерларни Роттердамға йәткүзүш вақты 30 күн. 261-сурәткә аласынан, жүкни йәткүзүшниң әң қолайлық йолини таллаңдар. Электроника деңизлиқ һаваниң тәсіридін тез кардым чиқидиганлығы тогрилиқ LG экспертизариниң ағаһландуришини диққет мәркизиңдерда тутуңдар. Йөнилишни мону режә билән тәрипләнділдер: 1) нами; 2) дәслепки вә ахирқи пунктлар; 3) у бесип өтидиган географиялық объектлар (океанлар, деңизлар, мәмлекәтләр, шәһәрләр); 4) техникилық-ихтисадий тәриплім (йолниң узақлиғи, вақыт вә жүкни йәткүзүш хүни).

5-тапшурук. Дәрислиқ мәтини билән 264-сүрөткө аласынан, Қазақстанниң хошнидарчилиқ әһвалига баға беріңдер. Селиштуруңдар: 1) Қазақстанниң ве хошна дәләтләрниң ихтисадий тәрәққият дәрижиси; 2) Қазақстанниң хошна мәмлекәтләр билән сода көлөми. Тапшурук бойичә умумий хуласә чиқириңдар.

6-тапшурук. 261-сүрөт билән 264-сүрөткө аласынан, Қазақстан билән Өзбекстанниң ихтисадий-географиялық әһвалини селиштуруңдар. Режә (план): 1) Төвәниң хәритидиқ орни. 2) Хошнидарчилиқ әһвали (хошна мәмлекәтләр, тәрәққият дәрижиси, улар билән егилік алакүлири). 3) Нәриқлиқ-географиялық әһвали. 4) Транспортлық-географиялық әһвали (деңизлар билән океанларга чиқиши; хөлиқара сода йоллирига мұнасивәтлик әһвали; территорияның транзитлик имканийити). Иккى мәмлекәтниң ИГӘ-ниң охаш тәрәплирини төпидар. Қайсы дәләтниң ихтисалдий-географиялық әһвали қолайлигирақ? Немишкә?

Тест тапшуруқлари

1. ИГӘ-гә баға бериштә ... асасий элементларни ажыратиду:
а) иккى; ә) алтә; б) үч; в) бәш; г) төрт
2. Дуниявий ихтисатнин мәркәзлиригө мұнасивәтлик әһвал бу-
а) транспортлық-географиялық; ә) нәриқлиқ-географиялық; б) хошнидарчилиқ;
в) транзитлық; г) деңизлиқ әһвали.
3. Қазақстанниң ИГӘ нәтижидарсиз әһвали бу – ...
а) деңизлиқ; ә) қытъа ичилиқ; б) транзитлық; в) хошнидарчилиқ;
г) Каспий қырғақлиқ.
4. Жирик дуниявий базардин жирақлиги бу – Қазақстан ИГӘ ... тәрипи
а) нәтижидарсиз; ә) бетәрәп; б) нәтижидарлық; в) келәчиги бар; г) вакитлық.
5. Қазақстан ИГӘ-сииңиң нәтижидарлық тәрипи:
а) Хитай билән хошна болуши; ә) ЕИ-дин жирақлиги;
б) океанга бевасите чиқиши имканийитиниң йоқлуғи;
в) деңизлиқ әһвали; г) дуниявий базардин жирақлиги.
6. Каспий қырғақлири Қазақстанга ... қошумчә йолларни ачиду.
а) Шималий Муз океанға; ә) Атлантика вә Інинд океанлирига;
б) Хитай билән Моңголияға; в) Мәркисий Азияға; г) Жирақ Шәриққа.
7. Өтөр қазақстанлиқ компания Қирғизстанға фосфат оғутини Өзбекстан һәм Тажикстан төмүр йоллири арқылың йәткүзсө, у транзитлық төләмләрни ...
а) Қазақстанға; ә) Қирғизстанға; б) Өзбекстанға; в) Тажикстанға;
г) Өзбекстан билән Тажикстанға төләйдү.

Силәрниң көзқаришиңдар

Мәмлекәтниң физикилиқ-географиялық әһвалини «өзгәртишкә болмайды-ған тәғдир» дәп атайду. Бу ихтисадий-географиялық әһвалға мұнасивәтликмү? Көзқаришиңдарни аласаңдар.

Рефлексия («Соалнамә» усули)

Дәристеки ишиңларни тәһилл қилиңлар: дәптириңларга төвөндик соалларға тез ва қисқа жарап беріңлар.

1. Паал/паал әмәс	ишпидим.
2. Ишимга	қанаәтләндим/қанаәтләнмидим
3. Материал	чүшинишлиқ/чүшиниксиз
4. Материал	пайдилик/пайдисиз
5. Материал	қизиқарлық/қизиқ әмәс

§67. Қазақстаннин мәмурый-территориал бөлүнүши вә хоронимлири

Ядиңларға чушириңлар

- Деләтлик қурулма шәкиллири (формулилири).
- Мәммекәтләр мәмурый территориал қурулмисиниң шәкли бойичә қандақ бөлүнидү?

Мәмурый-территориал қурулум дәләт формиси (шәкли) чүшәнчисиге ятиду. «Дәләт формиси» чүшәнчиси иккى тәркивий қисимдин ибарәт: башқуруш формиси вә дәләтлик қурулум формиси (265-сүрәт).

Бизниң елиниздә дәләт рәһбири – Президент. Бу жүмһурийетниң башқуруш формиси көрүнүшидикі бөлгү. Конститутция бойичә Президент дәләтниң сәясий наятыда асасий роль атқуриду. Бизниң елиниз башқуруш формиси бойичә – Президентлик жүмһурийет. Қазақстандик қанун чиқириған Накимиәт иккى Палатилик парламентқа ятиду.

265-сүрәт. «Дәләт формиси» чүшәнчининиң схемиси

266-сүрәт. Қазақстаниң мәмурый-территориал құрулмиси

Парламентниң жуқарқи палатасы – Сенат, төвәнкиси – Мәжилис. Ижраий һакимийәтни премье-министр рәhбәрлигидики һакимийәт башқуриду.

Дәләтлик қурулмум формиси бойиче Қазақстан – унитарлық (биртуташ) дәләт. Унин асасий бәлгүси – биртуташ қанун чиқири-диган һакимийәт билән мәмлекәт территориясидикі бирпүтүн қа-нунлар. Унитарлық дәләтләрдә иж-ти маий-ихтисадий төрөкцият мәму-рий-территориал қурулма асасида әмәлгө ашурулиди.

Елинизде мәмурый-территориал қурулминиң үч bogumluq системиси қобул қилинған (266-сүрәт).

Унин асасини 14 вилайәт тәшкил қилиду. Вилайәтлөр наhийиләргө, наhийиләр округларға бөлүнгөн. Вилайәт, наhийә, округ – мәмурый-территориал бөлүнүшниң үч асаслиқ bogumi. Шуниң билән биллә, шәhер-

267-сүрәт. Қазақстаниң мәмурый-территориал бөлүнүш хәритиси

268-сүрөт. Нур-Султан – Вәтимизниң пайтәхти

ләрму мәмүрий бөләкләр болуп несаплиниду. Уларниң ичидә жұмнұрийәтлик әһмийәткә егә шәһәрләр – Нур-Султан, Алмута, Чимкәнт – алайида орун егиләйдү.

Нур-Султан – дәләтниң сәясий мәркизи, униң «визит карточкиси» (267-сүрөт). Нур-Султан шәһириниң ишchan пааллық вә мәдәний наятниң мәркизи сүпидиң әһмийити тез ешиватмақта. Алмута – елимизниң жирик шәһири, илим-пән, мәдәнийәт, ишләпчикириш мәркизи. Қазақстан үчүн униң ролини «жәнубий пайтәхт» дегендамниң берилиши көрситиду. Чимкәнт 2018-жили аналисiniң сани млн-дин ашқандын кейин, жұмнұрийәтлик әһмийәткә егә шәһәрге айланди.

Інәрбир мәмүрий-территориал қурулмода йәрлик вакалетликләр (мәслинәтләр) вә дәләтлик башқуруш органдыры (мәмүрийәтләр) ишләйдү.

Географиялык нүктидин Қазақстанни 5 жирик тәвәгә (регионға) бөлүш қобул қилинған. Улар – Мәркизий, Шималий, Шәрқий, Жәнубий вә Фәрбий.

Хәрітө бойичө (267-сүрөт) уларни қандақ вилайәтлөр тәшкіл қылидиганлигини ениқланлар. Қайси вилайәтлөрдә жұмнұрийәтлик әһмийәткә егә шәһәрләр бар? Силәрниң вилайтиңлар (шәһириңлар) қайси тәвәгә ятиду?

Елимиз вилайәтлириниң хоронимлири географиялык әһвални, пайтәхтилек әһвални қошқанда, этникилық тәвәлигини (этнонимлар), даңылқадәмләрниң исмини (антропонимлар), муқәддес объекттарни, санларни, өсүмлүклөр (фитонимлар) билән һайванаттар (зоонимлар) наимлирини, шундақла оронимлар билән гидронимларни көрситиду.

Шундақ қилип, елимиздә мәмүрий-территориал қурулминиң үч системиси қобул қилинған, биринчи bogumға 14 вилайәт билән 3 жұмнұрийәтлик әһмийәткә егә шәһәр кириду.

ОҚУШ-ТӘТҚИҚАТ ИШЛИРИФА ВӘ ҚЕЛИПЛАШТУРҒУЧИ БАҢАЛАШҚА БЕФИШЛАНҒАН ТАПШУРУҚЛАР БЛОГИ

?

Озәңларни тәкшүрүңлар

- Мәмликәт территорияси немишкә тәвәләргө бөлүніду?
- ҚЖҚ мәмурый-территориал бөлүнүшини немишкә үч bogумлуқ дәп атайду?
- Елиミздө қандақ мәмурый-территориал қурулмилар бирлиги қобул қилинганды?

Тапшуруқларни орунлаңдар

1-тапшуруқ. Экспресс-соаллар:

- Қазақстан мәмурый-территориал қурулма формиси бойичә ...
- Қазақстандик мәмурый-территориал қурулма системиси ...
- Мәмурый-территориал қурулминин жуқарқи bogуми ...
- Жұмғарийткә енгізілген саны ...

2-тапшуруқ. Сан билән бөлгүләнгөн ви-
лайетләр билән вилайәт мәркәзлирини атаң-
лар. Тирек (267-сүрөт).

- 1-вариант – 1, 3, 5, 7, 9, 11, 13
2-вариант – 2, 4, 6, 8, 10, 12, 14

3-тапшуруқ. Хәріте (267-сүрөт) вә ай-
рим вилайәт мәйданниниң сүрите бойичә:

- Қандақ вилайетләриңиң контури һәрип
билән бөлгүләнгөнлигини ениқлаңдар.
- Мошу вилайетләрни уларниң мәйданлириниң кичиклителгөн тәртиви
билән орунлаштуруңдар.
- Қазақстаниң әң әң қичик вилайетлирини атаңлар.
- Жұмғарийткә енгізілген қайсы вилайетләриңиң тәркивиде
орунлашқан?

4-тапшуруқ. Вилайетләр хоронимлирини дәрислик мәтини асасида топ-
лаштуруңлар. Уларниң мәнавий әһмийитини чүшөндүрүңдар. Мәсилән:

Вилайет нами	Топоним түри	Мәнавий әһмийити
Түркістан вилайети	Этноним	стан (иран тилида) – мәмликәт, түркій хәлиқлар мәмлиkitи

5-тапшурук. Вилайёт намлирини төрт тилда жәдвөл қөрүнүшидә йезиңлар.

Қазақчә	Үйгүрчә	Русчә	Инглизчә
Қарағанда облысы	Қарағанда вилайити	Карагандинская область	Karaqandy region

Контур хәрите билән иш

- 1) «Қазақстанниң мәмурый-территориал қурулмиси» аталғусини йезиңлар;
- 2) Вилайётләр чегарилирни жүргүзүңлар.
- 3) Вилайётләрниң, уларниң мәркәзлириниң вә жұмһурийетлик әһмийәткә егө шәһәрләрниң намлирини йезиңлар. Шималий, Шәрқий, Жәнубий, Мәркизий вә Фәрбий Қазақстан вилайётлириниң һөрхил рәңдәр билән бояңлар.
Хәритигө чүширилгөн нишанларни (номенклатура) ядинарда сақлаңлар. Номенклатуруни баһага тапшуруңлар.

Тест тапшуруқлири («Бәлгүләш» усули)

1. ҚЖ мәмурый-территориал қурулмииң жуқарқи bogумida:
а) 14 округ; ә) 14 наһийә; б) вилайёт; в) 177 наһийә; г) 2267 округ бар.
2. ҚЖ мәмурый-территориал қурулумини:
а) округ; ә) йезиلىқ кеңәш; б) вилайёт; в) наһийә; г) уезд тәшкил қилиду.
3. Жұмһурийетлик әһмийәткә егө шәһәрләргө киридиганлар:
а) Қарағанда; ә) Чимкент; б) Павлодар; в) Нур-Султан; г) Тараз.
4. Қазақстандик мәйдани әң йоған вилайёт:
а) Шималий Қазақстан; ә) Шәрқий Қазақстан; б) Ақтөбә; в) Қарағанда;
г) Маңғышлақ.
5. Қазақстандик жұмһурийетлик әһмийәткә егө шәһәрләр ... орунлашқан:
а) Шималий; ә) Шәрқий; б) Мәркизий; в) Жәнубий; г) Фәрбий тәвөләрде.
6. Мәйдани бойичә әң кичик вилайёт:
а) Жамбул; ә) Павлодар; б) Атырау; в) Түркістан; г) Шималий Қазақстан.
7. Маңғышлақ вилайитиниң мәркизи:
а) Атырау; ә) Ақтөбә; б) Ақтау; в) Ақсу; г) Жаңаозен.

Рефлексия («Бәлгүләш» усули)

Дәристеки ишиңларни тәһлил қилиңлар. Мәтингиниң четигө қериндаш билән бөлгү селиңлар.

- «+» – билимән
- «!» – назир билдим
- «?» – билгүм келиду

§68. 4-чарәклик жемлигүчи баналаш дәриси

Тренинг

1-тапшурук. Атаңлар:

1-вариант

ИТИни тәрипләйдиган бәлгүләр ИТИ тәркивий қисимлири

2-вариант

2-тапшурук. Чүшәнчиләргә ениклима бериндерлар.

1-вариант

а) АТИ

в) УИМ

2-вариант

а) географиялык ихтисадий тәвәләр

в) өмгөк тәхсимати

3-тапшурук. Мону қобул қилишлар дурусму? Лазимлик түзитишләрни киргүзүңдар.

1-вариант

1) Қазақстаниң бугдай бәлбаглири: Қостанай, Ақмола вә Ақтөбә вилаятлирини тәшкил қилиду.

2) Жұк айлиними – тошуш пәйтидики тошулидиган жұкниң массиси.

2-вариант

1) Климатлық шараит (иссиқ билән нәмниң нисбити) – чарвичилиқ саһасини орунлаштурушиниң асасий фактори.

2) Елиミздө 1973-ж. Атырав шәһиридә селингандың ялгуз АЭС ишләйдү.

4-тапшурук. Хәритини вә төвәндикі режимни пайдилинеп, Қазақстаниң ихтисадий тәвәлтиниң биригө тәриплімә бериндерлар:

1) ӘГӨНИҢ алғаидишлиги;

2) вилайет тәркиви;

3) тәбиәт шараити, асасий тәбиәт ресурслари;

4) аналисиниң тәриплімиси (саны, орунлашының зичлиги, миллий тәркиви, тарқылыш олтирақлишиши, жирик шәһерлири);

5) ишлөпчиқириш мәркәзлири вә ихтисаслаштурулған саһаси.

АТАЛҒУЛАРНИҢ ҚИСҚИЧӘ ЛУФИТИ

Агломерат – төмүр канидин һакташ вә кокс билән қошуп пишириш арқылық елинидиған кичик, майда порпаң кесәкләр.

Акционерлик құммәт (АЖ) – өз капиталини құммәт қәргәзләр – акцияләрни сетиш арқылық қелиплаштуридиған кархана. Акцияниң егиси АЖ пайдисиниң бир бөлигини өзигө елиш һоқуқыға егә.

Атеист – худаниң можутлуғини йоққа чиқарғучи адәм.

Базар ихтисади – тиҗәрәтчилик паалийәткә, егилик несанқа, товарлар билән мулазимәтни алътернатив алмаштурушқа ентияж- билән тәклипниң рәтлинидиған принципириға аласланған ихтисат.

Баналиқ қәргәзләр – мұлуккә (мәсилән, акцияләргө, облигацияләргө) берилгендеген һоқуқни тәстиқләйдиған ахчилик һөжжәтләр.

Биржа – товарларниң жирик партиялири (товар биржиси), құммәт қәргәзләр (фонд биржиси), валюта (валюта биржиси), сетидиған вә сетилмайдиған турақлиқ ишләйдиған базар.

Бирләшкән кархана (БК) – бирнәччә мәмликтөр компаниялириның колективлиқ паалийити арқылық қелиплишиду. БК шуларниң бириниң территориясында ишләйдү вә шәхсий мұлки болиду.

Бюджет – мәлум бир қәрәлгә бегишлиған (адәттә бир жилға) күтүлидиған кирилләр билән тәхминләр чиқими тоғрилиқ һөжжәт.

Вегетациялик басқұч – нава температуриси өсүмлүктерниң өсүшигө қолайлық жил пәсли.

Делимитация – дөләтлик чегарини хәритигө чүшириш арқылы келишим көрүнүшидә (хошна мәмликтөр һакимийәтлири билән) ениқлаш.

Демаркация – чегарини йәрлик жайда чегараара бәлгүләр арқылы көрситип бәлгүлөш.

Демография – хәликләр тоғрилиқ, униқ санини, тәбиий һәриkitини, тәркиви билән қурулмисини (мәсилән, тили, миллити, дини, җиниси, йеши бойичә) тәтқиқ қилидиған илим.

Демографиялык сәясәт – мәмликтөр туғулуш вәзийитигө дөләт тәрипидин қобул қилинған чариләр.

Дискриминация – мәлум бир адәмләр топи һоқуқиниң бесим көрүши.

ДНЭС – дөләтлик нағийилік электр станцияси. Жирик истимал қылғучи нағийиләрни (тәвәләрни) энергия билән тәминләйдиған конденсациялык электр станциялириның конириған нами.

Деханчилик (фермерлик) егилиги – өз ишига шәхсий егилигиди яки пайдилининатқан мүлки билән йәр мәйданини пайдилинидиган йеза егилик мәһкимиси.

Жүк көтөргүчлүк – мәлум бир транспорт түри тошушқа несанланған жүк массиси. Төрт оқлуқ төмүр йол вагониниң жүк көтөргүчлүгі – 60 т, дәрия кемисиниң 1,5–5 миң т, деңиз супертанкерлириниң – 150–480 миң т.

Ижтимайшұнаасылқ – жәмийәт, адәмләрниң ижтимай топи билән уларниң арисидиқи өз ара мұнасивет тогрилиқ илим.

Индустриализация – өнд авал санаёттә ички машинилиқ ишләпчиқириш орнитиш.

Интенсивлик (сүръәтлик) йол – ишләпчиқиришниң нәтижидарлық техникини, технологияни пайдилиниш вә өмгекни тогра уюштуруш асасида риважлиниши.

Инновациялык тәрәккият – йеци идеяләрниң илим-пән вә билимниң, технологияләрниң жәрий қилиниши билән бағлиқ.

Ирригация – терилгулуқни сұнъый йол билән суғириш.

Ихтисат – егилик жүргүзүш «сәнъити» тогрилиқ жәмийәтлик илим. У жәмийәтниң өз еңтияжлирини қанаәтләндүрүш үчүн шәртлик ресурсларни тарқитиш усуллирини тәтқиқ қилиду.

Ихтисат билән униң саһалириниң тәвәлик қурулмиси – саһаларниң мәмлекәтниң пүткүл ихтисадыға бағлиқ ихтисадий тәвәләр (районлар) бойичә мұнасивет, үйғунлишиш вә орунлишиш алғандаликлири.

Ихтисадий нәтижидарлық – ишләпчиқириш нәтижисини тәрипләйдиган көрсөткүч. У нәтижидарлықиң (елинған мәһсулатниң) хәшләнгән чиқымға (өмгек, маддий, өмгек васитилири) нисбити билән өлчиниду.

Ихтисадий-географиялык тәриплімә – ихтисадий нишанлар (мәһкимиләр, ахалилиқ жай, тәвә) тогрилиқ илмий билимни бөлгүлүк бир режә бойичә, уларниң орунлишиш вә тәрәккият етиш хусусийәтлирини чүшәндүрүп, системилаш, баянлаш.

Коллективлаштуруш – айрим (йәккә яки хусусий) деханчилик егиликлирини коллективлық мүлүк билән коллективлық өмгеккә асасланған коллективлық (колхозлиқ) егиликкә бириктүрүш.

Комплекс – һәрхил, бирақ бир-бири билән өз ара бағлинишқан бөләкләрниң биртуташ пүтүнлүгини тәшкіл қилиш. Шунда, тер-

риториялык ишләпчиқириш комплекси (ТИК) дегинимиз мәлум бир территориядә риважланған бир-бири билән бағылқ саялар вә ишләпчиқириш уйғуналуғи.

Конвертор – нәшпүт тәхлит йөпик пәч. Қелин полаттин ясилип, ичи отқа тәзүмлүк хиш билән қаплиниду. Конверторға суюқ чоюн куюлуп, нава билән пұвдұлиду.

Концентрат – пайдилиқ маддини (мәсилән, кан концентратини) бейитиш (концентратцияләш) нәтижисидә елинидиган мәһсулат.

Концентрация – пайдилиқ мадда бейитиш (концентрацияләш) нәтижисидә елинидиган мәһсулат.

Құтұп, пәрвиш қилиш – орманниң һосулдарлигини ашуруш мәхситидә дәрәқләрни кесиш вә жигиши. Қиммити төвән дәрәқләрни кесип, орманни шалаңлитиш, тазилаш вә йорутуш.

Қазақстан хәлқи Ассамблеяси – Қазақстан Жұмһурийити Президенти йенидики мәслинәт-кеңәш бериш органи, униң асасый вәзиписи мәмлекәттиki миллий келишим билән пухралиқ разимәнлик вәзийәткә тәсир қилиши.

Легирлинидиган металлар – металлар билән еритмиларниң сүпитети жуқурилитидиган металлар.

Либерализация – ихтисатни һәртүрлүк өкілділіктердин бошишиш (мәсилән, бағаға, маашқа, дөлөтлик назарәтни, башқа тәрепкә товар чиқиришни мәнъиий қилишни елип ташлаш).

Мәмурый-территориал белгүнүш – мәмлекәт территориясиниң ки-чиқ мәмурый бирликләргө белгүнүши (вилайәтлөр, наһийилөр, округлар).

Мәслинәт – Қазақстан Жұмһурийитидики йәрлик һакимийәтлик вакаләтлик орган.

Мәһкимә – ишләпчиқиришқа ятмайдиган саһадики ихтисатниң бириңчи боғуми.

Миграция – адәмләрниң бир тәвәдин иккинчи тәвәгө көчүши.

Миллий кирим – мәмлекәтниң ихтисадий тәрәкқиятиниң хуласә көрсөткүчи, маддий ишләпчиқириштиki йеңидин бәрпа қилинидиган хүн.

Мурәккәп инвестиция – маддий қәдрийәтләрни (қурулушлар, өйләр, машинилар билән қурал-үскүниләр, транспорт vasитилири) йеңидин селиш яки бурунқилирини қайтидин йеңилаш, кәңәйтеш үчүн сәрип қилинидиган ахчилиқ инвестиция (тәңгә яки башқа бирликлөр билән).

Өстәң (канал) – сұнъий қурулуш. Өстәңләр кемә үзидиган, суғиридиған, энергетикилиқ, су трубилиқ, яғач аққузидиган болуп бөлүниду. Жирик каналлар бир мәзгилдә бирнәччә мәхсәттә пайдилинилиду.

Президентлик Жұмғарийет – Һакимийәтни асасен Президент башқуридиған, уннанға соң вакаләтлик берилгөн башқуруш шекли.

ПНАЙ (ЗАГС) – Пухралиқ наләт актлирини йезиш – адәмләрниң туғулуши, өлүши, некадин өтуши вә некадин чиқиши тоғрилиқ мәлumatларни тиркәйдиған дөләтлик орган.

Рекультивация – карьеरларниң, бош жәнис үгүндилириниң астидики вә кесилгөн орманлық йәрләрниң үнүмдарлиғини өслигә көлтүруш.

Рекреация – адәмләрниң саламәтлиги билән әмгәк қабилийитини тәбиәт қойнида, туристлиқ сәяхәт арқылы өслигә көлтүруш.

Рекреациялық ресурслар – адәмләрниң саламәтлигини өслигә көлтүрушкә тәсир қилип, тогра дәм елиш үчүн шарапт пәйда қилидиған ресурслар.

Санитарлық кесилемләр – зиянкәшләр вә ағриқ тәсиридин булғанған вә қуруп кәткән, шамал ғулатқан дәрәқләрни кесип, жигиши. Орманни сағламлаштуруш үчүн жүргүзүлиду.

Селитеблиқ территория – шәһерләр билән шәһер тәхлит (типидики) йезиларда турушлуқ өй вә жәмийәтлик беналар, йоллар, кочилар, мәйданларни селишқа бегишлиланған йәрләр.

Статус – пухраниң яки юридик шәхсниң һоқуқлук һалити.

Су билән тәминләшниң айнилимлиқ системиси – суни пайдилиништа исрапчилиққа йол бермәс үчүн қоллинилиду. Суни тазилигандын кейин, ишләпчиқиришта қайта пайдилиниду, су бөләклиридин азайған суниң орнини толтурушқыла су елиниду.

Тәвә (регион) – бирнәччә аналилиқ җайни бириктүридиған мәмлікәтниң һәрқандақ бөлигиниң умумий нами. Тәвә дәп мәмурый тәвәни, вилайәтни, вилайәтләр топини аташқа болиду.

Тәбии ресурслар – инсанийәтниң маддий вә мәнивий еңтияжини өтәш үчүн қоллинилидиған барлық тәбиий нәрсиләр (хава, су, пайдилиқ қезилмилар, топа вә б.).

Тәбии шарапт (тәбии мұнит) – адәмләр билән уларниң егилік паалийитигә тәсир қилидиған тәбиий нәрсиләр (хава, су, тәриплімиси билән хусусийәтлири).

Тәлимлик (богарлик) деханчилиқ – суғирилидиган егиликни тәвәләрдә йеза егилиги зираәтлирини сұғармай өстүрүш.

Технопарк (технологиялық парк) – илмий институтлар билән санаәтлик, мәлум бир тәвәдә мурәккәп мәһсүлат түрлирини (мәсилән, компьютер) чиқириш үчүн ишләш түри.

Транзит – мәмлекәтниң территорияси яки бир тәвәси арқылык жүк вә йолувучи тошушни өмәлгә ашуруш.

Унитарлик (надир) дөләт – пүткүл территориясидә надир қанун чиқарғучи вә ижәр қылғуучи һөкүмранлиқ шәкилләнгән дөләт.

Фрахт – су йоли арқылык жүк тошушқа төлинидиган һәк. У йолға елинған кеминиң тошуш арилиғиға, жұкниң салмиғи билән һәжимигө, вакитқа бағлиқ. Йочун кемиләр билән тошулған өз товарини сатқанда, мәмлекәтләр кемә фрахти үчүн көп миқдарда мәбләрг хәшләйдү. Буның үчүн өз кемилирини пайдиланғанда, мәмлекәт өз мәблигини тәжәләйдү.

Хусусийлаштуруш – дөләтлик мұлук һоқуқиниң вә адәмләргә яки адәмләр топыға (коллектив) көчүши.

Накимийәт – Қазақстан Жұмһурийитидики йәрлик һөкүмәтлик ижрай органды.

Экология – жәнлиқ организмлар билән әтрап муһитниң өз ара бағлиниши тоғрилиқ илим. Ихтисадий-географиядик экологиялық аспект – ахали, егилик вә әтрап муһит арисидики өз ара бағлиниш.

Экстенсивлик йол – қошумчә ресурсларни (тәбиий, маддий өмгөк) пайдилиниш арқылык ишләпчиқириш көләминиң сан жәһеттін есүши, интенсив йолға қариму-қарши.

Экспорт – мәмлекәттин сиртқа товар чиқириш.

Этнография – хәлиқләр тоғрилиқ, уларниң келип чиқиши, тарқылап орунлашиши, мәдәнийити, турмушки вә уларниң өз ара мұнасивити тоғрилиқ пән.

МУНДӘРИЖӘ

III БӨЛӘК. ФИЗИКИЛИҚ ГЕОГРАФИЯ

Биосфера вә географиялык пост	
§33. Қазақстанниң тәбиәт комплекслириниң хилму-хиллиги	4
§34–35. Зонилиқ тәбиәт комплекслири: тәбиәт зонилири	10
§36. Қазақстанниң алаңндаң қоғидилидиган тәбиий тәвәлири.....	22
§37. Қазақстанниң тәбиий мираслири.....	33
§38. Ноосферини шәкилләндүрүштікі Қазақстанниң роли	41
§39. Қазақстанниң жирик тәбиий территорияси	46
Тәбиий-территориялык комплекслар	
§40. Тәбиәт комплекслири вә адәм	51

IV БӨЛӘК. ИЖТИМАЙ ГЕОГРАФИЯ

Хөлиқләр географияси	
§41. Қазақстан аналисiniң миллий вә диний тәркиви	60
§42. Қазақстанниң вә дунния аналисiniң көч-көчи	70
§43. Қазақстанниң әмгәк ресурслири.....	77
§44. Қазақстандики демографиялык вәзийәт.....	84
§45. Қазақстанниң аналитикалық жайлари	92
§46. Қазақстандики вә дуниядик урбанизацияләш	97
§47. Ижтимай география: тәтқиқатлар, хәритиләр вә мәлumatлар базиси	106

V БӨЛӘК. ИХТИСАДИЙ ГЕОГРАФИЯ

Тәбиий ресурслар	
§48. Қазақстанниң тәбиий-ресурслық иқтидари	113
§49. Тәбиәт ресурслирини қайта ишләш технологияси билән мәркәзлири	120
§50. Қазақстандики тәбиәтни пайдилиниш вә турақлиқ тәрәккият	125
§51. Тәбиий ресурслар билән тәбиәтни пайдилиниш: тәтқиқатлар,	131
географиялык хәритиләр вә мәнбөләр.....	131
§52. 3-чарәклик жәмлигүчі баһалаш дәриси	140
Ижтимай-ихтисадиј ресурслар	
§53. Илмий-техникилык инқирап	142
§54. Қазақстандики вә дуниядик адәм иқтидариниң	150
риважлиниш индекси	150
§55. Қазақстанниң индустримальлық-инновациялык тәрәккияти.....	156
§56. Қазақстан вә униң тәвәлириниң инновациялык инфрақурулмиси	163

Дуниявий егиликниң саһалиқ вә территориялык қурулмиси	
§57. Қазақстан егилигиниң саһалири. Санаөт	170
§58. Қазақстаниң йеза егилиги	178
§59. Қазақстаниң ихтисадий районлириниң егилик жәнәттин ихтисаслишиши	184

Дуниявий егиликниң тәрәккій құлдурушниң йөнилишлири вә көрсөткүчлири	
§60. Дуниявий егилик вә хөлиқара географиялык әмгек тәхсимати	192
§61. Хөлиқара ихтисадий мұнасиваттәр	200
§62. Дуниявий егиликниң тәрәккіят көрсөткүчлири, лайиһилири вә тенденциялири. Қазақстан дуниявий егиликтө	206
§63. Қазақстан вә хөлиқара ихтисадий интеграция	213
§64. Қазақстан дуниявий егиликтө: тәтқиқаттар, географиялык хәритиләр вә мәлumatлар базиси	222

VI БӨЛӘК. СӘЯСИЙ ГЕОГРАФИЯ АСАСИДИКИ ӘЛШУНАСЛИҚ

Дуния мәмлекетлири	
§65. Дуния йүзи мәмлекетлирини топлаштуруш.	
Хөлиқара тәшкілатлар	228
§66. Қазақстаниң географиялык өһвали	235
§67. Қазақстаниң мәмурый-территориал бөлтүнүши вә хоронимлири.....	243
§68. 4-чарәклик жәмлигүчи бағалаш дәриси	248
Аталғуларниң қысқычә лугити	249

Оқуш нәшри

Усиков Виктор Викторович
Егорина Анна Васильевна
Усикова Алла Анатольевна
Зәбенова Гүлнар Бакишқизи

ҚАЗАҚСТАН ГЕОГРАФИЯСИ
2-қисим

Умумий билім беридіган мектепнің 9-сынниң үчүн дәрислик

Тәһірират башлиғи *M. Мәһамдинов*
Мұхәрріри *M. Мәһамдинов*
Бәдій мұхәрріри *A. Бекқожанова*
Техникилік мұхәрріри *O. Рысалиева*
Компьютерда сәнаппилігендегі *A. Бекберегенова*

*И.А. Синъха (ХХЖ), «Роскосмос» Долкорпорациясінің (РФ)
«Немис долкуны» телерадиокомпаниясының, «Қазақпарат» МӘА
вә A. Устиненкониң, B. Благовещенскийнің, Ю. Юшинниң,
A. Петровниң һәм дәрисликтің муаллиплірінің сурәт-иллюстрациялари*

ИБ № 179

Төришкө 25.02.2019 берилді. Ноширге 24.08.2019 кол қоюлди. Формати 70x90 ^{1/16}.
Офсетлик ношир. Офсетлик қығыз. Шөртлік басма тавиги 18,72.

Несапқа елинған басма тавиги 14,31. Тиражи 1500 нұсха. Бүйрутта № 4590.

«Атамұра» корпорациясы» ЖҚШ, 050000, Алмута шаңири, Абылай хан проспекти, 75.

Қазақстан Жүмнүрійити «Атамұра» корпорациясы» ЖҚШнин Полиграфкомбинаты,
050002, Алмута шаңири, М. Мақатаев кочиси, 41.

